

the first 1000 h of life, and the first 1000 h of life are spent in the nest. The nest is a cup-shaped structure made of mud and lined with feathers and hair. The nest is built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep. The nest is usually built in a hole in the ground, and the hole is usually 10–20 cm deep.

REFLECTIES

cultuur, jeugd, media

	voorwoord — Een boek als engagement	6
1	Globe amore: besturen in vloeibare tijden	10
2	De complexiteit van (super)diversiteit en de kracht van empowerment	28
3	Ruimte, ruimte! (Urbi et orbi)	52
4	De stuwende impact van digitaal	76

5	De burger aanzet: “Power to the people”	94
6	Over nut en noodzaak van cultuur	106
7	De culturele organisatie en het nieuwe werken	134
	nawoord — Three to tango	150
	colofon	158

Het Departement Cultuur, Jeugd en Media ging de jongste (vijf) jaren door een proces van constructie, deconstructie, fusies en herstructureringen. Ook de inkanteling van de persoonsgebonden materies (kunsten, roerend erfgoed en jeugd) vanuit de provincies had een ingrijpende impact op de werking van het Departement.

De vele bewegingen zetten het gedeelde gedachtengoed en de bedrijfscultuur onder druk. Om een meer gezamenlijke en afgestemde manier van denken te ontwikkelen werkt het Departement permanent aan horizontaal overleg over de sectoren jeugd, media en cultuur heen. Maar er bleef het aanvoelen van een soort gemis.

Vandaar dit initiatief: hoe kan je medewerkers immers beter verenigen dan door ze uit te nodigen samen na te denken over de belangrijkste ontwikkelingen en mogelijke tendensen binnen het domein waar ze zich dagelijks voor inzetten, waar ze kennis en expertise ontwikkelen en ten dienste stellen? Zo ontstond een soort van reflectieve crusade. Werkend aan een intellectuele beschouwing over ons domein, leerden collega's elkaar beter kennen en gaandeweg groeide een nieuwe, vertrouwde en gedeelde omgeving.

Het opzet past ook binnen de keuzes die werden geëxpliciteerd bij de herstructurering van het Departement, die startte begin 2018. Toen namen we ons voor om de beleidsvoorbereidende capaciteit onder de vorm van datavergaring en monitoring, gecoördineerde kennisontwikkeling met de sector en wetenschappelijk onderzoekswerk grondig te versterken en samen te brengen.

De optelsom van voorgaande aspecten leidde naar het idee om de vruchtbare gesprekken en ideeën te bundelen in een publicatie waarin we peilen naar de tendensen die ons domein de komende jaren ingrijpend kunnen beïnvloeden

en naar aandachtspunten voor toekomstige beleidsmakers. Na intens en grondig intern overleg kwamen zeven thema's bovendien. Het hadden er ook andere kunnen zijn maar deze bleken een zekere noodzaak en urgentie te bezitten om er nu over na te denken. Het uitgangspunt was nooit een drang naar het formuleren van stringente lijnen maar de durf om vrij te denken, te dialogeren en vooral veel vragen te stellen.

We stellen met genoeg vast dat onze sectoren experimenteren met vernieuwende ideeën rond maatschappelijke thema's als diversiteit, digitalisering, co-creatief werk, gebruik van de openbare ruimte ... Alles lijkt voortdurend in beweging. Deze vooruitblik laat ons toe om de noodzakelijke alertheid aan de dag te leggen, maar ook om een performante dialoog te introduceren met onze sectorgenoten en met kernspelers uit andere domeinen. Onze huidige razendsnel evoluerende samenleving vraagt een holistische en volgehouden dialoog om de uitdagingen van onze samenleving het hoofd te kunnen bieden. Die willen we, op basis van deze oefening, aangaan.

7

We zijn er van overtuigd dat dit zal leiden tot een gedeeld beeld van de sociaal-culturele ruimte binnen ons werkterrein van waaruit we de toekomst van beleid, departement en werkveld kunnen versterken.

Dank aan de meer dan dertig medewerkers van het Departement die zich met intellectuele inbreng en schrijftalent voor dit project hebben ingezet.

Dank aan Minister van Cultuur, Media, Jeugd en Brusselse Aangelegenheden Sven Gatz om deze oefening te ondersteunen.

Dank aan onze collega's van het werkveld.

We hopen de toon te hebben gezet voor een vruchtbare en open debatcultuur met het oog op een creatief, innovatief en duurzaam cultuur-, jeugd- en mediabeleid.

“The important
thing for
Government is
not to do things
which individuals
are doing already,
and to do those

and to do them
a little better or
a little worse;
but to do those
things which at
present are not
done at all”

(John Maynard Keynes)

1 Globe amore: besturen in vloeibare tijden

Hoe kunnen we het tijdperk waarin we leven het best omschrijven? Is het begrip globalisering meest omvattend? Het fenomeen kent een lange geschiedenis, wisselende tempi en talloze theoretische en ideologische grondslagen. Het roept associaties op met hoop, vrijheid, vooruitgang en groei. Maar het heeft ook zijn keerzijden. Migratiestromen, het smeltend permafrost, monopolisering, burgeroorlogen, neokolonialisme en geweld wekken angst op. Tegelijk is ook een toenemend protectionisme merkbaar in de G20. Het uittreden van Groot-Brittannië is exemplarisch voor deze tendens in de EU. In deze mega-bewegingen verschuiven we van een bipolair werelddenken, met Europa en Amerika als trekkers, naar een multipolaire wereldorganisatie waar we een belangrijke machtsverschuiving zien naar het oosten.

Het huidige tijdperk wordt dus meer en meer gekenmerkt door een combinatie van internationalisering en protectionisme. Een variëteit hierop zou 'hyperlokaal' kunnen zijn, waarbij men bewust inzet op de sterktes van de eigen internationale of interculturele omgeving. Onder meer Jonathan Holslag en Leander Tirez gebruiken de term *glokalisering* als aanduiding voor een economie die bestaat uit een veelvoud van decentrale, kleinere bedrijven die producten maken en delen, materiaalkringlopen sluiten en energiediensten aanbieden. In dit model blijven de euro's die 'prosumenten' besteden lokaal circuleren terwijl de jobs in die bedrijven lokaal verankerd zijn.

In de organische crisis die we nu doorgaan, "sterft het oude af en kan het nieuwe nog niet geboren worden", zoals Antonio Gramsci opperde: "In dit interregnum zien we een grote variëteit van morbide verschijnselen".¹ Op het politieke toneel hebben we momenteel vooral te maken met een groei van nationalistische antwoorden en populistische stromingen die oplossingen zoeken in een nationaal kader. Andersglobalisten en anti-globalisten delen dan weer een pleidooi voor *herpolitisering*, of een sterkere democratische (nationale) controle over financiële- en handelsstromen als reactie tegen de toenemende ongelijkheid, verpaupering, onzekerheid, werkloosheid. Zij zetten zich in wisselende sterkte af tegen de zogenaamde technocratische mondiale en Europese elites. De tijd van woede² is aangebroken of is woede van alle tijden?³

De ingrijpende transitie waar de wereld voor staat op het vlak van klimaat, energie, duurzaamheid, mobiliteit ... gaan ook over hoe we 'samen' willen leven of hoe we de samenleving vorm willen geven.⁴ De complexiteit van de samenleving daagt ons uit om niet meer te vertrekken vanuit de dingen die we (denken te) kennen. Iedereen wordt dagelijks geconfronteerd met sociaal-culturele en sociaaleconomische verscheidenheid, en dus ook met verschillende manieren van denken, handelen, voelen en betekenis geven. Nieuwe vragen steken de kop op en vragen om nieuwe antwoorden. Dit

dwingt ons om onze eigen fundamenteën en vanzelfsprekendheden telkens opnieuw in vraag te stellen en met andere ogen te leren kijken naar de sociale (en culturele) realiteit. Reflexiviteit is de (nieuwe) categorische imperatief, zeker voor maatschappelijke werkcontexten, zoals de sociaal-culturele wereld, die bouwen aan onze mondiale en supercomplexe maatschappij.

In deze tijden staan alle overheden voor steeds nieuwe en complexere samenlevingsvraagstukken. Om de sociale en culturele ruimte in goede banen te leiden, verscherpen beleidsmakers en deskundigen hun blik op de bestuurlijke vraagstukken en zoeken ze naar gepaste vormen van overheidsop treden.

“The important thing for Government is not to do things which individuals are doing already, and to do them a little better or a little worse; but to do those things which at present are not done at all.”⁵

Beleidsniveaus staan niet los van elkaar. Geen enkel overheidsniveau (of overheidsinstantie) bestaat op zichzelf. De onderlinge verwevenheid is vanzelfsprekend, net zoals een overheid zich ook in wisselende mate bemoeit met organisaties, bedrijven, gezinnen en individuen. De inmenging in de individuele levenssfeer is sterk volatiel en dat geldt dus ook voor de mate waarin overheden interfereren in het media- of cultuur gebeuren. Daar moeten overheden wel een plaats delen met sterke bedrijven, zeker op mediavlak.⁶

Er schuilt een paradox in de kritiek over een steeds verder ‘terugtrekkende’ of verdampende overheid, waar meer ruimte ontstaat voor de vrije markt en de burger zelf en anderzijds een steeds nauwer controlerende overheid. De eerste laat geen betutteling toe, is wars van verplichting en ‘regeltjes’, maar doet steeds meer beroep op de zelfredzaamheid van de burger, onder leuzen als ‘vermaatschappelijking’ en ‘individualisering’. De andere wordt dan weer gekenmerkt door toenemende controle en beboeting, bestraffing, nieuwe geboden en verboden, nieuwe goden, bemoeizucht en puritanisme ...

De overheid reguleert, in de huidige ‘postkapitalistische’ tijd, steeds meer het marktgebeuren. Michel Foucault wees al – ruim voor de digitale samenleving met zijn sociale mediastormen en steeds fijnmaziger spionagetechnieken – op de ‘universele maatschappij van het normatieve’, gedomineerd door de machten van de normaliteit en toezicht.⁷ Er is altijd de overheid, zij het dat ze gedwongen wordt haar rollen steeds opnieuw te definiëren, onder invloed van wijzigende taakstellingen, verwachtingen van burgers en middenveld, internationale regelgeving, politieke (‘aard’)

verschuivingen, marktfluctuaties en machtsverhoudingen. Moderne burgers zijn gedisciplineerd om meer democratie te eisen. We leven in een tijd van 'normatieve ophoging'.⁸ Burgers hebben steeds hogere verwachtingen van alles: van de politiek, van de economie, van de samenleving, van de veiligheid, van de geneeskunde, van ICT en niet te vergeten van zichzelf. Stijgende verwachtingen gaan samen met ontevredenheid.

Cultuur, media en jeugd zijn beleidsmateries die voor de meeste overheden vaak onder *nice to have* ressorteren. Voor cultuur staan ministers en schepenen niet in de rij. Cultuur is de kers op de taart, de restbevoegdheid waaraan begrippen gekoppeld worden zoals verbinding, empowerment, educatie, ontspanning.⁹ Maar cultuur wordt ook gevraagd te dienen tot begripsvorming en bewustmaking, tot sociale maar even goed tot toeristische of diplomatieke promotie, tot het realiseren van economische meerwaarde ... Het is niet eenvoudig om zich binnen het sociaal-cultureel en jeugdwerk niet te laten instrumentaliseren en op te boksen tegen alle mogelijke en onmogelijke verwachtingen!

Dichter bij de burger

13

Hoe identificeert de mens zich met het bestuur, met de *polis*? Hoe ontstaat iets als het Limburggevoel? Vergroot de afstand tussen de burgers en de bestuurders bij een evolutie naar grotere bestuursniveaus (fusies van gemeenten, bovenlokaal of regionaal beleid, Belgisch, Europees, multinational)? Of faciliteert de omvang een hogere creativiteit, creatief ondernemerschap, artistieke onafhankelijkheid ...? Om de bestuurbaarheid te beheersen, deelde het Antwerpse bestuur haar stad op in districten. De gemeenten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest houden dan weer vast aan hun bestuurlijke autonomie.

De Vlaamse overheid doet inspanningen om zich te profileren als een nabije dienstverlener. Voor de herkenbaarheid is een merkenbeleid opgezet dat in vele gevallen sterk ingeburgerd is, veelal ook ingegeven door een sterk vertakt netwerk van nabijheidsdiensten, kantoren en services (VDAB, Kind en Gezin, OVAM, Sport Vlaanderen, De Lijn, VRT ...). Het zijn 'besturen' of instellingen die heel autonoom optreden als dienstverlener.

Voor het cultuurbeleid is subsidiariteit een basisbeginsel, waarbij hogere overheden niet iets moeten doen dat lagere overheden beter kunnen. Het houdt ook in dat burgers aangesproken worden om zelf zoveel mogelijk te zoeken naar oplossingen voor samenlevingsproblemen of gewoon om samen dingen te beleven. Wat we samen kunnen doen, doen we beter. Daarin schuilt de kern van het sociaal-cultureel werk, het verenigingsleven,

het vrijwillige engagement. Dit speelde zich af tegen een achtergrond van de vorming van de polis of nog: de wijze waarop burgers zich politiek gaan verhouden en zo ook een politieke arena gaan vormen, een democratisch platform vormgeven. Die politieke en ideologische dimensie heeft ook steeds het cultuurbeleid doorkruist, mee een stempel gedrukt op de manier waarop we de culturele ruimte en de samenleving in brede zin gingen inrichten. Ze ligt aan de basis van de steeds wijzigende architectuur en de evolutie van het overheidsoptreden, tegen de achtergrond van ontzuiling en burgeremancipatie (Cultuurpact, het cultureel regiem¹⁰). De overheid trad daarbij wisselend of gelijktijdig op als inrichtende, regulerende, regisserende, controlerende macht en gaf zo vorm aan diverse rollen, van voorgedij tot partnerschap.

Burgers – jongeren en ouderen, kunstenaar, professioneel of amateur ... – nemen steeds opnieuw zelf het heft in handen en gaan daarbij op zoek naar nieuwe of vernieuwde allianties. Kunnen we spreken van een heropleving van de coöperatieve gedachte? In de sfeer van het ondernemerschap, waar profit en not for profit elkaar raken, ontsproot het initiatief van de sociale innovatie. Er bestaat geen eenduidige definitie hierover. De Sociale Innovatiefabriek hanteert de volgende omschrijving: ‘een innovatieve oplossing op een maatschappelijk belangrijke uitdaging, die resulteert in een product, dienst, organisatie-model en/of methode’.

Steeds opnieuw tracht de overheid zich ook te verhouden ten aanzien van het privé-initiatief, de wijze waarop burgers zich organiseren, al of niet volgens een profijtbeginsel. Men spreekt ook over burgerinitiatieven, al of niet aangemoedigd door de overheid. Recent maakt het begrip *commons* steeds meer opgeld. Het zijn vaak initiatieven waar de overheid buiten beeld blijft, behoudens enkele uitzonderingen.¹¹ Een voorbeeld zijn wijken of steden met een eigen muntsysteem, dat niet alleen dient om de lokale economie te ondersteunen maar waarmee men ook inzet op integratie van doelgroepen. Sociaal-artistieke en co-creatieve processen, participatief beheer van erfgoed, buurtinitiatieven en wiki-modellen (ontwikkelen van gezamenlijke kennis) dragen zo bij tot sociale cohesie. Deze ‘free spaces’ zoeken naar de niet-gereguleerde ruimte. Dit speelt zich vaak af in de marge, maar zal heel waarschijnlijk een impact hebben op toekomstige ontwikkelingen. Intussen blijven veel oude vormen bestaan en hun (schijnbaar vanzelfsprekende) waarde behouden. De (lokale en Vlaamse) overheid moet de komende jaren alert zijn en zien hoe ze mee deze evenwichten kan bewaken of vormgeven.

Wat met de stad?

De grenzen van de gemeente zijn vloeibaar. Kunnen we nog met grote stelligheid poneren dat het gemeentelijk niveau het dichtst bij de burger staat? Identificeert de burger zich het sterkst met zijn directe omgeving? Het nabije bestuur? Of is dit een al te doorgedreven communalistische visie? Steden en gemeenten zijn zelf op zoek naar oplossingen voor problemen waar de samenleving mee worstelt. Ze laten zich daarbij al of niet vrijwillig inspireren, sturen of helemaal niet leiden door andere overheden. Ze ondergaan impulsen of kansen vanuit Europa, ze kiezen soms voor eigenbelang, politieke kortzichtigheid, recycling van burgerinitiatieven en ideeën, worden verleid door hypes van korte of lange duur van goeroes of dure consultants. Zo kenden we een schare volgelingen van bijvoorbeeld Richard Florida die de opleving van 'the creative class' vooral in de gelijknamige cities ziet gebeuren, maar naderhand wel toegaf de impact daarvan sterk overschat te hebben.¹³ Recenter kennen we een new wave van *smart cities* waarbij veel heil verwacht wordt van het inzetten op technologie.¹⁴ Steden die meesurfen op deze golven pretenderen vaak dat ze beter autonoom de samenleving kunnen organiseren, meten zich graag een eigen 'identiteit' aan en verzetten zich tegen 'betuttelende' overheden, wat hen niet verhindert om die andere overheden ook als mecenas te blijven zien. Ze onderschatten tegelijk andere krachten en spanningsvelden waar men zich toe moet verhouden. In de ontwikkeling van de steden en stadsstaten¹⁵ is dat nooit anders geweest.

Volgens Eric Corijn dienen steden te reageren op de drie planetaire uitdagingen: de omgang met de natuur, de sociale ongelijkheid en de multiculturele samenleving.¹⁶ Hij pleit, in navolging van onder meer Benjamin Barber 'If mayors ruled the world' en Saskia Sassen, voor een verregaande stedelijke autonomie. Volgens hem laat de nood aan een hernieuwde democratie zich het sterkst voelen in de stad.

Tegelijk zijn hier ook beperktheden aan verbonden. Problemen en uitdagingen hebben een schaalgrootte. Kleinere steden – in Europese termen zowat onder de 200.000 inwoners – kunnen zich niet meten met grote en middelgrote metropolissen. Toch kijken steden, zowel hun burgers als politici, heel hard naar elkaar en willen zij hetzelfde realiseren. Schaalgrootte is een onderschatte parameter en dat is ook op cultureel vlak merkbaar. Steden schatten hun cultureel ambitieniveau niet altijd realistisch in, en dit zowel naar onder als naar boven toe.

Leve de bestuurlijke (wan)orde

Opeenvolgende staatshervormingen, bestuurlijke keuzes, (semi-) privatisering, initiatieven tot zelfbestuur en besturen op afstand, verfondsing, vormen van publiek-private samenwerking en zo meer hebben geleid tot een lappendeken van instrumenten en instellingen in het cultuurbeleid.

De Vlaamse cultuuroverheid vertrekt vanuit een set van principes of basiswaarden: kwaliteit, complementariteit, subsidiariteit, toegankelijkheid en meerstemmigheid. Ze vormen een rode draad in de ontwikkeling van de diverse beleidsvelden en worden steeds op maat vertaald in de diverse beleidsinstrumenten.

In het recent verleden heeft het kerntakendebat steeds als leidraad gediend bij het concipiëren van beleidsinstrumenten op Vlaams niveau. De volatiliteit van bevoegdheden, met de recente afschaffing van de provinciale culturele taakstelling en het afschaffen van de lokale decreten cultuur en jeugd, creëert de nood om de principes en uitgangspunten van het Vlaams beleid te herbronnen. De relaties tussen de niveaus worden herijkt: met de provincies lijkt de breuk definitief, hoewel er nog stevige raakvlakken blijven bestaan met andere bevoegdheden zoals toerisme en onroerend erfgoed. Bestuursniveaus die opereren in het cultuurbeleid zijn steeds veelgelaagd (internationaal, bicommunautair, restbevoegdheid federaal, Vlaams en lokaal). Ook gewesten interfereren met de materie: stedenbouw, stadsontwikkeling, toerisme, onroerend erfgoed. Het Brussels Hoofdstedelijk Gewest heeft zelfs een aantal culturele (vroegere gemeenschaps-) materies naar zich toegenomen.¹⁷

Het Vlaams cultuurbeleid (kunsten, sociaal-cultureel werk, cultureel erfgoed, jeugd en media) streeft naar een goed evenwicht tussen de ondersteuning van sectorale initiatieven en instellingen via sectorale regelgeving, en daarnaast én evenwaardig de ondersteuning van transversale, interdisciplinaire, thematische en flankerende initiatieven. Instrumenten voor dit laatste zijn onder meer het participatiedecreet, het Vlaams jeugd- en kinderrechtenbeleid en diverse bovenbouwinitiatieven. Recent werd nog de oprichting van een steunpunt voor bovenlokale cultuurwerking goedgekeurd¹⁸, dat een discours rond lokaliteit, steden, regio's en Vlaanderen als dimensie toevoegt.

De Vlaamse overheid neemt ook rechtstreeks verantwoordelijkheden op in het culturele veld, bijvoorbeeld door de uitbouw van een eigen collectie cultureel erfgoed en door het beheer van eigen instellingen, zoals

—— “Alles
moet veranderen
opdat alles
precies hetzelfde
blijft.” ——

(Giuseppe Tomasi di Lampedusa)

het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen, het Kasteel van Gaasbeek of het Roger Raveelmuseum. Voor jeugd denken we hierbij aan de Uitleendienst Kampeermateriaal.

Vertrekkende van het subsidiariteitsbeginsel – het bestuursniveau met de meeste impact voor de burger heeft de leiding in de beleidsuitvoering – als leitmotiv stellen we de vraag hoe we als Vlaamse overheid in de eerste plaats het maatschappelijk bewegen van de homo ludens (inclusief kinderen en jongeren), de participant, de kunstenaar, de erfgoed-enthousiast of zo men wil de burger het best kunnen ondersteunen. Daarnaast subsidiëren we projecten, organisaties, structuren, omkadering en instellingen.

Deze initiatieven bewegen zich in geografische gebieden, waarvan bij beoordeling of weging in het kader van subsidiëring of erkenning de begrenzing heel divers is. Ze kan administratief zijn (naar bijvoorbeeld gemeente of provinciegrenzen), pragmatisch (op aangeven van een praktisch haalbare reikwijdte), opportunistisch (wat brengt het meeste op?) of ambitieus (verschil maken op het vlak van internationale weerklank, uitstraling, ideologie). Met elk van de grenzen en opportuniteiten zijn we als cultuuroverheid steeds creatief en innovatief omgegaan.

Naar ondersteuning van beleidsniveaus resten, na het loslaten van het stimulerend beleid ten aanzien van de provincies en de gemeenten, nog het internationaal, lokaal en intergemeentelijk niveau, zij het dat voor het lokaal beleid een aanzienlijk deel van de slagkracht verloren ging door de overdracht van middelen naar het gemeentefonds.

Een nieuwe dimensie die zich nu aandient is het regionaal niveau. Door het loslaten van de bestuurlijk administratieve dimensie zijn we uitgenodigd om anders te kijken naar het spreidingsgegeven. Waar we voorheen – en in sommige gevallen nog steeds – de provinciegrenzen en gemeentegrenzen hanteerden bij de beoordeling van het spreidingsgegeven, kunnen we nu regio's bij wijze van spreken zelf definiëren of invulling geven aan intergemeentelijk of bovenlokaal werken.¹⁹ Immers, het gegeven van spreiding is in veel sectoren ook relatief. We kunnen ons de vraag stellen of we binnen de grenzen van het Vlaams grondgebied in een volgende fase niet moeten afstappen van de fysieke grenzen. Grenzen hebben ook te maken met psychologisch welbevinden. Tot welke geografische omgeving voelen wij ons aangetrokken en waar willen we mee verbonden worden? In cultuurbeleving, informatieverbreiding, participatie, jeugdwerk en sociaal-cultureel werk zijn grenzen immers opaak, te meer daar de digitalisering andere vormen van cultuurspreiding en beleving creëert.

Lokale culturele spelers, jeugdwerkactoren en nieuwe initiatieven blijven – ondanks het 'doorknippen' van een aantal verbindingen – nog steeds nadrukkelijk vragen naar een band met het Vlaamse beleidsniveau.

Bibliotheken, musea, cultuurcentra en jeugdverenigingen vragen minstens naar richtinggevende kwaliteitskaders en als het kan en waar nodig ook de erkenning en bijhorende financiële incentives. Vlaanderen mag met andere woorden het lokale niet loslaten.

Het stedelijke aanbod verschilt erg van stad tot stad, afgezien van de grootte van de stad, van streek tot streek en van provincie tot provincie. Lokale culturele contexten kunnen dus onderling sterk variëren naargelang ze zich in of nabij een stedelijk of perifeer gebied bevinden, zijnde de provincies zonder een grootstedelijke kern zoals West-Vlaanderen, Limburg en Vlaams Brabant. De karakteristieke subsidiëringpolitiek die in stedelijke dan wel in perifere gebieden werd gevoerd, heeft dit verschil gaandeweg mee uitvergroot. Immers, grote centrumsteden voeren een uitgebreid ondersteuningsbeleid en focussen op de uitbouw van grote instellingen door zowel in de infrastructuur als in de werking van de organisaties te investeren. Culturele instellingen die op dergelijke manier werden ondersteund, konden een langetermijnvisie ontwikkelen, zich inhoudelijk verscherpen en personeel aantrekken en opleiden. Perifere gebieden kozen te vaak voor een 'ad hoc' subsidiëringpolitiek inzake instelling en/of werking, wat een structurele verankering van sterke culturele partners bemoeilijkte. Het gevolg van deze stedelijke en perifere tweespalt is duidelijk zichtbaar in de subsidiebedeling. In de laatste structurele subsidieronde (2017) van het Kunstendecreet bijvoorbeeld ontvingen grootsteden zoals Gent, Antwerpen en Brussel het leeuwendeel (63,22%) van de Vlaamse subsidiepot. Deze centrumsteden geven een belangrijke vertekening aan subsidie-inkomsten voor hun provincies. Wanneer we echter de subsidiëtoekenningen aan de grootsteden uit de cijfers lichten, vertonen alle provincies een vrijwel gelijkmatig beeld qua subsidie/capita. In dit geval is de variatiebreedte tussen het hoogste subsidiebedrag per inwoner en het laagste subsidiebedrag per inwoner, respectievelijk 8,45 euro subsidie per inwoner uit West-Vlaanderen en 1,37 euro subsidie per inwoner uit de periferie van Oost-Vlaanderen, slechts 7,08 euro. Wanneer de toegekende subsidiebedragen aan inwoners van de grootsteden wel worden meegeteld, is de variatiebreedte tussen het hoogste en het laagste subsidiebedrag per inwoner 17,56 euro, waarbij 20,02 euro subsidie per inwoner naar het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gaat en 2,46 euro subsidie per inwoner naar Limburg.²⁰

Een onderzoek²¹ uit Nederland van 2009 stelt onomwonden dat het aanbod podiumkunsten, de culinaire kwaliteit van restaurants in de stad en de aanwezigheid van een historische binnenstad, samen met andere woonattracties zoals natuur- en sportrecreatie in de onmiddellijke omgeving, een eerste bepalende factor blijkt voor de aantrekkelijkheid van een stad. Een tweede pullfactor is de beschikbaarheid van werk in de stedelijke agglomera-

tie. Uit dit onderzoek blijkt tegelijk dat hoogopgeleiden meer waarde hechten aan woonattracties en daarom ook bereid zijn meer te betalen voor een huis in een stad met veel van die attracties. Hoogopgeleiden hebben doorgaans een hoger inkomen, waardoor ze zich dit ook kunnen permitteren. Daarnaast zijn ze ook mobieler dan lager opgeleiden. De toestroom van hoogopgeleiden naar de stad stuwt de woonprijzen en verdringt zo economisch zwakkere gezinnen naar de periferie. Een dergelijke tendens daagt het bestaande cultuurbeleid uit en vraagt om een oplossing vanuit het lokale, bovenlokale en Vlaamse niveau. Een langetermijnbeleid gericht op inclusieve participatie dient na te denken over de mentale maar ook de fysieke bereikbaarheid, in casu de spreiding van cultuur. Kan het beleid naast drempelverlagende initiatieven zoals de UITPAS, ook de drempel zelf 'verleggen' en stimulerende initiatieven opzetten voor de (verdere) ontwikkeling van het culturele aanbod in perifere gebieden? Een toekomstgericht socio-cultureel beleid dient meer dan ooit oog te hebben voor socio-demografische parameters en ontwikkelingen op het vlak van ruimtelijke ordening. Middelgrote centrumsteden in Vlaanderen zullen dit debat de komende jaren ongetwijfeld aanzwengelen wanneer het gaat over de subsidiëringpolitiek vanuit Vlaanderen.

Brussel zien en sterven

20

Met Brussel onderhoudt Vlaanderen een bijzondere band. Het deelt de hoofdstedelijke functie met de federale overheid en het gewest zelf. Een gedeelde of verdeelde stad, vaak ook een verbeelde stad. Kunnen we stellen dat de hardware van de stad – de instellingen, de administratie, de overheidsbedrijven – een dominante Franstalige aangelegenheid is, terwijl de software – het culturele weefsel, het onderwijs, de welzijnsinitiatieven, de stadsontwikkeling, de stedelijke fleur, het zachte weefsel – meer Vlaams getint zijn? De Vlaamse aanwezigheid en het Vlaamse co-bestuur hebben ontegensprekelijk een stempel gedrukt op de adolescentiejaren van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Van de gegarandeerde aanwezigheid van een Vlaamse schepen op het lokaal niveau werd veel verwacht en die verwachtingen zijn wisselend ingelost. De obligate schepen van Cultuur of Vlaamse aangelegenheden kon tegenover een Franstalige dominantie wel moeilijk een bepalende rol opnemen, maar wist zich anderzijds geruggensteund door een netwerk van Vlaamse instellingen en verenigingen. En dat netwerk is gegroeid. Het decreet lokaal cultuurbeleid zorgde voor een bredere inbedding met een bibliotheek en een cultuurbeleidscoördinator in elke gemeente. Ook de Vlaamse Gemeenschapscommissie heeft mee vormgegeven aan deze culturele en sociale ruimte, door haar nabijheid en door het zelf

actief opnemen van rollen, onder meer met de gemeenschapscentra, het jeugdwerk en het afsluiten van de erfgoedconvenant. De evolutie naar een grotere regierol voor de Vlaamse Gemeenschapscommissie vraagt ook hier naar het herijken van de rollen.²²

De zesde staats hervorming heeft het Brussels Hoofdstedelijk Gewest handvaten aangereikt om haar culturele ambities vorm te geven. Deze nieuwe speler op vlak van erfgoed en kunsten hertekent de onderlinge opstellingen, tussen overheden en culturele instellingen. Kanal creëert een immense, 35.000 vierkante meter brede, culturele ruimte. Nieuwe bevoegdheden en nieuwe collecties tekenen toekomstuitdagingen of opportuniteiten voor de hedendaagse kunsten. Net zozeer als oudere – en zeer rijke – collecties, en federale restbevoegdheden uitdagingen tekenen voor het culturele erfgoed. Verbinding of verstandhouding die al of niet kan groeien rond de federale wetenschappelijke instellingen is markerend voor culturele samenwerking of versnippering.

De internationale sferen

21

Globalisering zet de interculturele dialoog op scherp. Digitalisering zorgt voor een vlottere mondiale verspreiding van informatie en content. Ecologische bewustwording leidt tot een kritische reflex over internationale verplaatsingen. Deze drie voorbeelden wijzen op het belang van internationalisering voor de culturele sector.

Internationalisering vormt vandaag één van de meest kritieke succesfactoren voor professionalisering, duurzame carrièreopbouw en de leefbaarheid van kunstenaars, culturele actoren en organisaties. Voor een kleine, goed verbonden en centraal gelegen regio als Vlaanderen zijn internationalisering en mobiliteit over de grenzen heen niet alleen een vanzelfsprekende kans en sterkte, maar ook een noodzaak.

Internationale samenwerking en uitwisseling maken een artistieke en professionele benchmarking mogelijk en leiden tot de creatieve kruisbestuiving die er mee voor zorgt dat Vlaamse culturele actoren hoge kwaliteit blijven bieden en vernieuwend en toonaangevend kunnen zijn in de wereld. Ook de economische realiteit, het bereiken van een grotere afzetmarkt en van bijkomende financieringsmogelijkheden maken internationalisering een noodzaak om tot duurzame leefbaarheid te komen. Ook internationale coproducties vergroten het bereik en de interculturele dialoog.

Onze musea en topcollecties zijn aanwezig op internationale fora, niet enkel via bruiklenen en coproducties maar ook met de inzet van gespecialiseerde expertise. Voorbeelden zijn de rol van het KMSKA in de grote

Bruegeltentoonstelling in Wenen of de inbreng van het M HKA aan de openingstentoonstelling 'Urgent Conversations: Athens-Antwerp' van het nieuwe museum hedendaagse kunst in Athene. Collectiebeherende instellingen en andere erfgoedinstellingen in Vlaanderen zijn ook actief in diverse internationale netwerken.

Kunstenaars en organisaties zijn in het buitenland aanwezig op showcases, congressen, netwerkmomenten en uiteraard op talloze podia.²³ Curatoren verzorgen spraakmakende tentoonstellingen, Vlamingen staan aan het hoofd van toonaangevende kunsthuisen.

De dynamiek voor internationalisering komt nu voornamelijk voort uit het veld zelf, wat op lange termijn het meest gegronde is. Structurele verbindingen uitbouwen, los van persoonlijke contacten, lijkt nog steeds een hele uitdaging. Het bepalen van de hoogte van de lat voor onze grote culturele instellingen en het formaliseren van internationale verbindingen krijgen we binnen hun internationale decretale opdracht moeilijk gekaderd in een toekomstig strategisch perspectief.

Multilaterale fora

22

De context waarin het Vlaamse culturele veld zich beweegt, wordt beïnvloed en geïnspireerd door richtinggevende kaders en tendensen die zich op internationaal en multilateraal niveau voordoen. Tegelijk voedt Vlaanderen via haar vertegenwoordiging in de multilaterale fora het debat en bepaalt het mee de richting van deze ontwikkelingen.

Vlaanderen onderhandelde over en ratificeerde binnen een Belgische context verdragen in het kader van de Raad van Europa en UNESCO. Deze verdragen brengen verplichtingen mee, maar bijna even belangrijk is de 'soft law' die via gedragscodes, aanbevelingen en charters ontwikkeld wordt en mee de context schept van het Vlaamse beleid.

Vlaanderen heeft op het vlak van immaterieel erfgoed een sterke positie en expertise uitgebouwd, die internationaal erkend wordt. Dit laat toe om onder meer in het kader van UNESCO een bepalende rol op te nemen bij de ontwikkeling van nieuwe regelgeving en aanbevelingen en gedragsregels te bepalen die sporen met de eigen prioriteiten en aanpak.

Op internationaal vlak wordt cultureel erfgoed niet als een verdeeld beleidsveld benaderd. De Europese Agenda voor Cultuur heeft veel aandacht voor erfgoed en maakt geen onderscheid tussen roerend, immaterieel en onroerend erfgoed. Het arsenaal aan cultuur- en erfgoedconventies van de Raad van Europa, met de FARO-conventie als slotstuk, is ook als een samenhangend pakket te benaderen.

Het internationaal cultuurbeleid wordt ook beïnvloed door het buitenlands beleid van Vlaanderen. Buitenlandse Zaken ziet het potentieel dat cultuur biedt voor de internationale positionering en uitstraling van Vlaanderen. De internationale profilering van ons erfgoed, onze artiesten en gezelschappen komt in de eerste plaats de sector zelf ten goede. Tegelijk biedt dit heel wat mogelijkheden die de ruimere internationale agenda van de Vlaamse Regering kunnen ondersteunen, bijvoorbeeld op economisch, toeristisch of diplomatiek vlak. De afgelopen jaren evolueerde het Departement Cultuur, Jeugd en Media naar een volwassen werkrelatie met het beleidsdomein Internationaal Vlaanderen, waarbij we erover waken dat artistieke overwegingen steeds in balans komen met andere doelstellingen die we als regio internationaal nastreven. In die zin is het internationaal cultuurbeleid complementair met het algemeen buitenlands beleid van de Vlaamse Regering.

Een wisselwerking tussen beide kaders moet ervoor zorgen dat deze vorm van samenwerking ook op lange termijn een meerwaarde voor de sector blijft hebben, maar kan maar echt effect hebben en meerwaarde creëren als het gestuurd wordt vanuit cultuur omdat enkel daar voldoende kennis is van en een hefboomeffect op de nationale en internationale mechanismen.

Het Vlaams internationaal cultuurbeleid situeert zich op het snijvlak van de noden en behoeften van de Vlaamse culturele actoren en de internationale ontwikkelingen en tendensen op vlak van cultuur die in de Europese Unie en multilaterale culturele context vorm krijgen.

Internationalisering is onlosmakelijk verbonden met de ondersteuning van de grote Vlaamse cultuurhuizen en kunstenaars. Hoe kunnen we hun positie verder garanderen en waar nodig versterken? De samenwerking met Nederland kan hier kansen bieden. Vlaanderen en Nederland bezetten een zelfde culturele ruimte en een aantal initiatieven hebben aangetoond dat samenwerking tussen beiden echt effect kan hebben.

Europa mon amour

Hoewel de Europese Unie slechts een ondersteunende bevoegdheid heeft op het vlak van cultuur, heeft Europese wetgeving uit andere domeinen invloed op de cultuursector. Europees cultuurbeleid en jeugdbeleid hebben, anders dan bijvoorbeeld mediabeleid, geen bindende kracht.

Als subsidieverstrekker speelt de EU een belangrijke rol. Vlaanderen heeft een lange traditie in het mee uitdragen en ontwikkelen van de Europese programma's. Het biedt immers opportuniteiten (ergo middelen) om de

—— “In de
organische crisis
die we nu door-
gaan, sterft het
oude af en kan
het nieuwe nog
niet geboren
worden” ——

eigen doelstellingen een extra impuls te geven. Omgekeerd probeert de kleine regio Vlaanderen mee te wegen op Europese besluitvorming. De relatie met het Europese beleidsniveau is net zoals in andere lidstaten zeer wisselend qua toonzetting en engagement. Om dit te bepalen en te handhaven is continu interactie vereist met heel diverse belanghebbenden, gaande van de andere overheden (gemeenschappen, federale overheid, gewesten ...), de sectororganisaties, Europese en internationale organisaties en andere instanties. Een mooi voorbeeld is de oprichting en het secretariaat van de denkgroep 'EU en erfgoed' waaruit het Jaar van het Europees Erfgoed ontsproot. Het uitbouwen van een dergelijke reputatie vergt langdurige gecoördineerde investering vanuit zowel overheid als sectororganisaties. Tot slot neemt Vlaanderen ook een actief engagement binnen de verschillende Open Method of Coördination-werkgroepen, waar experts uit de hele EU door kennis- en expertisedeling tot een rapport met aanbevelingen en goede praktijken komen.

Internationale bescherming van het erfgoed van andere naties is binnen het Europese cultuurbeleid meer en meer een prioriteit geworden. Als kerninstrument gelden de regelingen tot bescherming van het Europese Erfgoed (1993) en de aangekondigde 'Verordening (in voorbereiding) betreffende de invoer van cultuurgoederen' die als doel hebben om het erfgoed van niet-Europese landen te beschermen tegen illegale uitvoer. De Vlaamse overheid speelt hierin een belangrijke rol als bevoegde overheid voor het afleveren van vergunningen. Ook de problematieken inzake 'Joodse roofkunst', 'dekolonisatie' en 'cultural cleansing' situeren zich binnen het gegeven van de internationale samenwerking op het vlak van de bescherming van cultuurgoederen.

De Vlaamse cultuur-, jeugd- en media-overheid neemt dus verschillende rollen op in de internationale werking: architect, regisseur, facilitator, co-creator, deelnemer aan debat. Het is voor de Vlaamse overheid een uitdaging de agenda's en visies die in de Europese ruimte vorm krijgen en geconcretiseerd worden in specifieke programma's zoals Erasmus-Jeugd in Actie, Creatief Europa, Europees Solidariteitenkorps en Europa voor de Burger (dit programma stopt in 2020 en gaat op in Creatief Europa), maximaal te laten aansluiten bij de eigen programma's en beleidsdoelstellingen.

We moeten bekijken waar de strategische doelstellingen van de nieuwe Europese agenda voor Cultuur complementair kunnen zijn met de uitgangspunten en doelstellingen van het cultuurbeleid in Vlaanderen. Zo benadrukt de EU de sociale dimensie en hanteert zij, naast de voor de Europese samenwerking evidente economische dimensie ook frequent de begrippen 'culturele diversiteit' en 'sociale cohesie'. Europa heeft cultuur ook steeds ingezet als bindend element om de internationale culturele

relaties te versterken. Ook erfgoed wordt een belangrijke pijler in de nieuwe Europese Agenda voor Cultuur.²⁴

Voor Europa is het niet eenduidig welke rol het op cultureel vlak wil opnemen in de toekomst. De EU blaast warm en koud en het statement van de Franse president Macron voor de regeringsleiders in het najaar van 2017 geeft alvast aan dat sommige Europese leiders, waaronder de Belgische premier Michel, cultuur een belangrijke rol willen toebedelen. De concrete effecten op regelgevingen en budgetten volgen voorlopig niet. Cultuur wordt heel dikwijls vermengd met een identiteitsvormend beleid. Los daarvan kan een sterk cultureel Europees evenementenbeleid een duidelijk zwengeleffect hebben. Het gaat dan over initiatieven zoals het Cultural Heritage Year 2018 of de Culturele Hoofdsteden van Europa. De impact van dergelijke dynamieken – versterkt met nationale budgetten – mag absoluut niet onderschat worden voor de geselecteerde steden. De gewezen Culturele Hoofdsteden Antwerpen, Brussel, Brugge en Mons zijn mede dankzij deze initiatieven sterk gegroeid op het vlak van culturele infrastructuur. De afbouw van het concept 'Culturele Hoofdstad van Europa' in België dreigt. Mons krijgt immers pas in 2030 een opvolger. Deze wachttijd verlangt alternatieven. Afgezien van de Culturele Hoofdsteden hebben grote Europese culturele projecten momenteel geen of weinig slaagkans in Vlaanderen. *Event Flanders*, een initiatief van de Vlaamse Regering, kan een alternatief bieden maar bereikt op dit moment nog niet de gewenste schaalgrootte. Nochtans ligt hier een kans open voor Cultuur om samen met andere relevante beleidsvormende en -stimulerende spelers zoals Toerisme en Onroerend Erfgoed een gezamenlijk cross-sectoraal initiatief uit te tekenen.

De nieuwe EU-Jeugdstrategie toont sterke verwantschap met het Vlaamse jeugdbeleid. De EU wil inzetten op een verhoogde jeugdsamenwerking om een oplossing te bieden voor de huidige participatieparadox: jongeren vertonen interesse in politiek en zijn sociaal geëngageerd maar ze hebben de neiging om zich af te keren van traditionele vormen van participatie. Het Europese beleidsniveau hecht veel belang aan de communicatie met jongeren, eens te meer om hun betrokkenheid in het beleidsproces te stimuleren. De EU zet in op drie actieterreinen, zijnde 'Engage': jeugdparticipatie in de democratische samenleving bevorderen, 'Connect': jongeren samenbrengen in de EU en daarbuiten om vrijwillig engagement, leermobiliteit, solidariteit en intercultureel begrip te bevorderen en 'Empower': ondersteunen door kwaliteit, innovatie en erkenning van jeugdwerk. Het Vlaams agentschap Jint geeft mee vorm aan de vertaling van deze doelstellingen naar een Vlaamse context. Een van de speerpunten de komende jaren is de realisatie van een European Solidarity Corps, waarbij ingezet wordt op stimulering van het vrijwillig engagement in het

Europees samenwerkingsverband. Bij al deze beleidslijnen is het Vlaams jeugdwerk en het Vlaams jeugdwerkbeleid steeds toonaangevend geweest in het uitzetten van Europese en internationale standaarden. We kunnen gerust spreken van een 'sterk merk', waarop we moeten blijven inzetten vanuit het Departement Cultuur, Jeugd en Media en vanuit het beleid van de Vlaamse Regering.

- 1 Van der Putten, J. (2017). Morbide interregnum. *De Groene Amsterdammer*. Geraadpleegd uit <https://www.groene.nl/artikel/morbide-interregnum>
- 2 Mishra, P. (2017). *Tijd van woede, een geschiedenis van het heden*. Amsterdam: Atlas Contact.
- 3 Sloterdijk, P. (2007). *Woede en Tijd*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- 4 Tenzij we ons liever scharen achter het credo "there is no such thing as society".
- 5 Keynes, J. M. (1926). *The End of Laissez-Faire*. Prometheus Books.
- 6 Op 1 augustus 2018 realiseerde Apple een beurswaarde van 1000 miljard dollar. Dat is het dubbele van het jaarlijks Bruto Binnenlands Product van België.
- 7 Foucault, M. (1989). *Discipline, toezicht en straf: de geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische uitgeverij.
- 8 Van Oenen, G. (2018). *Overspannen democratie: Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen*. Amsterdam: Boom uitgevers.
- 9 Socius. (2014). *De waarde van cultuur*. Geraadpleegd uit <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/de-waarde-van-cultuur>
- 10 Laermans, R. (2002). *Het cultureel regiem*. Tielt: Lannoo.
- 11 Michel Bauwens' commons transitieplan geeft ook ruimte aan een rol voor de stad Gent. Stad Gent. (2 december 2016). *Expert Michel Bauwens onderzoekt Gent als 'commonsstad van de toekomst'*. Geraadpleegd uit <https://persruimte.stad.gent/139231-expert-michel-bauwens-onderzoekt-gent-als-commonsstad-van-de-toekomst>
- 12 di Lampedusa, G. T. (1959). *Il Gattopardo*. Milano: Feltrinelli.
- 13 Hulsman, B. (2017). Het fiasco van de creatieve stad. *NRC*. Geraadpleegd uit <https://www.nrc.nl/nieuws/2017/05/18/wolven-in-de-lappendekenstad-9316532-a1559371>
- 14 Zie voor een kritische kijk *Cities of Tomorrow*, een driedelige documentairereeks van Arte (2014) over nieuwe steden, slimme steden en verticale boerderij, via <https://ihavenotv.com/smart-cities-cities-of-tomorrow>
- 15 Corijn, E., Declerck, J., & Loecx, A. (2014). Waar en hoe kan Vlaanderen stedelijk worden? Een gesprek over globaliteit. *De witte raaf*. Geraadpleegd uit <https://www.dewitteraaf.be/artikel/detail/nl/3966>
- 16 Corijn, E. (2018). *Een stad is geen land ... Pleidooi voor een stedelijke revolutie*. Paul Verbrakenlezing. Brussel: VUB Press.
- 17 Fricities zijn er ook tussen federaal niveau en de Vlaamse overheid, of tussen de Vlaamse Gemeenschap en de Franse Gemeenschap enerzijds en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest anderzijds; de Fédération Bruxelles-Wallonie is de Franse Gemeenschap en niet zozeer de sokkel voor een cultuurbeleid van het Waals Gewest.
- 18 Decreet betreffende de bovenlokale cultuurwerking van 15 juni 2018.
- 19 In het decreet van 22 december 2017 houdende de subsidiëring van bovenlokaal jeugdwerk, jeugdhuizen en jeugdwerk met bijzondere doelgroepen wordt de keuze gemaakt om het bovenlokaal of intergemeentelijk werken te bepalen vanuit het activiteiten-aanbod, de doelgroep en de begeleiders, zonder bepaling hoeveel kinderen of jongeren uit een bepaalde gemeente of stad komen.
- 20 Een belangrijke opmerking bij de interpretatie van deze gegevens is dat de locatie van de maatschappelijke zetel van de subsidie-aanvrager bepaalt tot welke provincie deze wordt gerekend. Er wordt met andere woorden geen rekening gehouden met een eventueel regionaal of landelijk bereik van de aanvrager.
- 21 Marlet, G. (2009). *De aantrekkelijke stad, moderne locatietheorieën en de aantrekkingskracht van Nederlandse steden*. Nijmegen: VOC Uitgevers
- 22 Voor een uitgebreide knelpuntanalyse, zie Vlaamse Gemeenschap. (2017). *Gemengde Ambtelijke Commissie Brussel*. http://brussel.vlaanderen.be/UserFiles/GACB_rapport_2017.pdf
- 23 Een uitgebreide actuele lijst met voorbeelden daarvan is raadpleegbaar via <https://www.kunsten.be/internationaal/internationale-kansen-voor-kunstenwerkers>
- 24 Europese Commissie. (2018). *A New European Agenda for Culture*. Geraadpleegd uit <https://europa.eu/cultural-heritage/news/cultural-heritage-foundation-new-agenda-culture-en>

2 De complexiteit van (super)-diversiteit en de kracht van empowerment

“Er wordt wel over diversiteit gepraat in beschouwingen, op televisie, op allerhande culturele podia, maar altijd alsof het een onderwerp is dat losstaat van de inhoud. Diversiteit is voor vele mensen, en ik bedoel de mensen die aan het woord zijn, iets voor anderen. Dus is het genoeg om een paar niet witte/vrouwelijke/queer journalisten in dienst te hebben. Die kunnen iets representeren, terwijl jij verder niets hoeft te veranderen aan de ideeën waarmee je je al een heel leven hebt gevoed. Diegene die je hiermee buitensluit is, uiteindelijk, vooral jezelf.”¹

Verschil, verscheidenheid, variatie ... het zijn nuances die verenigd worden in één enkel woord: diversiteit. Diversiteit is een optelsom in verscheidenheid die nagenoeg over alles kan gaan, bijvoorbeeld ideologie, religie, geuren, kleuren, smaken ... Ook over mensen. Want elk is anders, ook als dat anders-zijn niet of nauwelijks uiterlijk is waar te nemen. Het gaat dan over personen met een beperking, migratieachtergrond, gender, leeftijd, seksuele oriëntatie, mensen in armoede of mensen die in sociale uitsluiting leven, hoog- of laagopgeleiden, wel of niet met een vaste baan ... Diversiteitsdenken is een pak genuanceerder dan de snelle en meest voor de hand liggende associatie met etnisch-culturele achtergrond. Genuanceerd kijken is nodig om recht te doen aan verschillende achtergronden en behoeften van mensen, om achterstelling te kunnen zien en minderheidsgroepen recht aan te doen.

De identiteit van mensen is een complex samenspel van een veelheid van biologische en sociaal-culturele, zichtbare en onzichtbare kenmerken die in de loop van een leven sterk veranderen.² Deze veelheid leidt tot gradaties van diversiteit, een leeg containerbegrip dat concreter moet worden ingevuld om er mee aan de slag te gaan. Het zijn sociale ordeningsmechanismen die reële impact hebben op de levensloop van een individu of groep. Naast de positie in de samenleving en de kansen die we krijgen, sturen ze ook ons gedrag en denken. De heersende normen of wat we ‘normaal’, ‘niet-afwijkend’, ‘gewenst’ vinden, bepalen de impact van deze ordeningsmechanismen. Dit normatief denken wordt vaak gevormd door wat ons wordt aangeleerd. Door bewustwording over de verschillende ordeningsmechanismen en het mogelijk voordeel/nadeel dat dit met zich meebrengt, zetten we een stap dichters naar drempelverlagend werken en het vermijden van structurele uitsluiting.

Het diversiteitsbesef leidde binnen beleidsdenken tot de afbakening van doel- en kansengroepen. Ook op het vlak van cultuur. Cultuur is immers een basisrecht, dat voor elkeen toegankelijk moet zijn. De realiteit vandaag is nog altijd even anders.

Veel Vlamingen vinden nog steeds hun weg onvoldoende of niet naar kunst-, cultuur- of vrijetijdsactiviteiten, ondanks aanhoudende transversale inspanningen via het Participatiedecreet of de inzet en uitbouw van instrumenten als de UiTPAS.

De Participatiesurvey³ die het participatiegedrag van Vlamingen monitort, toont globaal het beeld van de hoog opgeleide blanke Vlaming van middelbare leeftijd die een 'omnivoor' cultuurprogramma consumeert. Een aantal ver- en vooronderstellingen, in het recente verleden vaak vertaald in culturele beleidsprioriteiten, bleken ook in de survey van 2014 niet gehaald.

Het cultuurbeleid dat zich de laatste tien jaar tot doel had gesteld de sociale drempels tot de bibliotheek te verlagen blijkt weinig succesvol. Mannen en lager geschoolden blijven de grote afwezigen in de bibliotheek.⁴

Het gebruikerspubliek van cultuur- en gemeenschapscentra blijkt vooral te bestaan uit mensen met een goed inkomen, die hoger opgeleid zijn en actief in het verenigingsleven. Het gezin is en blijft een van de belangrijkste socialisatiekanalen voor het overerven van culturele praktijken en voorkeuren. De meeste deelnemers (net geen 75%) zakken voor meer dan één activiteit af naar cultuurcentra, variërend van theatervoorstellingen tot vergaderingen.⁵

De culturele diversiteit die gebaseerd is op allerlei vormen van participatie, sportieve, culturele, sociale activiteiten, formele en informele sociale netwerken blijkt niet zo'n heterogeen karakter te hebben als sommige auteurs beweren. Er blijkt een sterke structurering te zijn naar onderwijsniveau, sociaal milieu, subjectief inkomen en leeftijd. Het lijkt eerder dat er op basis van gedeelde vrijetijdsinteresses en vriendschapsnetwerken 'lifestyle communities' of 'lifestyle enclaves' ontstaan die qua sociale samenstelling zeer homogeen zijn.⁶

30

Een paar specifieke participatietrends⁷ tekenen zich af:

- De erfgoedpiek van 2009 is voorbij, 2014 toont het participatieniveau van 2004
- Bezoek aan kunstmusea blijft relatief stabiel maar wordt incidenteler
- Hoger opgeleiden van alle leeftijden gaan vaker naar niet-klassieke concerten
- Jongeren participeren steeds minder aan klassieke concerten en podiumvoorstellingen
- 15- tot 25-jarigen nemen steeds minder deel aan activiteiten in het amateurkunstencircuit
- De sociale kloof in cultuurparticipatie blijft onverminderd groot
- Ook het groot belang van het cultureel klimaat in het ouderlijk thuismilieu en het onderwijs wordt opnieuw bevestigd

Demos vat het samen vanuit armoedecijfers van Statbel⁸, het Belgische statistiekbureau: “Een kwart van de Belgen kan zich geen week vakantie buitenshuis veroorloven. 13% van onze landgenoten heeft onvoldoende middelen om regelmatig deel te nemen aan vrijetijdsactiviteiten zoals sport, film, concerten, enzovoort. Ook in een welvarend land als het onze snijden financiële problemen diep in het sociale leven van veel van onze landgenoten”.

Als we inzoomen op de deelname van jongeren aan het jeugdwerk, kunnen we een dubbele probleemdefinitie naar voor schuiven.

Eenzijds is er een ondervertegenwoordiging van bepaalde doelgroepen in het jeugdwerk. Onderzoek gebaseerd op de cijfers van het Jeugdonderzoeksplatform (JOP) toont aan dat meisjes, jongeren met een lagere opleiding of een migratieachtergrond minder deelnemen aan het jeugdwerk. Bij de 12- tot 17-jarigen zien we dat jongeren uit het ASO tot tweemaal meer deelnemen aan het jeugdwerk dan jongeren uit het BSO. Zowel bij de jeugdbewegingen als de jeugdhuisen zijn minder dan 10% van de deelnemers laagopgeleide jongeren.

Anderzijds verloopt de participatie aan jeugdwerk grotendeels in gescheiden circuits. Laagopgeleide jongeren en jongeren met een migratieachtergrond nemen wel vaker deel aan specifieke doelgroepwerkingen. De internationale review van de Raad van Europa wees op een knelpunt met betrekking tot de diversiteit binnen het jeugdwerk in Vlaanderen: er is een te grote kloof tussen het traditionele en het specifieke, professionele jeugdwerk dat vaak is uitgebouwd op basis van verschillen in etniciteit. De twee hebben te weinig linken waardoor ze onvoldoende bijdragen aan de sociale inclusie van jonge mensen. Zowel in de jeugdhuisen als in de werkingen voor maatschappelijk kwetsbare jongeren zien we dan weer dat meisjes sterk ondervertegenwoordigd zijn. De verschillen zijn nog meer uitgesproken als we kijken naar de vrijwilligers, leiding en beroepskrachten. In de steden ligt de participatie aan het jeugdwerk (en bij uitbreiding het vrijetijdsaanbod) nog lager.⁹

Oneindige ongelijkheid

Uit het Oxfam-rapport ‘Beloon werk, niet rijkdom’ blijkt dat in 2017 82% van de toegenomen rijkdom naar de rijkste 1% van de wereldbevolking ging terwijl de armste 50% geen cent rijker werd. Hoewel er de afgelopen jaren een enorme rijkdom werd gecreëerd en de wereld dus globaal gezien rijker werd, ging die rijkdom quasi integraal naar een hele kleine groep superrijken.

De wereldwijde ongelijkheid neemt toe. Wat loopt er mis? Ons economisch systeem werkt niet voor iedereen, de rijken ontwijken massaal belastingen, werkende mensen verliezen steeds meer koopkracht. In België doen we het niet slecht. Op de 'Commitment to reducing inequality index', een index ontwikkeld door Oxfam en het Zweedse Development Finance International die overheden rangschikt volgens hun inspanningen om de kloof tussen arm en rijk te verminderen, prijkt België immers helemaal bovenaan. Echter, in het Unicef rapport 'fairness for children'¹⁰ scoort België slecht. Daar staat België op de 30ste van de 35 plaatsen. De minst bevoorrechte kinderen ervaren in weinig andere welvarende landen zoveel ongelijkheid als in ons land. Kind en Gezin registreert sinds 1990 de sociaaleconomische situatie van gezinnen met een pasgeborene. Daarbij wordt het maandinkomen van het gezin, de opleiding en arbeidssituatie van de ouders, de ontwikkeling van de kinderen, de huisvesting en de gezondheidssituatie van het gezin in rekening gebracht. Sinds 2001 berekenen ze op deze zes indicatoren een *kansarmoede-index* die aangeeft hoeveel kinderen in de afgelopen drie jaar geboren zijn in een kansarm gezin. Volgens deze index bevindt in 2013 11,2% van de pasgeborenen in het Vlaamse Gewest zich in een kansarm gezin.¹¹ Tussen 2010 en 2015 was er een stijging van 21% in de grootsteden, in de regionale steden een stijging van 50% en een verdubbeling van de kinderarmoede-index in de provinciale steden.¹²

32

Bea Cantillon wijst op een groeiende kloof tussen laag- en hoogopgeleiden.¹³ Aan de ene kant profiteert een groeiende groep hoogopgeleiden van de globalisering en technologisering van onze samenleving, aan de andere kant is er een kleinere groep laaggeschoolden die het steeds moeilijker krijgt om op de arbeidsmarkt te geraken.

Ilse Mariën en Dorien Baelder (iMinds/SMIT/VUB) onderzochten de digitale kansen bij kansarme groepen.¹⁴ Ze beschrijven acht profielen van digitale ongelijkheden, gaande van de 'digital outcast' over de 'smoothy digital' tot de 'digitally self-excluded'. Uit het onderzoek blijkt dat de relatie tussen sociale en digitale uitsluiting niet zo rechtlijnig verloopt als uit eerder onderzoek werd geconcludeerd. Hetzelfde geldt voor de digitale adaptie jongeren versus ouderen. Toch blijft het mattheuseffect bij sociaal kwetsbare groepen spelen. Hoogopgeleiden kunnen technologie makkelijker gebruiken om hun positie in de maatschappij te versterken. Voor mensen die sociaal achtergesteld en/of laaggeschoold zijn, blijft dat een stuk moeilijker.

Ondanks de toegenomen welvaart in Vlaanderen blijft een behoorlijke groep in onze samenleving achter. Het gaat niet alleen om mensen in een mindere inkomenspositie, maar meer in het algemeen om bevolkingsgroepen die om uiteenlopende redenen minder participeren in verschillende domeinen van het maatschappelijke leven. Het gaat om vrouwen, ouderen,

laaggeschoolden, alleenstaande ouders, personen met een functiebeperking en personen van buitenlandse herkomst. Op het vlak van *tewerkstelling* blijkt als eerste dat vooral ouderen (55 tot 64 jaar), personen van een herkomst buiten de EU en personen met een functiebeperking moeilijk toegang blijven vinden tot de arbeidsmarkt. Bij vergelijking met de situatie in de andere EU-landen blijkt dat de lage werkzaamheidsgraad bij ouderen en personen van een herkomst buiten de EU het voornaamste pijnpunt blijft op de Vlaamse arbeidsmarkt. Ook de participatie van de genoemde groepen op het vlak van cultuur, sport, verenigingsleven, internet, levenslang leren en politieke participatie is niet evenredig aan hun aandeel in de totale bevolking.

Cultuur kan een krachtige hefboom zijn voor empowerment, maar de uitdaging om diversiteit binnen te brengen blijft groot.

De nieuwe realiteit van superdiversiteit¹⁵

33

Mensen op een andere manier naar de werkelijkheid doen kijken, dat was wat socioloog Dirk Geldof beoogde toen hij in 2013 'Superdiversiteit' als titel toevoegde aan het boek dat hij schreef over etnisch-culturele diversiteit.¹⁶

*"Via het woord superdiversiteit wil ik mensen op een andere manier naar de werkelijkheid doen kijken. Want het is je kijk die je handelen stuurt, niet het woord op zich. Ieder woord is kwetsbaar. Ik wil duidelijk maken dat we socio-economische problemen niet mogen blijven culturaliseren. Wie beleid blijft voeren vanuit de witte meerderheid in de stad en blijft denken in wij-zij termen, mist de nieuwe realiteit van de stad waar steeds meer burgers meerdere identiteiten hebben."*¹⁷

In zijn essay *Schrijven over Joden*, uit 1963, maakt Philip Roth korte metten met het idee dat vandaag representatie wordt genoemd. De roep om representatie in de cultuur komt er vaak op neer dat bij de selectie van sprekers voor een panelgesprek er rekening moet worden gehouden met de verdeling man-vrouw, zwart-wit. Of dat wanneer er een tv-serie wordt gemaakt of een shortlist wordt opgesteld of de line up van een festival wordt bedacht, de verzameling acteurs, genomineerden of deelnemers de diversiteit van de maatschappij moet weergeven. Voor Roth staat niets minder dan de vrijheid van fictie en de individualiteit van een mens op het spel.¹⁸

—— “People
have the right
to be distinct and
they also have
the right to be
indifferent to
other people’s
distinctness.” ——

34

Wordt culturele diversiteit in Vlaanderen te veel benaderd vanuit een integratielogica? Wanneer we mensen benaderen vanuit hun culturele afkomst en/of religie, reduceren we dit dan niet te vaak tot een gesprek waarbij samenleven enkel mogelijk is wanneer men zich aanpast aan de 'heersende norm'?

Intussen dient zich de vierde generatie van personen met een migratieachtergrond aan. De cijfers van de Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2018 tonen aan dat het aantal mensen met een niet-Belgische nationaliteit in Vlaanderen tussen 2006 en 2017 steeg van 5% van de bevolking tot 8,4%.¹⁹ Tegelijkertijd zijn er jaarlijks zo'n 30.000 mensen die de Belgische nationaliteit verwerven. Het percentage personen van buitenlandse herkomst bedroeg in 2016 20,5%.²⁰ Dit percentage ligt ongeveer 5% hoger dan in 2009. De grootste concentratie personen van buitenlandse herkomst vindt men in de steden Gent, Antwerpen, Brussel, in de rand rond Brussel en in de Limburgse mijnstreek. De bevolking van buitenlandse herkomst is gemiddeld genomen beduidend jonger dan de bevolking van Belgische herkomst. Dit jongere leeftijdsprofiel heeft als gevolg dat het aandeel personen van buitenlandse herkomst bij de jongste leeftijdsgroepen hoger ligt dan het algemene percentage van 20,5%.²¹

De superdiversiteit van de 21^e eeuw verschilt van de migratie uit de 20^e eeuw door een verandering van de migratiepatronen en de impact daarvan op onze samenleving. Superdiversiteit kent dus een kwantitatieve dimensie, met name de relatief grote toename van etnisch-culturele diversiteit en een kwalitatieve dimensie, die verwijst naar de groeiende diversiteit binnen de diversiteit. Daar waar de migratiestromen in de vorige eeuw slechts afkomstig waren uit een beperkt aantal landen (Italië, Polen, Spanje, Griekenland, Marokko en Turkije), stromen vandaag mensen toe vanuit de hele wereld. Vooral in stedelijke gebieden is dit zichtbaar en kan men spreken van 'majority-minority cities', steden waar de meerderheid bestaat uit minderheden. Superdiversiteit is een feitelijk en empirisch gegeven, geen normatieve stelling.

Hoe kunnen we de veelheid aan culturele referentiekaders die een wijk/stad/land rijk is een plaats geven zonder daarbij mensen te reduceren tot hun etnische, culturele of sociale achtergrond? Is er nood aan een nieuw sociaal contract²², een nieuw cultuurpact? Kunnen we nog langer vasthouden aan de wij-zij-benadering?

"Je kan het wij-zij-denken niet zomaar afschaffen, want het heeft ons honderdduizenden jaren beschermd. Wel kan je de wij-en-zij-kringen verleggen en uitbreiden. Als in jouw samenleving met een eigen cultuur een kleinere kring met een andere cultuur groeit,

zal het wij-zij-denken constant aangewakkerd worden. Elk geblust brandje wordt gevolgd door het oplaaien van een ander. De enige oplossing bestaat erin de kleinere kring binnen de grotere op te nemen, de vreemde cultuur binnen de onze.”²³

Door los te komen van oude en schijnbaar vanzelfsprekende kaders en een nieuwe oefening te maken met de aanwezige populatie kunnen we een stap dichterbij komen bij een inclusieve samenleving waarbij iedereen waardig kan betrokken worden.²⁴

“People have the right to be distinct and they also have the right to be indifferent to other people’s distinctness.”²⁵

Over elites, identiteit en kolonisering

Vanuit de vaststelling dat het werken aan diversiteit al jaren als een van de hoogste beleidsprioriteiten op de agenda staat van cultuur en jeugd, terwijl blijkt dat verandering heel traag gaat, weerklinkt de laatste jaren steeds meer een pleidooi voor dekolonisering. Er lijkt een generatiewissel aan de gang qua strategieën en paradigma’s om verschil, racisme en bevrijding te begrijpen. De jonge generatie is de eerste die de roep om dekolonisatie ‘hier’ luid laat klinken, al bestaat die al sinds de eerste conferentie van zwarte intellectuelen aan de Sorbonne zestig jaar geleden.²⁶

36

“We denken nog altijd dat we het beter weten dan de Afrikanen.”²⁷

Het debat woedt het hevigst in de kunstensector. De dekoloniseringsgedachte neemt de blik op ‘onszelf’ en ‘de ander’ kritisch onder de loep. In de erfgoedsector gaat het niet alleen over participatie maar ook over de samenstelling van collecties, aankopen, waardering ... Het debat wekt heel wat emoties op en focust zich vaak op symbooldossiers, zoals de controversie over Zwarte Piet die vooral in Nederland woedde.

Dit koloniaal denken weegt vandaag nog steeds door in de manier waarop we met superdiversiteit omgaan. Naast een zichtbaar racisme zit er nog een laag van onbewuste vooroordelen ten aanzien van mensen met een migratieachtergrond. Onbewust racisme zit ingebakken in de structuren van onze samenleving. De dominante blanke groep is zich niet steeds bewust van de (betere) kansen en voordelen waarover zij beschikt, net omdat zij de

dominante groep is. Het denken over dekolonisering wijst op deze blinde vlek en nodigt ons uit om onze positie in de samenleving te bevragen.²⁸

Ta-Nehisi Coates is een Afro-Amerikaans journalist die in zijn werk pijnlijk duidelijk aantoont hoezeer racisme in de Amerikaanse cultuur verankerd zit. In 'Between the world and me' schrijft hij een brief aan zijn vijftienjarige zoon. Hij fileert erin het Amerika dat zich beroemt op het zogenaamde einde van de raciale tegenstellingen en toont aan dat de gewelddadige incidenten tegenover zwarten het gevolg zijn van diepgewortelde overtuigingen. In 'We were eight years in power'²⁹ kijkt hij analyserend terug op het presidentschap van Barack Obama. Hij beschrijft hoe de blanke supremacy zelfs bereid was om Donald Trump te verkiezen om niet langer het succes van een zwarte president te moeten dulden.

"But race is the child of racism, not the father. And the process of naming "the people" has never been a matter of genealogy and physiognomy so much as one of hierarchy. Difference in hue and hair is old. But the belief in the preeminence of hue and hair, the notion that these factors can correctly organize a society and that they signify deeper attributes, which are indelible – this is the new idea at the heart of these new people who have been brought up hopelessly, tragically, deceitfully, to believe that they are white."³⁰

Het thema diversiteit blijft in cultuur, jeugd en media en bij uitbreiding de hele samenleving nog te veel onderbelicht. 'Wit denken' is de normativiteit van de eigen canon en kwaliteitsoordeel niet doorzien, laat staan in vraag stellen. Dat is een privilege op zich: de luxe om andere verhalen en aspiraties te kunnen negeren, als het geaccumuleerde resultaat van een lange economische, culturele en sociale geschiedenis van westerse normativiteit.³¹

De urgentie om het superioriteitsdenken te doorbreken neemt toe. Er is nog te weinig een aanpak, een methode of een nieuwe taal om dit fundamenteel aan te pakken, ondanks de volgehouden inspanningen en de vaak heel inspirerende praktijken. Er wordt net te vaak probleemoplossend gedacht vanuit een blank perspectief.

"Al te vaak krijgen mensen die in een nieuw land arriveren het gevoel dat hun taal volkomen genegeerd wordt, dat hun cultuur onbestaande is, dat niemand ooit gehoord heeft van de schrijvers en kunstenaars en denkers van hun land van oorsprong. Wederzijdse inspanningen helpen migranten om in hun land van aankomst met opgeheven hoofd te leven, en pas als dat het geval is, kan er echt sprake zijn van harmonieus samenleven."³²

Wat te doen? Empowerment!

Empowerment betekent 'iemand tot iets in staat stellen'. In het Nederlands wordt de term meestal onvertaald gebruikt om aan te geven dat er wordt gestreefd naar de versterking van een doelgroep. Meer bepaald gaat het over socialisatievormen die uitgaan van de eigen kracht van mensen en die hen zelfbeschikking geven over hun eigen leven. Vaak heeft men het dan over mensen in (kans)armoede, mensen met een beperking of kinderen en jongeren. Maar het geldt evenzeer voor mensen die het veel makkelijker hebben: die kunnen bijvoorbeeld nood hebben aan een verruiming van hun blikveld. En nagenoeg iedereen kan zijn vaardigheid bijschaven om een zorgzame, solidaire samenleving uit te bouwen. De psychologische component van empowerment weerspiegelt de individuele controle over het eigen leven die individuen verwerven doorheen een mogelijk empowermentproces. Empowerment is 'een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van bewustzijn en het stimuleren van participatie'.³³

De democratie is een kwetsbare bestuursvorm. In een tijd waarin heel wat zekerheden onderuit worden gehaald en angst almaar meer regeert, is het belangrijk om burgers te ondersteunen zodat ze zelf de verdediging van de rechten en vrijheden, de checks and balances die onze liberale democratie liberaal maken, kunnen opnemen. Daarbij moeten ook die groepen meegenomen worden die zich bedreigd voelen door de mondialisering omdat ze er niet de voordelen van zien of zich er net door geraakt voelen in hun identiteit. In een democratie wordt van velen een engagement verwacht ten opzichte van andersdenkenden alsook een begrip voor hun belangen. We hebben dus met z'n allen nood aan het versterken van ons vermogen om een democratische samenleving mee uit te bouwen.

Ook de toenemende segmentering en fragmentering van de samenleving betekenen een gevaar voor de democratie. De democratische participatie van individuen in de eigen gemeenschap, bijvoorbeeld in bemiddelende structuren zoals sociaal-cultureel werk, jeugdwerk, cultureel-erfgoedgemeenschappen of sociaal-artistiek werk, kan dit tegengaan. Empowerment wordt dan een proces van versterking waarbij individuen in organisaties en gemeenschappen greep krijgen op hun eigen situatie en hun omgeving. Door te participeren in een veilige en stimulerende omgeving verwerven mensen controle en scherpen ze hun bewustzijn aan. Op die manier kan het door de overheid gesubsidieerde aanbod mensen in staat stellen om (weer) aansluiting te vinden bij de samenleving. Daarbij mag

niet vergeten worden dat niet iedereen beschikt over dezelfde vermogens en mogelijkheden. Empowerment is dus meer dan een verhaal van rechten en plichten. Het heeft ook te maken met emoties zoals mededogen.

“In ons politieke debat is die emotie van mededogen te veel vervangen door een strenge rationaliteit: die van de eigen verantwoordelijkheid en dus de eigen fout.”³⁴

Onderzoek van Maurice Crul³⁵ laat de impact van empowerment zien op de integratie van Turkse migranten in West-Europa. Er zijn grote verschillen in de mate waarin Turkse jongeren van de tweede generatie geïntegreerd zijn. In landen waar het onderwijs kansen geeft aan kinderen van migranten (bijvoorbeeld in Zweden en Frankrijk) is de integratie aanzienlijk sterker dan elders. Het effect dringt ook door tot op de arbeidsmarkt. Naarmate jongeren sociaaleconomisch succesvoller worden, worden ze ook progressiever. Interetnische vriendschappen spelen daarbij een grote rol. Uit het onderzoek blijkt dat empowerment tot betere resultaten leidt dan het opleggen van verplichtingen. De rol van ontmoeting en cultuur in vrije tijd mag daarbij niet worden onderschat.

39

Empowerment door cultuur

Naast de intrinsieke waarde van cultuur kan cultuur er ook voor zorgen dat mensen beter uitgerust zijn om de complexiteit van de samenleving te kunnen bevatten en daarmee om te gaan. Tevens draagt cultuur bij aan een samenhorigheidsgevoel, een wederzijds respect en de eigenheid van elke mens.

“Kunst is een essentieel bestanddeel van het menselijk leven, zij is ons gegeven als tegenwicht tot het praktische, het nuttige, het bruikbare. De laatste generaties hebben hun zwaartepunt steeds meer op het onmiddellijk bruikbare gelegd, wellicht omdat men gelooft dat de belofte van geluk enkel in het materiële ligt. Die mentaliteit is al terug te vinden in de opvoeding en de leerplannen van de scholen. Geleidelijk aan wordt al wat muzisch is, al wat de fantasie stimuleert en wat onontbeerlijk is voor een menselijk leven verdrongen.”³⁶

De sectoren cultuur, jeugd en media spelen in deze processen een eigen rol en kunnen die nog versterken. Zoals eerder aangehaald, behoort empo-

— Kunst is een essentie van het menselijk leven, tegenwicht tot het praktische bruikbare. De laatste gezwaartepunt steeds meer bruikbare gelegd, wellicht dat de belofte van geluk ligt. Die mentaliteit is al opvoeding en de leerplan Geleidelijk aan wordt al de fantasie stimuleert en voor een menselijk leven

essentieel bestanddeel
zij is ons gegeven als
tische, het nuttige, het
neraties hebben hun
er op het onmiddellijk
nt omdat men gelooft
enkel in het materiële
terug te vinden in de
nnen van de scholen.
wat muzisch is, al wat
n wat onontbeerlijk is
n verdrongen. —

(Nikolaus Harnoncourt)

werment voor het sociaal-cultureel werk, het sociaal-artistiek werk en het jeugdwerk tot de core business. Maar ook de publieke media hebben een intrinsieke functie om mensen tot inzicht en kritische zin te brengen. In de amateurkunsten voelen mensen hoe zij hun eigen scheppende kracht kunnen ontwikkelen. In de kunsten kan het contact met de kunstenaar en zijn scheppingsproces essentiële veranderingen teweegbrengen in het denken en het leven van het publiek. Erfgoed verzekert de band tussen heden, verleden en toekomst. Het geeft inzicht in de evoluties van de maatschappij en zorgt voor gemeenschapsvorming. Cultureel-erfgoedgemeenschappen verenigen zich rond bepaald erfgoed, rond tradities en gebruiken ... Erfgoed kan ook de intergenerationele solidariteit versterken.

Al deze subdomeinen hebben eigen methodes en werkwijzen ontwikkeld om mensen en doelgroepen te empoweren en zodoende alle lagen van de samenleving te versterken. Zo krijgt een deelnemer van sociaal-culturele praktijken meer vat op zijn eigen bestaan en op de werkelijkheid rondom hem, denk maar aan de talrijke repair cafés, deelgroepen, LETS-groepen, 'Samen inburgeren', jeugdwerk tout court ...

Leren in en door cultuur geeft niet alleen betekenis aan de realiteit rondom ons, het gaat ook over het benutten en ontwikkelen van talenten en versterken van (culturele) competenties. Bovendien leidt cultuureducatie tot zelfreflectie en identiteitsontwikkeling en draagt het bij aan een brede maatschappelijke participatie. Internationaal bestaat hier al geruime tijd consensus over. Cultureel bewustzijn en culturele expressie werden in 2006 door de Europese Unie als achtste sleutelcompetentie gedefinieerd en worden nu ook vertaald naar de oefening met betrekking tot de opmaak van nieuwe eindtermen in het Vlaamse onderwijs. Ook de Seoul Agenda (2010), die opgesteld werd tijdens UNESCO's tweede wereldconferentie over cultuureducatie, onderstreept het belang en de relevantie van kunst- en cultuureducatie. Cultuureducatie wordt gedefinieerd als basis voor de creatieve, innovatieve, cognitieve, emotionele, esthetische en sociale ontwikkeling van kinderen en jongeren.³⁷ Ook beleidsmakers en praktijkwerkers in eigen land beklemtonen steeds meer het belang van cultuureducatie, zowel om de persoonlijke (welbevinden, creativiteit en verbeelding, burgerschap en sociaal kapitaal ...) als sociale effecten (ouder-kindrelatie, sociale cohesie ...).

Onderzoekers zijn het erover eens dat cultuureducatie en -participatie op jonge leeftijd de kans vergroot op levenslang participeren aan kunst en cultuur. De gezinscontext, het ouderlijk milieu, de vrije tijd, de voorschoolse en schoolse context spelen hierin een cruciale rol. Wie op jonge leeftijd aan cultuur deelneemt en cultureel leert, zal dat ook doen als hij ouder wordt. De kloof met diegenen die niet participeren op jonge leeftijd wordt daarbij in toenemende mate groter en valt op latere leeftijd nog moeilijker

te overbruggen. De verschillen ontstaan al erg vroeg in de schoolloopbaan. Recent onderzoek toont aan dat de breuklijn tussen ASO, TSO en BSO zich niet alleen in het cultuureducatieve aanbod situeert maar ook in de types van culturele activiteiten die worden aangeboden.³⁸

Alle cultuurvormen kunnen een geheugenfunctie hebben en een dialoog aangaan met het verleden. Met name gaat erfgoed om culturele uitingen, overgeërfd van vorige generaties, die een gemeenschap wil doorgeven aan een volgende generatie. Dit doorgeven is een dynamisch proces, de waarde van het erfgoed moet telkens opnieuw bevestigd en geactualiseerd worden. Om het erfgoed relevant te maken voor vandaag moet een gemeenschap het dus toe-eigenen en actualiseren. Voor immaterieel erfgoed (tradities, gebruiken ...) ligt dit voor de hand, aangezien dit doorgegeven wordt door het uit te voeren. Het geldt evenwel voor roerend erfgoed (boeken, schilderijen ...) waarvan het belang en de interpretatie steeds opnieuw geactualiseerd moeten worden. Binnen cultureel-erfgoedwerking wordt daarom een onderscheid gemaakt tussen de zorg (het verzamelen, in kaart brengen, kwalitatief bewaren ...) en de omgang (het interpreteren, presenteren ...) met het erfgoed.

De FARO-conventie³⁹ speelt in op deze toegenomen aandacht voor brede participatie met haar concept van erfgoedgemeenschappen. Deze gemeenschappen zijn meer dan klassieke verenigingen en ook het engagement verandert: ze zijn dynamischer en minder plaatsgebonden, afhankelijk van een *sense of belonging* en een gevoel van *connected responsibility*. In het erfgoedbeleid zien we een tendens naar een meer bottom-up benadering. Deze vergt interactie met de sociaal-maatschappelijke realiteit. Erfgoed is een zaak voor en door mensen. Dit betekent interactie met hun referentiekaders, rekening houden met het 'superdiverse' karakter van de samenleving.

Steeds meer worden maatregelen genomen om heel recent of zelfs toekomstig erfgoed op een gestructureerde manier aan te maken en te bewaren. Deze culturele uitingen zullen in de toekomst waardevolle getuigenissen van een verleden vormen. Door nu reeds te selecteren wat pas in de toekomst erfgoed zal worden, denken mensen dus in de eerste plaats aan toekomstige generaties.

Binnen het beleidsveld jeugd heeft men de voorbije jaren gewerkt aan nieuwe kaders om meer diversiteit tot stand te brengen in het jeugdwerk. Het resultaat is een Masterplan Diversiteit⁴⁰ dat het kompas moet vormen voor het jeugdwerk. Het doel van het plan is dat het jeugdwerk uiteindelijk de superdiverse samenleving zal weerspiegelen en zal bijdragen tot sociale cohesie. Er wordt hierbij niet vertrokken vanuit een etnisch-culturele diversiteit maar vanuit een diversiteit in al zijn dimensies. Het masterplan is een pact tussen het verzamelde jeugdwerk, de Vlaamse overheid en de lokale besturen.

Het plan kwam er omdat het de jeugdwerksector – na jarenlange experimenten en investeringen – duidelijk werd dat het verlagen van de eigen drempels en het laten doorstromen van doelgroepspecifieke organisaties naar het reguliere jeugdwerk geen optimale strategie is. In het nieuwe kader wordt het verlagen van de drempels behouden: elke jeugdorganisatie dient zich maximaal open te stellen naar alle kinderen en jongeren en daarbij actief aan de slag te gaan om eventuele drempels op het vlak van financiën, fysieke toegang, informatie, begeleidershouding ... weg te werken. Dit moet ertoe leiden dat iedereen die interesse heeft om deel te nemen aan een specifiek jeugdwerkeraanbod dit moet kunnen doen, ongeacht zijn of haar achtergrond (financiële situatie, thuistaal, opleidingsniveau ...). Vernieuwend is dat de piste van doorstroming van doelgroepspecifieke organisaties naar regulier jeugdwerk wordt verlaten: jeugdwerk is immers een verzamelterm voor een hele reeks werkvormen en methodieken en kan zijn rol of functie maar ten volle uitspelen als het aansluit bij de interesses van kinderen en jongeren, en dus bruikbaar is door hen. Dit impliceert dat het totale aanbod divers moet zijn in die zin dat het aansluit bij de (culturele) beleving van elk kind of elke jongere. Dat vraagt een verdere verbreding van het bestaande aanbod.

Het cultuur-, jeugd- en mediabeleid zal toenemend moeten blijven inzetten op het empoweren van individuen en groepen, waarbij elk domein zijn eigen sterktes en verbindingen kan valoriseren. Verschillende subsidie-lijnen en andere instrumenten kunnen worden ingezet om empowerment te bevorderen. Een co-creatieve en participatieve aanpak met alle bevolkings- en leeftijdsgroepen lijkt aangewezen. Een gedeelde aanpak helpt en ondersteunt mensen op weg naar actief burgerschap: de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van een gemeenschap en er actief aan bij te dragen. Alleen zo kan een correctief worden aangebracht op de verregaande individualisering van de samenleving.

Kinderrechten en mensenrechten in beweging

De Franse auteur Stéphane Hessel, de man die met zijn boekje 'Indignez-vous!' een golf van jeugdige protest in gang zette, maar vlak na de Tweede Wereldoorlog ook mee verantwoordelijk was voor het schrijven van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, stelt: "Mensenrechten worden enkel gegarandeerd voor de één procent rijksten".

De auteur wijst er eerst op dat er tussen 1948 en 2000 grote vooruitgang geboekt werd. Europa is het enige deel van de wereld dat gebonden

is door het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, en dat is niet alleen een tekst, maar het omvat ook een rechtbank. Er is een Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg en hoewel het niet altijd zijn macht uitoefent, is het in staat Europese landen aan te pakken wanneer ze de mensenrechten schenden. In 1989, ook het jaar van de goedkeuring van het Kinderrechtenverdrag, viel de Berlijnse muur.

“Cultuur mag nooit een excuus zijn om de mensenrechten niet te garanderen. Als een cultuur beweert dat vrouwen niet gelijk zijn aan mannen, dan kunnen we zeggen dat die cultuur nog niet rijp is, dat ze het stadium nog niet heeft bereikt waarin de gelijkheid tussen mannen en vrouwen als een vanzelfsprekende waarheid voor alle mannen en vrouwen wordt gezien”.⁴¹

Deze kritische benadering kan zeker ook doorgetrokken worden naar de kinderrechten.⁴²

Op Vlaams niveau zijn een aantal instrumenten of instellingen in voege die gerelateerd zijn aan of refereren naar de verdragsrechtelijke of beleidsmatig stelselmatig verhoogde waakzaamheid voor de rechten van kinderen en jongeren: het jeugd- en kinderrechtenbeleidsplan (JKP), het kind- en jongereneffectrapport (JoKER), de Vlaamse kinderrechtencommissaris. Het Vlaamse middenveld kent een Kinderrechtencoalitie Vlaanderen en een Kenniscentrum Kinderrechten. De Vlaamse Regering heeft sinds 1997 zelfs een Vlaams minister bevoegd voor de coördinatie van de rechten van het kind.

Niettemin moeten we vaststellen dat deze instrumenten er nog niet voor zorgden dat de minimale rechten die door het Kinderrechtenverdrag en andere mensenrechtenverdragen gewaarborgd worden voor alle kinderen en jongeren gelden. Grote uitdagingen voor het Vlaamse kinderrechtenbeleid zijn nog steeds onder meer de kinderarmoede, kinderen in migratie, inclusie van kinderen met een handicap, geweld tegen kinderen, de digitalisering ...

Wouter Vandenhole pleit niet alleen voor aandacht voor het potentieel van de kinderrechten maar ook voor de grenzen ervan. De kinderrechtenbeweging heeft steeds, en terecht, sterk ingezet op het juridisch instrumentarium. Alleen is er een verschil tussen juridische en feitelijke veranderingen. Door uitsluitend of te eenzijdig in te zetten op juridische hervormingen dreigen we onvoldoende oog te hebben voor de effecten in de praktijk. Gerealiseerde hervormingen zouden zelfs een omgekeerd effect kunnen hebben. Kinderrechten zijn geen doel op zich maar een van de middelen in de strijd voor sociale verandering en menselijke waardigheid. En daarmee is de cirkel rond en zijn we terug bij artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Het Kinderrechtenverdrag heeft beperkingen en werd aangevuld door protocollen (kinderen in gewapende conflicten, kinderhandel en kinderprostitutie en het klachtenprotocol) en moet ook gelezen worden samen met andere mensenrechtenverdragen, zoals het recente VN-Verdrag voor personen met een handicap. De sterkte van het Kinderrechtenverdrag schuilt evenwel in het feit dat het alle basisrechten voor kinderen omvat. Het verdrag definieert kinderen als personen jonger dan 18 jaar. In het gewone taalgebruik spreken we daarom eerder van kinderen en jongeren. Naargelang het kader betreft het jeugdbeleid personen van 0 of 12 tot en met 25 à 30 jaar. Meestal maakt men in die basisrechten een onderscheid op basis van drie P's: protectie, provisie (onderwijs, gezondheidszorg ...) en participatie. Dit geeft aan dat het verdrag verschillende kindbeelden hanteert. Niet zo verwonderlijk want h t kind bestaat niet. Het Verdrag geeft ook zelf aan dat de verantwoordelijkheid van de ouders omgekeerd evenredig is met de groeiende capaciteiten van het kind.

Vertrekkende vanuit de vier grote principes van het Kinderrechtenverdrag, kunnen volgende bakens uitgezet worden:

- Non-discriminatie (cf. art. 2): een van de grote uitdagingen voor de huidige samenleving is haar (super)diversiteit en de verplichting van de staat, in casu, de Vlaamse overheid om er zorg voor te dragen dat alle kinderen en jongeren in Vlaanderen van hun rechten kunnen genieten. Bij gelijke rechten voor kinderen en jongeren kan, doch niet uitsluitend, gedacht worden aan situaties van armoede, buitenlandse herkomst, handicap, seksuele oriëntatie ...⁴³
- Belang van het kind: "Bij alle maatregelen betreffende kinderen, ongeacht of deze worden genomen door openbare of particuliere instellingen voor maatschappelijk welzijn of door rechterlijke instanties, bestuurlijke autoriteiten of wetgevende lichamen, vormen de belangen van het kind een eerste overweging" (art. 3, eerste lid). Ongetwijfeld schuilt in dit principe, misschien niet bedoeld maar eerder bij wijze van compromis, een intergenerationele uitdaging.
- Het recht op leven, overleven en ontwikkeling: vanuit cultuur, jeugd en media kan een belangrijke bijdrage geleverd worden. Deelname aan het jeugdwerk, culturele en artistieke activiteiten draagt bij tot de ontwikkeling en de geestelijke gezondheid van de persoon.
- Participatie (art. 12): Het recht van het kind om zijn of haar mening te kennen te geven en het recht op het feit dat met deze mening rekening wordt gehouden in elke aangelegenheid of procedure die het kind betreft. Hoe betreft de Vlaamse overheid hen wanneer ze beslissingen neemt, plannen goedkeurt die hen betreffen? Zo pleitte

—— “In ons politieke debat is die emotie van mededogen te veel vervangen door een strenge rationaliteit: die van de eigen verantwoordelijkheid en dus de eigen fout.” ——

de Vlaamse Kinderrechtencommissaris in 2014, naar aanleiding van de 25^e verjaardag van het Verdrag, voor een overgang van een kijk op kinderen als degenen die dezelfde rechten hebben als volwassenen naar een kijk op kinderen die mee vorm geven aan ons begrip kinderrechten.⁴⁴

De implementatie van deze vier principes gebeurt natuurlijk in eerste orde via een juridisch kader en is dus wettelijk geregeld. Toch zou het te gemakkelijk zijn om als overheid uitsluitend in te zetten op de juridische implementatie. Een multidisciplinaire benadering dringt zich op, willen we niet voorbijgaan aan wat zich in de samenleving afspeelt.

Met name in zaken uit de asiel- en migratiecontext geeft dit aanleiding tot vaak heftige discussies. Mensenrechten en dus ook kinderrechten gelden voor iedereen. Niet-begeleide buitenlandse minderjarigen die al dan niet asiel aanvragen, gezinnen zonder papieren die geen asiel aanvragen of die uitgeprocedeerd zijn ... Welke rechten kunnen ze laten gelden? Kunnen ze überhaupt rechten laten gelden? Of moeten ze zich eerst in regel stellen? Zo ja, welke rechten kunnen ze dan laten gelden? Mensenrechten zijn universeel of mag de staat daar toch een zekere voorwaardelijkheid aan koppelen? En zo ja, onder welke voorwaarden?

In een pedagogische lezing van kinderrechten wordt een focus gelegd op de relaties tussen kinderen en volwassenen, een focus op de vraag hoe belangen van kinderen en volwassenen in gezamenlijkheid kunnen worden gerealiseerd en een focus op de vraag hoe tegenstrijdige belangen 'leerzaam' ter hand kunnen worden genomen in het geval van belangenconflicten.⁴⁵

In een rechtsantropologische benadering wil men meer oog hebben voor de relatie tussen recht en samenleving en dat niet alleen in samenlevingen in het zuidelijk halfrond maar ook in het (rijke) noorden. Het gaat niet alleen over 'law in the books' maar zeker over 'law in action'.⁴⁶

Een Belgisch en een Boliviaans voorbeeld kunnen dit verduidelijken. Zo blijkt in België dat de kloof tussen het door de wetgever en de gerechtelijke instanties opgelegde co-ouderschap en de dagelijkse realiteit van migrantenfamilies maakt dat dit de nagestreefde gelijkheid niet alleen tegenwerkt maar ook dat dit ingaat tegen het belang van het kind en van zijn ouders, in het bijzonder dat van zijn moeder.⁴⁷ Het Boliviaanse voorbeeld betreft de wet voor kinderen en jongeren en hun recht om te werken. Deze wetgeving is er gekomen op expliciete vraag van de werkende kinderen. Van Daalen verklaart dit door de cultuuromslag die er geweest is zowel bij de overheid als bij de ngo's om kinderen en jongeren en hun eigen interpretaties van hun rechten ruimte te geven, niet alleen als onderdeel van het verzet maar ook in de fase waarin gezocht wordt naar een oplossing. Volgens deze en

andere auteurs liggen kinderrechten niet alleen vast in wetten en verdragen maar leven ze waar kinderen leven, vandaar de term levende rechten.⁴⁸

Een benadering zoals die van de levende rechten – maar er zijn er ook andere – wil kinderrechten van onderuit benaderen, vanuit het perspectief van kinderen en hun omgeving.

Deze voorbeelden tonen het belang van een contextgevoelige benadering waarbij meer aandacht gaat naar de factoren die bijdragen tot sociale verandering, factoren die van culturele, sociaaleconomische of sociaalpolitieke aard kunnen zijn.⁴⁹

In een dergelijke benadering van kinderrechten en mensenrechten worden kinderen, jongeren en burgers zelf vormgever van hun rechten.

Des te belangrijker wordt het belang van kinderrechten- en mensenrechteneducatie als we meer oog willen hebben voor de effecten in de praktijk, waarbij de oplossing niet noodzakelijk moet gezocht worden in het creëren van nieuwe wetgeving en/of mensenrechtenstandaarden. Vandaar bijvoorbeeld het belang van een aanbeveling van de Raad van Europa uit 2015 over toegang tot sociale rechten voor jongeren uit kwetsbare situaties.⁵⁰

De Raad van Europa definieert mensenrechteneducatie als volgt:

“Human rights education is a process that aims to establish a culture of human rights. The educational process builds on children’s active participation by which they learn about human rights and understand human rights issues, acquire skills and abilities to be able to defend human rights and develop attitudes of respect of equality and dignity.”

KEKI, het Kenniscentrum Kinderrechten gebruikt de metafoer van een ijsberg om deze tweedeling te illustreren: een ijsberg bestaat uit een zichtbaar en een onzichtbaar gedeelte. Als we ons op zeeniveau bevinden, gaat onze aandacht vooral uit naar het (beperkte) zichtbare gedeelte: dat is wat we kunnen zien. Het omvangrijke gedeelte dat zich onder de zeespiegel bevindt, is minstens even invloedrijk, maar blijft vaak verborgen. Beide delen zijn onlosmakelijk verbonden en sterk verweven.

Toegepast op de definitie van kinderrechteneducatie die we hierboven beschreven, betekent dit dat we op zoek gaan naar die ‘onzichtbare’ verhoudingen, waarden, overtuigingen, doelstellingen, cultuur en die proberen expliciteren en ‘framen’ als kinderrechten.

“Your children are not your children. They are the sons and daughters of Life’s longing for itself ... You may house their bodies but not their souls, for their souls dwell in the house of tomorrow, which you cannot visit, not even in your dreams.”⁵¹

- 1 Weijers, N. (24 juni 2018). Persoonlijk. *De Groene Amsterdammer*, 24.
- 2 Naast de klassieke categorieën treden nieuwe elementen op de voorgrond zoals verschillende immigratiestatus en de bijbehorende rechten van nieuwkomers, onderwijs- en arbeidservaring, en ervaringen met administraties, verschillende opvattingen over gender en leeftijd, invloed van de plaats waar je woont, enz.
- 3 TOR. (2014). *Participatie in Vlaanderen*. Geraadpleegd uit <http://www.vub.ac.be/TOR/participatie-in-vlaanderen/>
- 4 De Keere, K., de Korte K., & Glorieux, I. (2015). Should I stay or should I go? Ongelijke uitval bij bibliotheekgangers. In Lievens, J., Siongers, J., & Waege, H. *Participatie in Vlaanderen II. Eerste analyses van de Participatiesurvey 2014*. Leuven: Acco: 71-89 - TOR 2015/47.
- 5 De Keere, K., de Korte K., & Glorieux, I. (2015). Daarna eentje drinken? Profiel en activiteiten van bezoekers aan cultuur- en gemeenschapscentra. In Lievens, J., Siongers, J., & Waege, H. *Participatie in Vlaanderen II. Eerste analyses van de Participatiesurvey 2014*. Leuven: Acco: 91-106 - TOR 2015/48.
- 6 Smits, W., & Spruyt, B. (2015). Sociale heterogeniteit, culturele diversiteit en burgerschap. De relatie tussen segregatie in het verenigingsleven, diverse vrijetijdsbesteding en burgerschap. In Lievens, J., Siongers, J. & Waege, H., *Participatie in Vlaanderen II. Eerste analyses van de participatiesurvey 2014*. Leuven: Acco: 475-503 - TOR 2015/14
- 7 Steunpunt Cultuur. (2014). *Trends in publieke kunsten- en cultuurparticipatie*. Geraadpleegd uit http://www.steunpuntcultuur.be/images/presentaties%20Pa52014/Pa514_plenair_cultuur.pdf
- 8 De Visscher, K. (2018). Harde cijfers over armoede en vrije tijd. *Demos*. Geraadpleegd uit <https://demos.be/blog/harde-cijfers-over-armoede-en-vrije-tijd>
- 9 Departement Cultuur, Jeugd en Media. (2018). *Diversiteit in/en het jeugdwerk - Masterplan 2018-2020*. Geraadpleegd uit https://cjsm.be/jeugd/sites/cjsm.jeugd/files/public/180222_diversiteit-a4-spreads-def.pdf
- 10 Unicef. (2016). *Fairness for Children*. Geraadpleegd uit https://www.unicefirc.org/publications/pdf/RCl3_eng.pdf
- 11 Vlaanderen. (2015). *Vlaams Actieplan Armoedebestrijding 2015-2019*. Geraadpleegd uit https://armoedevlaanderen.be/sites/default/files/media/documenten/20150702_ontwerptekst%20VAPA%20-%20DEFINITIEF%20-%20BIS.pdf
- 12 Departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media. (2016). *In cijfers gevat: jeugd(werk) in de stad*. Geraadpleegd uit <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/jeugdwerk-in-de-stad>
- 13 Cantillon, B., & Buysse, L. (2016). *De Staat van de Welvaartstaat*. Leuven: Acco.
- 14 Mediawijs. (2015). *8 Profielen van Digitale Ongelijkheden*. Geraadpleegd uit <https://mediawijs.be/sites/default/files/artikels/bestanden/rapport8profielen.pdf>
- 15 Concept voor het eerst geïntroduceerd door Steven Vertovec in 2007 om de diversiteit in Londen te beschrijven. Vertovic, S. (2007). *Superdiversity and its implications. Ethnic and racial studies*. Londen: Taylor & Francis.
- 16 Terzake. (2013). *De nieuwe realiteit van superdiversiteit*. Geraadpleegd uit http://www.dirkgeldof.be/system/files/Terzake_magazine_7_p26-29.pdf
- 17 Geldof, D. (2013). *Superdiversiteit. Hoe migratie onze samenleving verandert*. Leuven: Uitgeverij Acco.
- 18 Roth, P. (2018). *Waarom schrijven? De verzamelde non-fictie 1960-2013*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 19 Noppe, J., Vanweddigen, M., Doyen, G., Stuyck, K., Feys, Y., & Buyschaert, P. (2018). *Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2018*. Brussel: Agentschap Binnenlands Bestuur. Geraadpleegd uit <http://www.statistiekvlaanderen.be/sites/default/files/docs/VMIM-Vlaamse-Migratie-Integratiemonitor-2018.pdf>
- 20 Persoon die hier legaal en langdurig verblijft en die een niet-Belgische nationaliteit heeft, bij zijn/haar geboorte een niet-Belgische nationaliteit had of indien minstens één ouder een niet-Belgische geboortenationaliteit heeft.
- 21 Uit de Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2018 bleek dat begin 2016 37% van de 0- tot 5-jarigen in het Vlaamse Gewest van buitenlandse herkomst was, bij de 6- tot 11-jarigen was dit 34% en bij de 12- tot 17-jarigen 30%.
- 22 Een pleidooi hiervoor hoorden we op een studiedag over 'Samenleven in 2050' kaderend in de transities Visie 2050.
- 23 Marc Nelissen geciteerd in Ikoubâan, M. (19 maart 2018). Naar een nieuwe Vlaamse canon. *rekto:verso*. Geraadpleegd uit <https://www.rektoverso.be/artikel/naar-een-nieuwe-vlaamse-canon>
- 24 Maréchal, M. (z.d.). Superdiversiteit en burgerschap: De Gentse Lente als verbindende culturele praktijk. *Demos*. Geraadpleegd uit https://demos.be/sites/default/files/superdiversiteit-burgerschap_en_cultuur.pdf
- 25 Taylor, C. in Bauman, Z. (2011). *Culture in a liquid modern world*. Cambridge: Polity.
- 26 Divamelinga. (z.d.). *Congres van Black Schrijvers en kunstenaars*. Geraadpleegd uit <http://divamelinga.com/category/c/congres-van-black-schrijvers-en-kunstenaars.php>
- 27 Guido Gryseels in Reynebeau, M. (30 april 2018). Het interview met Guido Gryseels wil met het Afrikamuseum een forum van debat zijn. *De Standdaard*, 12. Geraadpleegd uit http://www.standaard.be/cnt/dmf20180429_03489887
- 28 Dekoloniseer. (12 januari 2017). *Waarom willen we dekoloniseren?* Geraadpleegd uit <https://www.dekoloniseer.be/nl/22-waarom-willen-we-dekoloniseren>

- 29 Coates, T. N. (2017). *We were eight years in power*. New York: Penguin Random House.
- 30 Coates, T. N. (2015). *Between the World and me*. New York: Spiegel & Grau.
- 31 Hillaert, W., & Yakoub, J.B. (23 maart 2018). (Witte) instellingen: van congoliseren naar dekolonisering. *rekto:verso*.
- 32 Goris, G. (30 september 2009). Amin Maalouf: 'Het Westen wil de wereld beschaven én domineren. Dat is onmogelijk'. *MO*. Geraadpleegd uit <https://www.mo.be/artikel/amin-maalouf-het-westen-wil-de-wereld-beschaven-en-domineren-dat-onmogelijk>
- 33 Steyaert, J. (2012). Empowerment. *Canon sociaal-cultureel werk*. Geraadpleegd uit http://www.canonsociaalwerk.be/nL_cbg/details_verwant.php?cps=0&canon_id=510&verwant=510
- 34 Bea Cantillon in Desmet, Y., & Geysels, J. (23 juli 2011). Voor wat, hoort wat? Dat is niet sociaal rechtvaardig. *De Morgen*, 56.
- 35 Crul, M., Schneider, J., & Lelie, F. (2013). *Superdiversiteit. Een nieuwe visie op integratie*. Amsterdam: VU University Press.
- 36 Nikolaus Harnoncourt - Openingsredevoering Mozartjaar
- 37 UNESCO. (2010). *Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education*. Geraadpleegd uit http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Seoul_Agenda_EN.pdf
- 38 Beunen, S., Siongers, J., & Lievens, J. (2016). *Cultuur leren smaken. Een onderzoek bij Vlaamse jongeren naar cultuurparticipatie en cultuureducatie*. Onderzoeksgroep CuDOS, Universiteit Gent. Geraadpleegd uit <http://www.steunpuntcultuur.be/images/publicaties%202016/rapport%20cultuureducatie%20finaal.pdf>
- 39 FARO. (27 oktober 2005). *De Kader-Convention van de Raad van Europa over de Waarde van Cultureel Erfgoed voor de Samenleving*. Geraadpleegd uit <https://faro.be/sites/default/files/bijlagen/e-documenten/kaderconventie.pdf>
- 40 Departement Cultuur, Jeugd en Media. (2018). *Diversiteit in/en het jeugdwerk - Masterplan 2018-2020*. Geraadpleegd uit <https://cjsm.be/jeugd/sites/cjsm.jeugd/files/public/180222-diversiteit-a4-spreads-def.pdf>
- 41 Gregos, K., & Sorokina, E. (1 september 2012). Stéphane Hessel: 'Mensenrechten worden enkel gegarandeerd voor de 1 procent rijksten'. *MO*. Geraadpleegd uit <https://www.mo.be/artikel/stephane-hessel-mensenrechten-worden-enkel-gegarandeerd-voor-de-1-procent-rijksten>
- 42 Reynaert, D., Roose, R., Vandenhole, W., & Vlieghe, K. (Red.). (2011). *Kinderrechten: springplank of struikelblok? Naar een kritische benadering van kinderrechten*. Antwerpen: Intersentia.
- 43 In artikel 2 VRK wordt seksuele oriëntatie niet vernoemd als mogelijke discriminatiegrond. In de 'Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016-2021)' wordt daarentegen wel verwezen "sexual orientation or gender identity", cf. Recommendation of the Committee of Ministers (2010)5 on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity.
- 44 Vanobbergen, B. (2014). *Het Kind van onze dromen*. Leuven: Lannoo Campus.
- 45 De Visscher, S., Reynaert, D., & De Bie, M. (2012). Kinderrechten als referentiekader voor "kindvriendelijkheid": opvattingen en discussies. *Tijdschrift voor jeugd en kinderrechten*, 1, 40-52.
- 46 Desmet, E., & Corradi, G. (2015). Op het snijpunt van kinderrechten en rechtspluralisme: een onderzoeksagenda. *Tijdschrift voor Jeugd en Kinderrechten*, 3, 265-276.
- 47 Simon, C., & Lecoyer, K. (2015). La famille multiculturelle en conflit: regards croisés sur l'hébergement des enfants. *Tijdschrift voor jeugdrecht en kinderrechten*, 3, 247-264.
- 48 Van Daalen, E. (2015). Kinderrechten als levende rechten: tussen heleving en wetgeving in Indonesië en Bolivia. *Tijdschrift voor jeugd en kinderrechten*, 3, 234-246.
- 49 Corradi, G., & Desmet, E. (2015). Het recht in actie. Kinderrechten rechtsantropologisch bekeken. *Tijdschrift voor jeugd en kinderrechten*, 3, 211-215.
- 50 Council of Europe. (2015). *Access of young people from disadvantaged neighbourhoods to social rights*. Geraadpleegd uit <https://rm.coe.int/168066671e>
- 51 Kahlil Gibran

3 Ruimte, ruimte! (Urbi et orbi)

Gehuld in nevelen

Hoe we in Vlaanderen omgaan met de transitie op het vlak van klimaat, energie, mobiliteit, landbouw en economie, wordt grotendeels bepaald door de ruimtelijke invulling van onze regio. Vlaams Bouwmeester Leo Van Broeck stelt dan ook zeer treffend dat 'ruimtelijke nederigheid' een planetaire burgerplicht is geworden. De Vlaamse metropool is immers een stedelijk gebied waarin de afstanden weliswaar klein zijn, maar de contrasten tussen de stad, het platteland en alles daartussen erg groot.¹ Hoewel België de derde hoogste bevolkingsdichtheid in Europa heeft, kent Vlaanderen een van de laagste dichtheden in inwoners per gebruikte hectare 'mensenruimte', ofwel ruimte, ingenomen door onze nederzettingen, dus door huisvesting, industriële en commerciële doeleinden, transportinfrastructuur, recreatieve doeleinden, serres etc. Parken en tuinen maken hier ook deel van uit.²

Het Federaal Planbureau voorziet dat in de periode 2011-2025 de bevolking in België met 1,15 miljoen zal toenemen. Eén van de verklaringen daarvoor is de toenemende internationale mobiliteit. In België, met een positief migratiesaldo, zal 65% van de bevolkingsgroei te verklaren zijn door migratie waardoor het aandeel inwoners van vreemde origine zal blijven toenemen. Een tweede verklaring is de vergrijzing van de bevolking door de toegenomen welvaart en een performantere gezondheidszorg. Eén op de vijf inwoners van België zal in 2025 65+ zijn. De verouderingsgraad (aandeel 65+'ers tegenover 0 – 14 jarigen) zal stijgen hoewel het aantal jongeren relatief toeneemt. Deze twee tendensen zijn onderhevig aan regionale verschillen.³

De bevolkingsgroei neemt voornamelijk toe in steden, onder meer door hun hogere natuurlijke aanwas en hun functie als migratiepoorten.⁴ Afhankelijk van de bron woont circa 55%-70% van de Vlamingen suburbaan in zeer lage dichtheid⁵, wat ons tot recordhouder van Europa maakt.⁶ Steeds meer mensen wonen, werken en ontspannen zich op heel verschillende plekken, wat een druk op de mobiliteit en leefbaarheid zet. Verwijzend naar het versnipperd systeem spreken ruimtelijke planners en beleidsmakers vaak over de Vlaamse Nevelstad, naar analogie met de Noord-Italiaanse *città diffusa*.⁷ De Nevelstad beschrijft uitdijende steden die niet langer ruimtelijk afgebakende entiteiten zijn, maar zich hebben 'verneveld' over het hinterland. Het vernevelde model zorgt echter voor zwakke steden die, ondanks de sterke demografische groei⁸, te dun bevolkt blijven en te weinig belastingbetalende inwoners tellen om hun maatschappelijke taken te kunnen bekostigen (tewerkstelling, transport, cultuur, jeugdwerk, horeca, winkelen, veiligheid ...).⁹

VITO¹⁰ becijferde in 2014 dat in Vlaanderen op dat moment dagelijks zo'n 6 hectare aan open ruimte verdween. Open ruimte die onder andere belangrijk is voor lokale voedselvoorziening, om klimaateffecten op te vangen, water te bufferen ... maar ook een cruciale rol speelt in het ondersteunen van het maatschappelijk weefsel en het waarborgen van de leefbaarheid. Open ruimte creëert plaats voor ontmoeting, om in aanraking te komen met kunst en cultuur en met andere stemmen, verschillende meningen, diverse discoursen. Open ruimte biedt plaats aan ontspanning, met speelplekken, sportveldjes ...

Anna Verhoeve (Ilvo) deed in 2013 onderzoek naar de ruimtelijke kwaliteit van het Vlaamse platteland. Ze stelde onder meer vast dat de krimp in de landbouw met vrijkomende landbouwgronden en -loodsen door niet-agrarische bedrijven wordt ingevuld. Van kinderopvang over wellnessboerderij tot opslag voor gebruikte autobanden. Het platteland is in verandering, met een groot potentieel voor herinvulling van de landelijke ruimte.¹¹

De druk op de open ruimte is hoog. Tegelijkertijd wordt een groot aandeel van de ruimte en bestaande infrastructuur niet, onvoldoende of inefficiënt benut. Om in de toekomst zo weinig mogelijk van zowel de resterende open ruimte als de beschikbare grondstoffen te verbruiken, wordt het steeds belangrijker om het bestaande patrimonium te verduurzamen en optimaal in te zetten. De Vlaamse overheid ziet dit als een prioritair te ondersteunen streefdoel en wil actief op zoek gaan naar strategieën om dit te realiseren. Mits een doordachte aanpak kunnen hier immers interessante win-wins gerealiseerd worden.

Onroerend erfgoedzorg kan bijdragen aan een duurzame herbestemming: het behouden en ontwikkelen van erfgoed zorgt ervoor dat culturele banden niet worden doorgeknipt, zorgt voor continuïteit en is een zuinigere oplossing dan sloop en nieuwbouw. Anderzijds vergt het ontwikkelen van onroerend erfgoed ook creativiteit: oude bestemmingen beantwoorden niet altijd meer aan actuele behoeften. Net zoals voor roerend en immaterieel erfgoed moet de betekenis van dit erfgoed voortdurend geactualiseerd of 'heruitgevonden' worden. Overregulering is daarbij wel eens een hinderpaal. 'Culturele herbestemming' is vaak pionier en trigger voor creatieve, vernieuwende en kwaliteitsvolle ruimtelijke herontwikkeling, met oog voor de betekenis van een plek. Inspelen op culturele ruimtebehoeften en ruimteclaims kan een waardevolle bijdrage leveren aan het herbestemmingsdebat.

Culturele en jeugdinfrastructuur

De ruimtelijke conditie van de Nevelstad vertaalt zich naar een culturele en jeugdinfrastructuur die zeer fijnmazig vertakt en breed uitgestrekt en al even divers is. Diverse dynamieken gaan schuil achter het ontstaan van deze infrastructurele diversiteit in typologie, eigendomssituatie, vormgeving, beheermodel, gebruik en positie, zowel in relatie tot de directe fysieke omgeving als tot het werkveld en de ontstaanscontext.

“Sprawl is in Vlaanderen niet louter een zaak van bebouwing, maar tevens van cultuur en cultuurbeleid. Het discoursief potentieel van het begrip nevelstad tekent zich daarbij af op drie niveaus: in de reflectie over het amalgaam van culturele instellingen, over de bijhorende infrastructuur én over het globaal beleid.”¹²

55

Doorheen de geschiedenis van de culturele infrastructuur bestaat er een duidelijke interactie tussen een aantal verschillende aspecten. Er zijn de heersende maatschappelijke normen en waarden, alsook bepaalde ideeën omtrent de gewenste relatie tussen het publiek en de uitvoerders. Het doel van de verschillende soorten culturele uitingsvormen (muziek, beeldende kunst, theater ...) speelt een rol. Daarnaast zijn er de technische mogelijkheden en natuurlijk de fysieke gebouwde ruimte waarbinnen de cultuur zich manifesteert.¹³ Bovendien heeft – en dat is specifiek voor de Vlaamse context – het samenspel van de overheidsniveaus een belangrijke invloed op de ontwikkeling van de culturele infrastructuur.¹⁴ Niet alleen nemen steden en gemeenten historisch sowieso een grote verantwoordelijkheid voor bepaalde culturele organisaties (zoals musea en archieven), vanaf de jaren '70 was er ook sterk toegenomen aandacht voor lokale culturele infrastructuur.

De grootste invloed voor het Vlaamse landschap gaat ongetwijfeld uit van het idee van de democratisering van cultuur. De ambitie om zo veel mogelijk mensen actief cultuur te laten beleven vertaalde zich zowel inhoudelijk als fysiek in het zo dicht mogelijk bij de burger brengen van cultuur. Vanuit dit idee werd in de jaren '60 onder impuls van toenmalig Vlaams minister van Cultuur Frans Van Mechelen een netwerk van culturele centra in kleine tot middelgrote steden uitgebouwd.¹⁵ Voor 1975 zijn slechts zestien culturele centra opgestart. Op enkele uitzonderingen na gaat

het telkens om nieuwbouwprojecten. Tussen 1975 en 1990 zijn 64 culturele centra gebouwd. Het effect van de nieuwe wetgeving is dus vooral in de jaren '80 zichtbaar.¹⁶ De culturele centra zijn dan wel een product van de democratiseringstendens van de jaren '60, de effecten van de wetgeving van 1973-1976 worden pas ten volle zichtbaar in deze (jaren '80 – '90) periode. Het aantal stijgt jaar na jaar. Het 'type' van de culturele centra verruimt. In de beginjaren is het dominante beeld van een cultureel centrum een groot en nieuw gebouw van beton en glas, vaak net aan de rand van het stadscentrum.

Geconcipieerd als niet-verzuilde, pluralistische ontmoetingscentra, werden de centra ingezet als middel om het cultureel werk te professionaliseren en een grotere cultuurspreiding te garanderen.¹⁷ *“In dit idioom van cultuurspreiding en de bijhorende uitbouw van het netwerk aan culturele centra tekende zich de vorming van de huidige nevelstad af. Na het vertrek van het wonen en het werken uit de kernsteden, initieerde het netwerk aan culturele centra de suburbanisering en uitwaaiering van het culturele leven.”* Dit bouwproject vormde meteen de enige echte grootschalige en breed uitwaaierende investering in infrastructuur die vertrok vanuit een eenduidige achterliggende ambitie. Hier werd ook blijvend op ingezet, wat een erg fijnmazig netwerk van cultuur- en gemeenschapscentra en kunsthuisen oplevert. Een troef, want zoals de Landschapstekening Kunsten argumenteert: “die sterke lokale vernetwerking van culturele infrastructuur schraagt voor een groot deel het draagvlak voor de kunsten in Vlaanderen”.¹⁸ Ook na de federalisering of decentralisatie van het cultuurbeleid in België in 1971, zou het cultuurbeleid in Vlaanderen gevoerd worden vanuit het idee van ‘verbreding’. Inzet op zogenaamde ‘cultuurpaleizen’ zoals theaters en musea in centrumsteden zou echter lange tijd achterop hinken.¹⁹

Het steeds meer verschuiven van bevoegdheden naar de lokale besturen zien we weerspiegeld in de rol die steden opnemen binnen het cultuurbeleid. Met een steeds toenemende stedelijke autonomie worden sinds de jaren '80 nieuwe reeksen culturele gebouwen gerealiseerd. Deze tendens kan echter niet enkel gezien worden als het tegemoet komen aan prangende infrastructuurnoden, maar ook als het “met een architecturaal uithangbord willen inzetten op toerisme, stadsvernieuwing, culturele clustering, creatieve industrie of nationale uitstraling”.²⁰ Onder impuls van het decreet op het gemeentelijk jeugdwerkbeleid van 1993 werden in heel wat gemeenten in Vlaanderen jeugd ontmoetingsplaatsen gebouwd, jeugdhuisen kenden een revival.

Interstedelijke competitie vormt mee de drijfveer die nieuwe culturele infrastructuur oplevert, en niet zelden met enig spektakelgehalte. “Het gebouw alleen dient tegelijk als icoon, uithangbord en logo van de stad.”²¹

Ondanks mooie realisaties dringen zich bij projecten vanuit deze motivatie toch ook belangrijke vragen op, zoals aandacht voor langetermijnperspectieven, duurzaamheid, compatibiliteit met infrastructuren in de omliggende regio en de afstemming van lokale culturele noden en verwachtingen. Zo zette FARO in 2015 in een kritische reflectie over de duurzaamheid van de verschillende nieuwe musea die de voorbije jaren in Vlaanderen bij kwamen, alvast enkele pijnpunten en belangrijke lessen voor de toekomst in de verf.²²

Al sinds het einde van de jaren '90 zorgt een groeiende interesse in lokaal gebonden werk, interventies in de publieke ruimte en sociaal-artistieke praktijken er ook voor dat steeds vaker en steeds verder buiten de gevestigde kunstinstellingen en bestaande infrastructurele kaders getreden wordt. Kunstenaars, cultuurinstellingen én beleidsmakers zetten artistieke experimenten op om te werken aan alternatieven voor de samenleving van morgen en de stad van de toekomst. Hiervoor worden – vaak tijdelijk – specifieke 'vergeten' plekken in de stad bezet, waar openheid heerst en de schotten tussen maatschappelijke domeinen (kunst, economie, welzijn) makkelijk kunnen worden opgeschort.²³ Ook binnen het jeugdbeleid experimenteren organisaties, steden en gemeenten met het gedeeld en tijdelijk gebruik van leegstaande panden. Hier schuilt soms wel het gevaar dat dergelijke initiatieven geaccapareerd worden door projectontwikkelaars die er op die manier een commerciële (of speculatieve) meerwaarde uit halen, naast uiteraard het risico van niet-intentionele gentrificatie.

Verduurzamen in de brede zin

Met het FoCi heeft de Vlaamse overheid een efficiënt instrument in handen om infrastructuur die verouderd is en onaangepast is aan de huidige eisen inzake energieprestatie, integrale toegankelijkheid, gebouw- en realisatie-technieken en/of (brand)veiligheid aan te pakken. Toch blijft de toestand van de culturele en jeugdinfrastructuur erg onevenwichtig. De verschillende ingrepen gebeurden te vaak op ad-hocbasis en op vraag van de culturele actoren zelf. In eerste instantie is een inhaalbeweging aan investeringen nodig om een evenwichtiger veld te creëren en om de levensduur van de infrastructuur te verlengen.²⁴ Een brede interpretatie en nastreving van 'duurzaamheid' is cruciaal om de infrastructuur te versterken. Verduurzamen beperkt zich immers niet tot het tegemoet komen aan ecologische overwegingen, maar gaat ook over het in rekening brengen van sociaaleconomische aspecten en werken vanuit een langetermijnperspectief.²⁵

—— “Sprawl
is in Vlaanderen
niet louter een zaak
van bebouwing,
maar tevens van
cultuur en cultuur-
beleid.” ——

De 'culturele en jeugdinfrastructuur in werking' in al zijn parameters, zoals de bouwtechnische en bouwfysische toestand, de onderhoudsaanpak en -kosten, het gebruiksmodel en de bezetting ervan, de inplanting in de stedelijke context en/of mobiliteitsaspecten, moet worden geëvalueerd en herdacht in de context van het duurzaamheidsbeleid. De Vlaamse overheid heeft de ambitie om op dit vlak het voortouw te nemen en visievorming te initiëren. Initiatieven zoals het Pulse transitienetwerk en daarvoor Jonge Sla en Groene Apen namen of nemen hierin het voortouw. Van 2014 tot 2017 zette de jeugdsector in op het project 'Ruimte delen is ruimte creëren'. De doelstelling van dit project was: tegen eind 2017 is ruimte delen met kinderen, jongeren en hun organisaties een evidentie en een realiteit, zowel bij de overheid als bij eigenaars van private ruimte, bij ontwerpers van ruimte, en bij kinderen, jongeren en hun organisaties zelf.²⁶

Afstemmen van inhoudelijk artistiek beleid en infrastructuurbeleid

59

De bestaande infrastructuur is in vele gevallen niet afgestemd op de noden van het werkveld. Zowel in de cultuursector zelf als vanuit het cultuurbeleid worden de schotten tussen verschillende sectoren en disciplines meer en meer in vraag gesteld en weggehaald. Strikte afbakeningen maken plaats voor een cross-sectorale aanpak in bredere en in elkaar overgaande sectoren. Evoluties in de sector zoals hybridisering en toename van interdisciplinaire projecten brengen nieuwe noden met zich mee en vragen om een aangepaste en flexibelere infrastructuur. De cross-sectorale kruisbestuiving binnen het cultuurveld vindt nog onvoldoende vertaling in polyvalent en/of gedeeld gebruik van infrastructuur. Ondanks het toenemend verlaten van het hokjesdenken binnen de decreten, wordt met betrekking tot infrastructuur toch nog te vaak gedacht vanuit een functie- en disciplinegerichte blik. Een enorm potentieel aan synergieën en crossovers blijft ongebruikt of onderbenut. We zien niet alleen een overlap in de infrastructurale noden van de verschillende culturele instellingen ten opzichte van elkaar maar ook met deze van verschillende andere maatschappelijke gebruikers en activiteiten, zoals het sociaal-culturele werk, onderwijs- en vormingsactiviteiten, sportgebruikers, evenementen ...²⁷

Een interessant voorbeeld van een shift naar multi-inzetbaarheid van ruimtes is de Oodi Library in Helsinki. Bibliotheken zijn de culturele omgevingen met de hoogste graad aan diversiteit wat bezoekers betreft. Zij zijn dan de ontmoetingsplaatsen voor een heel breed maatschappelijk segment van de samenleving.

Helsinki's state-of-the-art Oodi library will stand opposite parliament and host a cinema, recording studio and makerspace. It's a perfect fit for a literate nation taking public learning to the next level. This diversity is key, argues Razmyar. "Libraries must reach out to the new generations. The world is changing – so libraries are changing too. People need places to meet, to work, to develop their digital skills." Moreover, as key urban buildings, libraries are designed to inspire ownership. "We want people to find and use the spaces and start to change them," says Nousjoki. "Our aim was to make Oodi attractive so that everybody will use it – and play a role in making sure it is maintained."²⁸

Gebouwen hebben wel eens een langere levensduur dan de oorspronkelijke functie of organisatie die er gehuisvest werd. Binnen het huidige ruimtegebruik blijven mogelijkheden onbenut om deze gebouwen te herbestemmen en optimaal in te zetten doorheen hun levensduur.

Hoe kunnen we als Vlaamse overheid werken aan een meer holistische benadering en meer samenwerking over de beleidsdomeinen heen, zodat de bestaande culturele infrastructuren sterker worden samengebracht en verbonden tot 'culturele ruimtes'; infrastructuur die multifunctioneel en/of gedeeld gebruikt kan worden? En hoe gaan we binnen deze visie om met de specifieke infrastructuureisen voor bepaalde functies?²⁹

Een brede blik op het begrip infrastructuur is erg noodzakelijk. De enorm diverse en breed verspreide infrastructuur die voorhanden is in Vlaanderen en Brussel vormt zeker een rijkheid voor het culturele landschap.³⁰ De opdeling van het cultuurveld in afgebakende sectoren en zelfs de specifieke monitoring, subsidiëring en opvolging heeft echter tot gevolg dat informatie over infrastructuur slechts beperkt en/of versnipperd voorhanden is. Hierdoor verloopt enerzijds het voeren van een overkoepelend beleid met doordachte prioriteiten voor beheer en ondersteuning zeer moeizaam. Anderzijds blijven gaten in het infrastructuurlandschap grotendeels onopgemerkt, kunnen noden moeilijk geanticipeerd worden en worden opportuniteiten gemist.³¹

De uitdagingen en de evoluties in de sector maken het vooropstellen van een visie en aanpak voor ruimtegebruik en infrastructuur prioritair. In overleg met het lokale niveau, de Vlaamse Bouwmeester en belendende

Vlaamse beleidsdomeinen zoals Omgeving en Wonen, Onderwijs, Economie en Welzijn, kan de Vlaamse overheid best inzetten op het in kaart brengen en analyseren van de bestaande en toekomstige infrastructuur evenals op het uitzetten van een overkoepelend strategisch beleid en een langetermijnvisie voor het ontwikkelen en ondersteunen van infrastructuur.

Publieke ruimte

Wanneer we spreken over culturele infrastructuur en jeugdinfrastructuur gaat het niet enkel over gebouwen of geprivatiseerde ruimtes maar ook om de ruimere omgeving eromheen, de open ruimte, de publieke ruimte. De publieke ruimte, die zowel de binnen- als buitenruimte omvat die in principe voor iedereen vrij toegankelijk is, vormt voor een gemeenschap de fysieke plaats waar een groot deel van het publieke leven plaatsvindt. In de publicatie *'Pilotprojecten Kunst in opdracht, Meer dan object'* wordt mooi geformuleerd hoe het begrip publieke ruimte zeer breed moet worden opgevat, wil men het niet verschralen tot de clichés van pleinen, hallen en wachtzalen. Mensen bewegen zich in een breed palet aan ruimtes en onder invloed van controlemechanismen en digitalisering staat de klassieke scheiding tussen publiek en privaat onder druk.³²

De publieke ruimte verandert, net als onze maatschappij, voortdurend. Om die veranderingen te kunnen duiden, zijn zowel de fysieke als de sociale en culturele aspecten van de publieke ruimte van belang. Interpretatie van de betekenis en vormgeving van de publieke ruimte zijn sterk cultureel bepaald. In de huidige superdiverse maatschappij zijn de bestaande verhalen, die de onderlegger en rode draad vormen voor het gebruik van de publieke ruimte, ontoereikend of achterhaald. Er is nood aan nieuwe verhalen, en nieuwe manieren voor heel diverse groepen om over publieke ruimte en de beleving ervan te praten.

Vanuit een gezamenlijke ambitie van alle beleidsdomeinen omtrent de kwaliteit van onze leefomgeving liggen er op het snijvlak van cultuur, openbare ruimte en het publiek vele uitdagingen om cultuur te verweven met andere maatschappelijke domeinen. Kunst in de publieke ruimte heeft immers raakvlakken met diverse domeinen zoals landschap, stadsvernieuwing en -ontwikkeling, toerisme, citymarketing, erfgoed, infrastructuur, mobiliteit, maar ook thema's zoals ecologie, architectuur, educatie, zorg, sociale processen ... De notie van Baukultur, mee geïntroduceerd in de Verklaring van Davos³³, sluit hierbij aan. Het omvat diverse types erfgoed (van monumenten tot constructiemethodes) en hedendaagse productie- en planningsprocessen (architectuur). De Verklaring van Davos stelt: *"The importance of culture*

must once again take centre stage in the development and evaluation of our built environment". Dit wijst eens te meer op de nood aan samenwerking tussen verschillende beleidsdomeinen.

Vanuit – vooral onroerend – erfgoedperspectief wordt het argument aangereikt dat de historische verhalen veel meer geëxpliciteerd en geproblematiseerd zouden moeten worden. Een voorbeeld hiervan is de decennialange onverschilligheid ten opzichte van de Kazerne Dossin, dat nu een cruciaal *lieu de memoire* is voor de jodendeportatie. Er zijn steeds meer 'historiserende' ingrepen in de publieke ruimte, die duiden, problematiseren. Wat doen we bijvoorbeeld met de koloniale standbeelden? Kunst en erfgoed kunnen elkaar versterken in het actualiseren van de (onder andere historische) betekenis van plaatsen.

Er kan vanuit cultuur bijgedragen worden aan de bewustwording rond maatschappelijk actuele en relevante thema's, door de beleidsdomeinen te ondersteunen in hun ambities hieromtrent en zo op een integrale manier een breder publiek te prikkelen. In die zin kan kunst in de publieke ruimte ook bijdragen aan het stimuleren van burgers om de verantwoordelijkheid voor de leefomgeving te delen.

De betrokkenheid van kunstenaars in verschillende fases van de vormgeving van de publieke ruimte stimuleert niet alleen een multidisciplinaire benadering van het maatschappelijke speelveld maar ook een cross-sectorale expertisedeling.³⁴ Onze opvattingen over en de hiermee gepaard gaande betekenisverschuivingen in de publieke ruimte vragen in een snel veranderende samenleving om steeds nieuwe visies en strategieën. De pilootprojecten '*Kunst in opdracht*' maken duidelijk dat het voortdurend innoveren en experimenteren op landelijk niveau belangrijk is.

62

Ruimte voor jeugd van tegenwoordig

Kinderen en jongeren hebben de ruimte nodig om kind en jong te kunnen zijn. In de open ruimte leren ze omgaan met diversiteit, ontwikkelen ze een eigen identiteit en verkennen ze grenzen. Private ruimte wordt steeds schaarser waardoor kinderen en jongeren publieke ruimte nodig hebben om elkaar te ontmoeten, om samen te zijn, om plezier te maken. Deze vrijplaatsen hebben op zich altijd al bestaan. Recent onderzoek uit verschillende disciplines toont aan dat de ontmoeting van jongeren in de openbare ruimte in toenemende mate als probleem ervaren wordt. Spelende kinderen en jongeren kunnen op steeds minder tolerantie van volwassenen rekenen.

Deze overlastproblemen zijn op zich niet nieuw, ze variëren enkel naargelang tijd en plaats. Het is echter wel zo dat de overheid zich meer verantwoordelijk stelt om oplossingen te ontwikkelen. De socioloog Ulrich Beck noemt dit de risicosamenleving waarbij het reduceren van veiligheidsrisico's steeds meer een centrale plaats inneemt in beleidsmaatregelen en wetgeving. Een stad moet meer dan ooit leefbaar, veilig en aantrekkelijk zijn. De open ruimte komt zo steeds meer onder druk te staan door (verkeers) onveiligheid, regelgeving (GAS-boetes) en onverdraagzaamheid.³⁵ We moeten ons afvragen wat deze toenemende mate van reglementering betekent. Moeten alle publieke ruimtes onderhevig zijn aan regels? Is openbare ruimte nog publiek indien alles bepaald wordt door regels en te behalen doelstellingen? Waar is er plaats voor spontane sociale controle?

Het is belangrijk dat we blijvend inzetten op openbare ruimte voor kinderen en jongeren:

- De private ruimte wordt steeds kleiner
- Het aantal kinderen en jongeren neemt toe in de nabije toekomst
- De publieke ruimte wordt meer en meer op andere manieren ingezet, voor festiviteiten, evenementen, horeca, ...
- Kinderen en jongeren maken op een andere manier gebruik van ruimte
- Het is interessant om kinderen en jongeren ook nauw te betrekken bij de inrichting van de openbare ruimte want ze hebben een frisse kijk en denken niet vanuit belangenbehartiging³⁶

63

Veel interessante initiatieven voor de inrichting van een speelplein, een straat of een wijk richten zich specifiek op kinderen en jongeren, en werken zelfs met hen samen. Zo kan er beter ingespeeld worden op noden en raken kinderen en jongeren betrokken bij het proces om tot een kindvriendelijkere, veiligere en inclusievere omgeving te komen.

Superkilen is een groot publiek park in Denemarken, gelegen in het Nørrebro gebied, een etnisch diverse wijk. Het doel van het park is een stedelijke ruimte te creëren die alle individuen en nationaliteiten van de omliggende straten verbindt. Dit initiatief is een samenwerking tussen het bestuur, de bewoners en drie architectenbureaus met een focus op architectuur, landschaps-architectuur en kunst. In het park staan 108 objecten die alle zestig daar aanwezige nationaliteiten vertegenwoordigen. Het park is ingedeeld in drie pleinen: het rode, zwarte en groene plein, elk met een andere focus. Het rode plein biedt een breed gamma

aan ontspanningsactiviteiten zoals parades en openluchtfilms en focust op cultuur en ontmoeting. Het zwarte plein creëert verbindingen en biedt de mogelijkheid om te barbecueën of gezelschapsspelletjes te spelen en fungeert als een stedelijke woonkamer. Het groene plein ten slotte legt de nadruk op sporten en genieten van de natuur.³⁷

Uit onderzoek blijkt bovendien dat publieke ruimte ook voor maatschappelijk kwetsbare jongeren een belangrijke rol speelt. Het gaat dan voornamelijk om jongeren uit lagere sociale klassen die een culturele kloof ervaren tussen hun leefwereld en de maatschappelijke instellingen die vrijetijdsbestedingen aanbieden. Binnen de samenleving zijn er voor hen weinig mogelijkheden 'om de eigen cultuur te laten opnemen en valoriseren in de maatschappelijk erkende cultuur'. Zij komen dan ook in beeld als het over overlast of problemen gaat in de openbare ruimte. Het bestaande en formele vrijetijdsaanbod is vaak afgestemd op de noden en perspectieven van de middenklasse waardoor jongeren die erbuiten vallen aangewezen zijn op de publieke ruimte voor ontmoetings- en socialisatienoden. Op deze manier heeft de publieke ruimte een invloed op verdere maatschappelijk kwetsbare groepen. Dit heeft niet enkel te maken met de nieuwe rol van lokale besturen in het opgekomen overlast- en veiligheidsdiscours maar ook met de veranderende aard van de publieke ruimte binnen de heersende cultuur. De meest sanctionerende en controlerende aspecten van de samenleving hebben een steeds grotere invloed op kinderen en jongeren waardoor stigmatisering in de hand gewerkt wordt.³⁸ Het is dus van belang in te zetten op inclusieve ruimtes waar alle kinderen en jongeren een volwaardige plaats hebben.³⁹

64

Ruimte vragen

Een groeiende bevolking en veranderende noden zullen de ruimtevraag in de toekomst doen toenemen. Dit vraagt niet noodzakelijk om bijkomende infrastructuur, maar veeleer om een omdenken van de veelheid aan infrastructuur die voorhanden is.

Zo kan het herbestemmen van leegstaande ruimten de nieuwbouwbehoefte in Vlaanderen deels opvangen en het innemen van open ruimte terugdringen. We spreken over leegstand wanneer een ruimte onderbenut is. De term duidt dus ook de onbenutte verdieping boven een winkelzaak of het ongebruikte gelijkvloers van een appartementsgebouw aan. Maatschappelijke evoluties uit de afgelopen decennia, zoals de transitie naar een kennis- en diensteneconomie met veel industrieel braakliggend terrein

als gevolg alsook de wereldwijde financiële crisis uit 2007 die vooral de vastgoedmarkt trof, joegen leegstandcijfers de hoogte in. In 2017 stelde het Departement Omgeving en Wonen vast dat Vlaanderen maar liefst 15.645 leegstaande handelspanden en 11.520 leegstaande bedrijfssites telt.⁴⁰ Vooral centrumsteden kennen een oprukkende leegstand: Leuven en Oostende zagen het aantal leegstaande bedrijfspanden het sterkst stijgen. Antwerpen kreeg er maar liefst een kwart aan leegstaande ruimten bij.⁴¹

Deze overvloed aan leegstand biedt ook kansen: ze kan tegemoetkomen aan lokale initiatieven en organisaties die nood hebben aan ruimte. Leegstandinvullingen kunnen van allerlei aard zijn zoals woningen, culturele infrastructures, sportplekken, open ruimte, bedrijfspanden (denk maar aan de talrijke 'pop-ups'), etc. In afwachting van een definitieve invulling, kan een onderbenutte ruimte ook tijdelijk worden gebruikt. Ze kan een antwoord bieden op ruimtenoden van onder andere sociale, culturele, politieke, economische of ecologische aard. Een (tijdelijke) leegstaande ruimte schept een flexibele en dynamische context, waar er ruimte is voor experiment en nieuwe ideeën. Een dergelijk labo biedt een laagdrempelige toegang voor participatie van buurtbewoners en genereert een brede meerwaarde voor de stad.

In Vlaanderen ontbreekt het aan een stimulerend beleid omtrent de herbestemming van onderbenutte ruimten. Momenteel beperkt de Vlaamse overheid zich tot het bepalen van de strategische kaders waarbinnen gemeenten en steden vrijblijvend een leegstandbeleid kunnen voeren.⁴² Deze situatie verschilt erg met die van onze Noorderburen, waar de overheid actief optreedt tegen ruimtelijke verspilling. De Nederlandse nationale regelgeving rond leegstandverordeningen stelt gemeentes in staat eigenaars van leegstaande panden ertoe te verbinden de ruimte beschikbaar te stellen voor maatschappelijke instellingen zoals jeugdwerk, sport- of culturele verenigingen.⁴³

65

Een good practice vinden we in Den Haag, waar het Kunstencentrum Stroom als belangenbehartiger de invulling van leegstaande panden met kunstenaarsateliers bepleit. De organisatie heeft geen ateliers in eigen beheer, maar treedt op als bemiddelaar tussen de gemeente, de publieke en private vastgoedmarkt en de kunstenaars bij het sluiten van huur- en koopcontracten. Stroom voorziet zo onder andere in de laagste huurprijs voor kunstenaarsateliers in Nederland, namelijk tussen 15 euro en 45 euro per vierkante meter per jaar. Zoekende kunstenaars schrijven zich in op de wachtlijst, die momenteel 125 inschrijvers telt. In 2017 bemiddelde de organisatie in iets minder dan honderd ateliers van permanente aard en in een twintigtal tijdelijke ateliers.⁴⁴

Ook gedeeld gebruik in tijd en ruimte biedt kansen om het bestaande patrimonium optimaler in te zetten. Echter, ontwerpen voor multifunctioneel en/of gedeeld ruimtegebruik is allesbehalve vanzelfsprekend. Initiatiefnemers struikelen vaak al bij de opstart van gedeeld ruimtegebruik en het managen ervan over praktische en juridische vraagstukken waardoor ze terugkomen op hun ambities. Niet in het minst door de lange levensduur van gebouwen moeten we steeds een toekomst anticiperen waarvan we niet altijd goed kunnen inschatten hoe die eruit zal zien. Kunnen we als overheid tegemoetkomen aan deze struikelblokken door een kader te voorzien en kennis en ervaring uit bestaande initiatieven te ontsluiten? Het onderzoeken van nieuwe visies op flexibiliteit zoals het idee van gecompartmentaliseerde flexibiliteit, dat ruimte laat voor ontwikkelingen die je niet kan voorspellen, kan hier mogelijk handvaten aanreiken.⁴⁵ Ook de co-creatieve aankoop van ruimtes voor sociaal-culturele werkingen biedt mogelijkheden.

Nieuwe modellen van culturele en jeugdinfrastructuur

66

Het onderzoeken van nieuwe typologieën in de culturele sector kan inspirerend en richtinggevend werken voor het uitzetten van een kader dat beter en sneller kan inspelen op nieuwe ontwikkelingen en infrastructurele noden. Hieronder presenteren we een breed gamma van internationale good practices die werken met gedeeld ruimtegebruik en herbestemming. Ze komen tegemoet aan de problematieken van ruimtetekort, leegstand, nood aan multifunctionele ruimte en plekken voor cultuurproductie.

DE CREATIVE HUB

Een creative hub is een koepelbegrip voor verschillende platformen – online of offline – waar professionele artistieken en creatieve ondernemers naast en met elkaar werken aan allerlei individuele of gezamenlijke projecten. Een gekend voorbeeld is het gedeelde kunstenaarsatelier, waarin meerdere kunstenaars een eigen atelier hebben in een groter pand. Naargelang het basisprincipe ‘working alone together’ verder genuanceerd wordt, – bottom-up ontstaan of top-down gesticht, gericht op creatie, ondernemerschap of sociale ontmoeting, sectorspecifiek of multidisciplinair ... – ontstaan verschillende subtypes van de creative hub.⁴⁶ De nuance ligt vaak in de aanwezige dienstverlening om deze ontluikende professionals te onder-

steunen: het basispakket 'toegang tot de werkplaats of het netwerk' kan immers uitgebreid worden met individuele of collectieve trajectbegeleiding, evenementen, interne of externe samenwerkingen of zelfs een financiële injectie.⁴⁷

Enkele voorbeelden demonstreren de omvang van het begrip 'creative hub'.

In Bristol hebben een twintigtal podiumkunstenars zich verenigd in een eigen collectief genaamd Residence, waarbij ze via een driemaandelijks rotatiesysteem beurtelings het leiderschap opnemen. Base (Milaan) verbindt creativiteit aan een gemeenschapsvormende functie en richt haar 6000 vierkante meter brede voormalige locomotievenfabriek in met residenties, een coworking space en een polyvalente ruimte voor exposities, events, beurzen en fora. Makerversity (Londen en Amsterdam) geeft haar makers toegang tot onder andere fotostudio's, houtateliers, opnamestudio's en digitale labs en het netwerk We make the city (Rotterdam) stelt leegstaande panden tijdelijk ter beschikking als goedkope collectieve en creatieve woon- en werkplaatsen.

67

Een ander fascinerend voorbeeld van een creative hub is Impact Hub in Birmingham, Verenigd Koninkrijk.⁴⁸ Deze hub behoort tot het wereldwijd verspreide netwerk van Impact Hubs, dat momenteel meer dan 16.000 leden telt, verspreid over 50 landen.⁴⁹ De lokale community heeft de werk- en eventplaats destijds zelf in leven geroepen en gefinancierd via crowdfunding en gezamenlijke investeringen. Het horizontaal leiderschap van alle residents wordt geruggensteund door een klein team professionele medewerkers en een grote achterban van vrijwilligers. Ook Factoria Cultural in Madrid is een mooi voorbeeld. Deze hub is sinds 2014 samen met zes andere creatieve spelers, waaronder een cinema en opnamestudio, gevestigd in een voormalig 20^e-eeuws slachthuis dat nu eigendom is van de stad. De inrichting van de Factoria zelf berust op weinig, goedkope en gemakkelijk te installeren materialen die de ruimte indelen in kleinere werkeenheden op verschillende hoogtes en waar de ruwe muren en minimalistische verlichting de sfeer oproepen van een lopend creatieproces.⁵⁰ De werkplaats geeft ruimte aan een honderdtal startups die actief zijn in de creatieve sector. Leden worden uitgedaagd tot debat, creativiteit en innovatie, te midden van een informele

leeromgeving.⁵¹ In haar eerste jaar telde Factoria Cultural 48 ondernemers, een online gemeenschap van meer dan 12.000 creatieve professionals en 76 projecten.⁵² De hub financiert haar werking met steun van publieke en private partners.

Uiteraard hebben we in Vlaanderen reeds veel van deze interessante werkcontexten. Een toekomstig beleid waarbij het lokale en het Vlaamse niveau de handen in elkaar kunnen slaan, is aangewezen. Deze samenwerking is essentieel omdat dit soort projecten het verdienen om zowel lokaal als internationaal gepositioneerd te worden.

DE VRIJPLAATS

De basisbetekenis van de term vrijplaats is onderdak, schuilplaats, toevluchtsoord of vluchtoord. In die zin is het een plek waar vormen van cultuur die buiten de ondersteunde kaders vallen een plaats vinden, waar er nieuwe vormen kunnen ontstaan en groeien. In de praktijk zien we verschillende invullingen van het begrip. Wat de al dan niet zelfverklaarde vrijplaatsen voornamelijk gemeen hebben, is vrije toegankelijkheid en laagdrempeligheid, ruimte voor experiment, een zekere mate van onafhankelijkheid (van externe financiering) en een eerder horizontale organisatiestructuur. Als bijkomende voorwaarde kan gesteld worden dat de vrijplaats ruimte biedt aan vernieuwende en grensverleggende initiatieven van culturele en maatschappelijke aard zonder winstoogmerk. Maximaal eigen zeggenschap en bottom-up aansturing worden ook vermeld als mogelijke kenmerken.⁵³ Zo ook tijdelijkheid en kleinschaligheid, net als het ontstaan op locaties die niet meteen traditioneel ontwikkelbaar zijn, bijvoorbeeld door de nood aan sanering of nog te herbestemmen (industriële) sites.⁵⁴ Deze kenmerken zijn echter niet algemeen, gezien de vrijplaats en het begrip ervan evolueren doorheen de tijd.

Nieuwe vormen van cultuur groeien vaak op plekken waar weinig ruimte-claims, verwachtingen en structuur zijn. Beleid weet niet goed hoe zich te positioneren. Dit gebrek aan beleid en aan kader biedt soms ook een veelheid aan mogelijkheden voor nieuwe cultuurvormen of ruimte-invullingen.⁵⁵ *“De invloed van bottom-up initiatieven wordt niet groter door de beweging strakker te organiseren, maar juist door kaders, structuren en principes los te laten. Door experimenten toe te staan, vrijheden te vergroten en soms chaos te omarmen. Zo ontstaat ruimte voor toeval, de bron van innovaties.”⁵⁶* In die zin lijkt het stimuleren van het ontstaan van vrijplaatsen een interne tegenstelling. Interessante pistes voor ondersteuning zijn evenwel enerzijds het garanderen van vrije ruimte en anderzijds het via beleid verankeren van een bepaald gebruik op bepaalde plekken.

—— “De invloed van bottom-up initiatieven wordt niet groter door de beweging strakker te organiseren, maar juist door kaders, structuren en principes los te laten.” ——

(Simon van Dommelen)

Een interessant voorbeeld is Godsbanen in Arhus. Dit cultureel productiecentrum werd in 2012 gerealiseerd op een verlaten scheepswerf die voorafgaandelijk met toestemming van de stad bezet werd door een platform voor educatie en cultuur. Het centrum vormt een belangrijk reconversieproject: het creëert maar liefst 10.500 vierkante meter aan multi-inzetbare ruimte binnen voorheen on(der)benutte industriële infrastructuur, host een vierhonderdtal events per jaar en heeft jaarlijks zo'n 175.000 bezoekers. De keuze voor herbestemming en de casco afwerking maken een veelheid aan gebruik mogelijk binnen een project. Het project ondersteunt voornamelijk productie – het biedt momenteel ruimte aan 300 creatives – en omvat open workshops, studio's, projectruimtes, podia, auditoria, dansstudio's ... maar ook een café en eetgelegenheid. Ook financieel zijn deze keuzes interessant: een nieuwbouw project met dezelfde functionaliteit en oppervlakte zou een veel hoger budget vragen. Er werd wel ruim geïnvesteerd in high-end technologische apparatuur.⁵⁷

Het voorbeeld illustreert tegelijk dat er juist een nood kan zijn aan een stevig beleid omtrent deze plekken. De eerste kiemen konden ontstaan door het beschikbaar zijn van ruimte. De instandhouding van deze plek zal moeten steunen op het blijvend verankeren ervan.

70

Godsbanen werd grotendeels privaat gefinancierd door Realdania, vaak ten onrechte gezien als een stichting. Realdania bouwde ook een enorme woonwijk omheen het gebied, en creëerde een win-win voor zichzelf. Het cultureel productiecentrum zorgt immers voor een opwaardering van de buurt en draagt bij aan de branding van de stad Arhus als creatieve stad. Deze dynamiek legt echter op zijn beurt druk op de beschikbare ruimte: verschillende oorspronkelijke gebruikers van de site voelen hun bewegingsvrijheid en de diversiteit aan beschikbare ruimtes in de omgeving meer en meer beperkt worden. Het centrum wordt momenteel vanuit een horizontale organisatievorm bestuurd, maar ook dit model komt onder druk te staan nu de stad meer controle wil uitoefenen op de werking. Het ondersteunen van een goed functioneren van dit soort plekken blijft dus, ook na fysieke verankering, een voortdurende oefening.

Modellen als de creatieve hub of de vrijplaats onderscheiden zich van 'co-housing' – het louter delen van infrastructuur – door verschillende spill-over

effecten. Ze ontplooiën zich in hun eigen lokale en dynamische – vaak stedelijke – omgeving maar zijn zelf ook gemeenschapsvormend: ze ontwikkelen een gestructureerde serendipiteit die informele ontmoeting faciliteert, cross-sectorale samenwerking stimuleert en lokale gemeenschappen engageert.⁵⁸ Daarnaast functioneren deze ruimtes ook als een informele leeromgeving, geschikt om persoonlijke en professionele competenties in een peer-to-peer-relatie te ontwikkelen. Zowel voor het leren van zakelijke als van creatieve competenties, sectorspecifiek of van algemeen belang, blijken deze modellen een waardevolle aanvulling op de reguliere werkomgeving en op formele en niet-formele educatie. Vaak gehuisvest in achtergestelde buurten en verwaarloosde gebouwen, brengt de bedrijvigheid die intern gerealiseerd wordt vaak een revitalisatie van de buurt op gang.⁵⁹

Voor de Vlaamse overheid liggen er nog vele vraagstukken – maar ook kansen – open om het potentieel van zulke plaatsen vrij te maken. Het huidige beleid is immers gefocust op het ondersteunen van duidelijk geformuleerde noden, om vooraf bekende eindresultaten te behalen. Een milieu waarin cultuur de beste groeikansen krijgt, vereist echter net een grijze zone om te testen en te falen, om zichzelf uit te vinden, onverwachte wegen in te slaan en om samenwerkingen aan te gaan. Kan de Vlaamse overheid een rol opnemen als stimulator, makelaar, netwerker of manager of laten we deze plaatsen bottom-up en vrij tot stand komen? Dienen we uiteenlopende werk- en ontmoetingsruimten te ondersteunen via subsidiebedeling of met niet-monetaire maatregelen? Hoe balanceren we tussen de vereiste om verantwoordbaar te investeren enerzijds en de nood aan experimenteer-ruimte binnen het culturele veld te beantwoorden anderzijds? En hoe kan de Vlaamse overheid het stedelijke bestuur flankeren in de ontwikkeling van vernieuwende modellen zonder te interveniëren in diens autonomie noch te overlappen met diens ondersteuningsmiddelen?

Het creëren van optimale condities om dit potentieel te doen ontluiken beperkt zich niet tot het voorzien van culturele en jeugdinfrastructuur. Ruimte voor cultuur vereist niet enkel ruimte om te maken en ruimte om te tonen maar ook ruimte om te wonen, nabijheid van partners, bereikbaarheid ... Deze omgevingen bieden heel dikwijls een bron voor economische opleving en kunnen jongeren dichterbij het ondernemerschap brengen. Ook de samenwerking met welzijn rond integratie en tewerkstellingsprojecten blijkt vruchten af te werpen. Godsbanen Arhus was ook hierin een sprekend voorbeeld, maar gentrificatie van de volledige buurt en strategieën verbonden met het economisch rendabel kunnen bij onzorgvuldige toepassing ook negatieve effecten ressorteren. De ruimte, zowel fysiek als mentaal, die de oorspronkelijke betrokken personen en organisaties ter beschikking hadden, worden meer en meer ingeperkt.

Hoe kan een Vlaamse overheid over haar verschillende beleidsdomeinen heen samenwerken om de waarde van dergelijke platformen te erkennen op vlak van creativiteit, innovatie, gemeenschapsvorming, stadsontwikkeling, jobcreatie, educatie, welvaart en welzijn? En hoe kan ze deze plaatsen tegelijkertijd beschermen tegen bedreigingen zoals gentrificatie, politieke afhankelijkheid en tijdelijke beschikbaarheid van de infrastructuur?

Wat na de interne staatshervorming?

Als gevolg van de interne staatshervorming krijgen lokale besturen sinds 2014 meer ruimte om hun eigen beleid vorm te geven. Deze decentralisatiebeweging betekent voor de Vlaamse overheid niet louter afstand nemen van bepaalde verantwoordelijkheden, maar biedt ook mogelijkheden. In het verleden werd vanuit een veelheid aan beleidsdomeinen en verschillende decreten een zeer grote expertise ontwikkeld op vlak van de eigenheid, vernetwerking en noden van lokale spelers. De Vlaamse overheid kan deze kennis nu op een andere manier inzetten. Zo kan ze enerzijds een belangrijke rol opnemen bij het verzamelen, centraliseren en ontsluiten van deze informatie en expertise en anderzijds tools aanreiken om organisaties en instellingen te inspireren en te ondersteunen, bijvoorbeeld bij hun evolutie naar meer duurzame en efficiënte beheers- en gebruiksmodellen of internationale werkmodellen. Hier liggen kansen voor het toekomstig steunpunt voor bovenlokaal cultuurbeleid.

In het verleden heeft de Vlaamse overheid vanuit haar lokaal cultuurbeleid expertise opgebouwd op vlak van de taakstelling en mogelijke invulling van cultuur- en gemeenschapscentra. Tot voor kort kregen lokale besturen extra Vlaamse middelen via het decreet lokaal cultuurbeleid, in ruil voor onder andere enkele kwaliteitscriteria en Vlaamse beleidsprioriteiten, onder meer voor cultuurcentra, gemeenschapscentra en bibliotheken. Sinds 1 januari 2016 zijn deze middelen, net als voor de lokale beleidsplanning voor jeugd, sport en ontwikkelingssamenwerking, overgeheveld naar het Gemeentefonds.⁶⁰ Dat gebeurt zonder oormerking, wat betekent dat het lokaal bestuur autonoom beslist waarvoor de middelen worden ingezet en welke speelruimte het (nog) laat voor lokale cultuurspelers en hun inhoudelijke werking.

En wat te doen met de regionale, bovenlokale mogelijkheden van bepaalde cultuur- en gemeenschapscentra?⁶¹ Wenst de Vlaamse overheid zich bijvoorbeeld te positioneren waar Vlaamse initiatieven raken aan de nieuwe

lokale bevoegdheid op artistiek-programmatorisch vlak? Een voorbeeld van zo'n raakvlak is de spreidingsproblematiek in de gesubsidieerde kunstensector, die al door een veelheid van spelers werd aangekaart en geanalyseerd.⁶² Zo daalde de spreiding van voorstellingen van structureel gesubsidieerde theaterstructuren via het Vlaamse Kunstendecreet in de periode 2010 – 2015 binnen het circuit van cultuurcentra en gemeenschapscentra sterk. Er blijft weliswaar sprake van een sterke geografische spreiding in Vlaanderen, maar die wordt minder divers.⁶³ Initiatieven zoals Circuit X om nieuw en jong werk ingang te doen vinden, blijven steken in een projectmatige aanpak en trekken amper publiek aan.

De rol van de Vlaamse overheid verdient in deze optiek verdere uitklaring. De huidige monitorrol voor cultuur- en gemeenschapscentra plaatst ook de kwestie van kennisopbouw en daaraan gekoppelde nieuwe rollen op de agenda.

- 1 Team Vlaams Bouwmeester. (2018). *De Lage Landen 2020-2100. Een toekomstverkenning*. Geraadpleegd uit https://www.vlaamsbouwmeester.be/sites/default/files/uploads/LL_opmaak_presfull_spread.pdf
- 2 Team Vlaams Bouwmeester. (2017). *Meerjarenprogramma 2017 -2020. Ruimte maken voor mens en natuur*. Geraadpleegd uit https://www.vlaamsbouwmeester.be/sites/default/files/uploads/EXTENDED_NL_17052017.pdf
- 3 Socius. (2013). *Toekomstverkenning: de blik van sociaal-cultureel volwassenwerk, amateurkunsten en jeugdwerk gericht op 2025*. Geraadpleegd uit http://www.socius.be/wp-content/uploads/2016/01/Toekomstverkenning_eindrapport.pdf
- 4 Coppens, T., Allaert, G., Boudry, L., Celen, G., Gulinck, H., & Lauwers, D. (2014). *Strategische allianties en territoriale pacts voor een duurzame Vlaamse ruimte: visie van het expertenforum Ruimte Vlaanderen*. Gent: Academia Press.
- 5 Team Vlaams Bouwmeester. (2017). *Meerjarenprogramma 2017 -2020. Ruimte maken voor mens en natuur*. Geraadpleegd uit https://www.vlaamsbouwmeester.be/sites/default/files/uploads/EXTENDED_NL_17052017.pdf
- 6 Europese Commissie. (2014). *A Harmonised definition of cities and rural areas: the new degree of urbanization*. Geraadpleegd uit http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/work/2014_01_new_urban.pdf
- 7 Indovina, F., Matassoni, F., Savino, M., Serini, M., Torres, M., & Vettoretto, L. (1990). *Ipotesi sull'area centrale veneta. La città diffusa*. Venetië: DAEST – IUAV.
- 8 Departement Omgeving. (2018). *Beleidsplan Ruimte Vlaanderen: strategische visie*. Geraadpleegd uit https://www.ruimtevlaanderen.be/Portals/108/BRV_StrategischeVisie_VR20181307DOC.pdf
- 9 Team Vlaams Bouwmeester. (2017). *Meerjarenprogramma 2017 -2020. Ruimte maken voor mens en natuur*. Geraadpleegd uit https://www.vlaamsbouwmeester.be/sites/default/files/uploads/EXTENDED_NL_17052017.pdf
- 10 Poelmans, L., & Engelen, G. (in opdracht van Ruimte Vlaanderen) (2014). *Eindrapport Verklarende factoren in de evolutie van het ruimtebeslag*. Geraadpleegd uit http://www2.vlaanderen.be/ruimtelijk/onderzoek/studies/Eindrapport_ruimtebeslag.pdf
- 11 Verhoeve, A., & Dewaelheyns, V. (2013). *Verborgen veranderingen van het Vlaamse platteland*. Geraadpleegd uit <http://archief.rooilijn.nl/download?type=document&identifier=513872>
- 12 Davidts, W. (2004). Vlaanderen Culturele Nevelstad: culturele infrastructuur in een horizontaal verstedelijkt landschap. In K. Vandermarliere (Red.). *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 02-03*, 71-79. Vlaams Architectuurinstituut (VAI).
- 13 Stynen, A. (2017-2018). *Geschiedenis van de culturele infrastructuur [Cursus]*. Leuven: KU Leuven, Master in de culturele studies.

- 14 Joye, S., & Janssens, J. (2016). Kunst en de stad van de toekomst. *Boekman*, 107. Geraadpleegd uit <https://www.kunsten.be/dossiers/kunst-stad/3286-oefenen-voor-nieuwe-tijden>
- 15 VVC. (2015). *Cultuurcentra en gemeenschapscentra: gisteren, vandaag en morgen*. Geraadpleegd uit <http://www.cultuurcentra.be/historiek.html>, Vermeulen, P. (2000). Culturele centra, een reis door de nevelstad, *Archis*, 9, 12-19.
- 16 De Kepper, M. (2017). *Over Bach, cement en de postbode, 50 jaar lokaal cultuurbeleid*. Kalmthout: Pelckmans Pro.
- 17 VVC. (2015). *Cultuurcentra en gemeenschapscentra: gisteren, vandaag en morgen*. Geraadpleegd uit <http://www.cultuurcentra.be/historiek.html>
- 18 Kunstenpunt. (2014). *Landschapstekening Kunsten*. Geraadpleegd uit http://kunstenpunt.f.mrhenry.be.s3.amazonaws.com/2016/09/Landschapstekening_kunsten.pdf
- 19 Davidts, W. (2004). Vlaanderen Culturele Nevelstad: culturele infrastructuur in een horizontaal verstedelijkt landschap. In K. Vandermarliere (Red.). *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 02-03*, 71-79. Vlaams Architectuurinstituut (VAi), Badisco, J., Glorieux, I., Jacobs, L., & Lauweryens, K. (2008). De weg naar cultuur. Ruimtelijke aspecten van culturele interesse en deelname aan het cultuuraanbod. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel - TOR 2008/40.
- 20 Hillaert, W. (2012). Reeks: cultuur in de centrumsteden – deel 1: investeringen. *rekto.verso*. Geraadpleegd uit <https://www.rektoverso.be/artikel/reeks-cultuur-de-centrumsteden%E2%80%93deel-1-investeringen>
- 21 Davidts, W. (2004). Vlaanderen Culturele Nevelstad: culturele infrastructuur in een horizontaal verstedelijkt landschap. In K. Vandermarliere (Red.). *Jaarboek Architectuur Vlaanderen 02-03*, 71-79. Vlaams Architectuurinstituut (VAi).
- 22 De Caigny, S., & Van Oost, O. (Red.). (2015). *Duurzaamheid is een streven. Musea en depots verbouwen*. Brussel: FARO.
- 23 Joye, S., & Janssens, J. (2016). Kunst en de stad van de toekomst. *Boekman*, 107. Geraadpleegd uit <https://www.kunsten.be/dossiers/kunst-stad/3286-oefenen-voor-nieuwe-tijden>
- 24 Sectorraad Kunsten en Erfgoed. (17 januari 2014). *Bouwen aan culturele ruimtes. Technische prioriteiten voor culturele infrastructuur*. Geraadpleegd uit https://cjsm.be/sarc/SR_ke/adviezen/20140117-advies-bouwen-aan-culturele-ruimtes.pdf, Rondetafel Duurzame Culturele Infrastructuur. (19 september 2016). Geraadpleegd uit <http://www.vlaamseklimaatop.be/sites/default/files/atoms/files/2016-09-19%20Verslag%20klimaat-rondetafel%20culturele%20infrastructuur.pdf>
- 25 Penson, J. in *Duurzaamheid is een streven: Musea en depots (ver)bouwen* [Verslag]. (2013-2015). Geraadpleegd via: https://faro.be/sites/default/files/bijlagen/e-documenten/duurzaamverbouwen_webdossier.pdf
- 26 Ambrassade. (2017). *Ruimte delen met kinderen en jongeren*. Geraadpleegd uit https://ambrassade.be/files/attachments/.412/ambrassade_rapportruimte_online.pdf
- 27 Universiteit Gent. (2013). *LCI Verkennend onderzoek met betrekking tot de toekomst van de lokale culturele infrastructuur*. Geraadpleegd uit http://www.sociaalcultureel.be/doc/Doc_LOKAAL/2015/LCI%20eindrappport%2020130213.pdf
- 28 Reith-Banks, T. (2018). The borrowers: why Finland's cities are havens for library lovers. *The Guardian*. Geraadpleegd uit <https://www.theguardian.com/cities/2018/may/15/why-finlands-cities-are-havens-for-library-lovers-oodi-helsinki>
- 29 Sectorraad Kunsten en Erfgoed. (17 januari 2014). *Bouwen aan culturele ruimtes. Technische prioriteiten voor culturele infrastructuur*. Geraadpleegd uit https://cjsm.be/sarc/SR_ke/adviezen/20140117-advies-bouwen-aan-culturele-ruimtes.pdf
- 30 Vlaams Parlement. (2015). Een verkennend onderzoek naar de kenmerken, noden en uitdagingen van bovenlokale cultuurinfrastructuren in Vlaanderen en Brussel. Geraadpleegd uit <http://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1213074>
- 31 Rekenhof. (2013). Culturele en Jeugdinfrastructuur. Investerings, onderhoud en beheer. Verslag van het Rekenhof aan het Vlaams Parlement, SARC (2014). *Memorandum 2014-2019*. Geraadpleegd uit https://cjsm.be/sarc/downloads/memorandum_sarc_2014-2019.pdf
- 32 De Wit, D. (2015). Toekomstpistes voor beleid en praktijk. In Hammenecker, L., Seurinck, A., Laenen, K., & Robberechts, C. (Red.). *Meer dan object: Pilotprojecten kunst in opdracht*, 171-173. Brussel: Team Vlaams Bouwmeester.
- 33 Swiss Confederation. (2018). *Davos Declaration*. Geraadpleegd uit https://davosdeclaration2018.ch/media/Brochure_Declaration-de-Davos-2018_WEB_2.pdf
- 34 De Wit, D. (2015). Toekomstpistes voor beleid en praktijk. In Hammenecker, L., Seurinck, A., Laenen, K., & Robberechts, C. (Red.). *Meer dan object: Pilotprojecten kunst in opdracht*, 171-173. Brussel: Team Vlaams Bouwmeester.
- 35 Moris, M., & Loopmans, M. (in opdracht van Uit De Marge en Cera) (2015). *Jongeren in de publieke ruimte: onderzoek naar lokale perspectieven*. Geraadpleegd uit https://demos.be/sites/default/files/150217_marjan_moris_-_jongeren_in_de_publieke_ruimte.pdf
- 36 Kind & samenleving. (z.d.). *Kindgerichte publieke ruimte*. Geraadpleegd uit <https://k-s.be/kindgerichte-publieke-ruimte/publieke-ruimte/kindgerichte-publieke-ruimte/>
- 37 Voor meer internationale voorbeelden, zie Departement Cultuur, Jeugd en Media. (2018).

- Kijk ... zo doen zij dat! Geraadpleegd uit <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/kijk-eens-zo-doen-zij-dat>. Voorbeelden uit Vlaanderen zijn te vinden in de brochure *Kijk eens ... zo doen wij dat!* (2012). Geraadpleegd uit http://www.sociaalcultureel.be/jeugd/gemeenten.doc/publicatie_kijk_eens.pdf
- 38** Moris, M., & Loopmans, M. (in opdracht van Uit De Marge en Cera) (2015). *Jongeren in de publieke ruimte: onderzoek naar lokale perspectieven*. Geraadpleegd uit https://demos.be/sites/default/files/150217-marjan_moris_-_jongeren_in_de_publieke_ruimte.pdf
- 39** Voor meer interessante internationale praktijken, zie Millard, C. (1 juni 2015). *Project for public spaces: Young people and placemaking: engaging youth to create community places*. Geraadpleegd uit <https://www.pps.org/article/young-people-and-placemaking-engaging-youth-to-create-community-places>
- 40** Departement Omgeving. (26 april 2017). *Persmededeling: Groot hergebruikspotentieel voor leegstand in Vlaanderen*. Geraadpleegd uit https://www.ruimtevlaanderen.be/Portals/108/201704Persbericht-Hergebruiksmogelijkhedenleegstandstudie_nld.pdf
- 41** Vanacker, L. (26 april 2018). Leegstaande bedrijfsgebouwen rukken op in centrumsteden. *De Tijd*, 9. Geraadpleegd uit <https://www.tijd.be/ondernemen/vastgoed/leegstaande-bedrijfsgebouwen-rukken-op-in-centrumsteden/10006700.html>
- 42** Dirx, L., Kennis, P., & Destrijcker, L. (2018). *Leegstond: Handleiding voor gebruik van leegstaande ruimte*. Brussel: Toestand vzw.
- 43** Memorie van toelichting aangaande het voorstel van wet van de leden Ten Hoopen, Slob en Van der Burg tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht, de Leegstandwet, en enige andere wetten in verband met het verder terugdringen van kraken en leegstand (Wet kraken en leegstand). Geraadpleegd uit <http://www.antikraak-wet.nl/memorie-van-toelichting-31560-nota-van-wijziging.pdf>
- 44** Stroom. (z.d.). Geraadpleegd uit <https://www.stroom.nl>
- 45** Prince-Ramus, J. (2006). *Behind the design of Seattle's library [Video]*. Geraadpleegd uit https://www.ted.com/talks/joshua.prince_ramus_on_seattle_s_library
- 46** European Commission. (2018). *Careers in the arts: visions for the future*. Geraadpleegd uit https://www.elia-artschools.org/userfiles/File/customfiles/nxt-publication-2018-careers-in-the-arts_20180412173643.pdf
- 47** The British Council. (2015). *Creative Hubkit*. Geraadpleegd uit <https://www.creativehubs.eu/resource/creative-hubkit/>
- 48** Impact Hub Birmingham. (z.d.). Geraadpleegd uit <https://birmingham.impacthub.net/join/>
- 49** Impact Hub. (z.d.). Geraadpleegd uit <https://impacthub.net/>
- 50** Arch Daily. (25 februari 2014). *Factoría Cultural in Matadero Madrid / Office for Strategic Spaces*. *Arch Daily*. Geraadpleegd uit <https://www.archdaily.com/602284/factoria-cultural-in-matadero-madrid-office-for-strategic-spaces>
- 51** Roussel, P. (7 februari 2018). *Factoria cultural, incubating creative projects in an old slaughterhouse*. Geraadpleegd uit <https://blog.coworkies.com/factor/>
- 52** European Creative Hubs Network. (z.d.). *Factoria Cultural*. Geraadpleegd uit <https://www.creativehubs.eu/partner/factoria-cultural/>
- 53** Vrijplaatsen Leiden. (z.d.). *Wat is een Vrijplaats?* Geraadpleegd uit <https://vrijplaatsleiden.nl/vrijplaats/wat-is-een-vrijplaats/>
- 54** Team Vlaams Bouwmeester. (2018). *Typologie 5: vrijplaats*. Geraadpleegd uit <https://www.vlaamsbouwmeester.be/nl/instrumenten/typologie-5-vrijplaats>
- 55** Demos. (2014). *Tussen ruimte, kunst en kapers*. Geraadpleegd uit https://demos.be/sites/default/files/demos2014_tussen_ruimte_kunst_en_kapers.pdf
- 56** Van Dommelen, S. (2016). De hoeders van de stad; kunstenaars en creatieven geven stad nieuw gezicht. In: *Boekman*, 107, 20-23.
- 57** Godsbanen. (z.d.). *About Godsbanen*. Geraadpleegd uit <http://godsbanen.dk/english/>
- 58** The British Council. (2016). *Creative Hubs: Understanding the New Economy*. Geraadpleegd uit <https://creativeconomy.britishcouncil.org/media/uploads/files/HubsReport.pdf>
- 59** European Creative Hubs Network. (2016). *How work works*. Geraadpleegd uit https://www.creativehubs.eu/wp-content/uploads/2016/10/How_Work_Works-Publication-PDF_Preview.pdf
- 60** Departement Cultuur, Jeugd en Media. (z.d.). *Gemeentelijk cultuurbeleid*. <https://cjsm.be/cultuur/themes/lokaal-cultuurbeleid/gemeentelijk-cultuurbeleid>
- 61** Presentatie VVC op de ontmoetingsdag in Cultuurcentrum Strombeek, 7 september 2017.
- 62** Visienota VVC. (2018). *Blijspel of tragedie? Een toekomst voor de Vlaamse Cultuurcentra*. Geraadpleegd uit <http://hallocultuur.be/wp-content/uploads/2018/01/180109-Digitale-Brochure01-Finaal.pdf>
- 63** Kunstenpunt. (7 september 2017). *De productie van spreiding van podiumkunsten (2010-2015) [Presentatie]*.

4 De stuwende impact van digitaal

Alsmear sneller nieuwe tijden

Disruptie en *transformatie*: Dure woorden zijn in onzekere tijden niet uit de lucht. Terughoudendheid tegenover snelle verandering is dat evenmin. In welke mate vernieuwing bedreigend en ontwrichtend is, ligt veelal aan het perspectief. Ligt de klemtoon op een einde der tijden of op de maakbaarheid van een andere toekomst?

Het ging zelden zo snel als vandaag, en daar is de technologie niet vreemd aan. Sinds pakweg de jaren '80 van de vorige eeuw wordt alsmear meer en alsmear op grotere schaal digitaal ingegrepen op alsmear meer systemen en terreinen, het unieke, uiterst persoonlijke leven inbegrepen. Bovendien aan een tempo dat nauwelijks is bij te houden.

De ingrijpende veranderingen zetten systemen en organisatie modellen onder druk. Er zijn nieuwe structuren nodig, nieuwe rollen en verantwoordelijkheden om de toekomst vorm te geven. Toch dwingt de digitale overdruk niet noodzakelijk tot capitulatie, maar kan het leiden tot een creatieve en verstandige heroriëntatie.

Cultuur is altijd al een maatschappelijke veranderaar, een *driver* of *transformation* geweest. Andermaal wordt ze in haar volle breedte uitgedaagd om die rol op te nemen, als betekenisgever en criticaster, als gids en troost, als leidraad en handleiding.

De technologie raast vooruit, de effecten zijn nauwelijks in te schatten, de rollercoaster niet te stoppen. Het persoonlijk contact is in tijden van robotisering, artificiële intelligentie en smart omgevingen aan herwaardering toe. Alle digitale perfectie ten spijt, ze haalt het niet op empathie en creativiteit. Steven Van Belleghem benadrukt het belang van 'the human touch'.¹

77

Het einde van het cyber-utopisme?

Elke nieuwe digitale innovatie dwingt ons anders te werken, anders te leven en zelfs anders te denken. Automatisering, robotisering, *internet of things*, *blockchain*, artificiële intelligentie, *deep learning*, *machine learning*, kwantumcomputers: ze blijven voor gigantische omwentelingen zorgen. De Wet van Moore indiceert dat het rekenvermogen van computerchips iedere twee jaar verdubbelt. Zo kom je, stellen de Silicon Valley-goeroes, onvermijdelijk uit bij de singulariteit, het moment waarop kunstmatige intelligentie het menselijke brein voorbijstreeft.²

Digitalisering en ICT hebben ervoor gezorgd dat de ontwikkeling van de informatiesamenleving³ in een stroomversnelling terechtgekomen is. Kennis en informatie zijn makkelijker transporteerbaar en manipuleerbaar. Ook de hoeveelheid gegevens en de snelheid waarmee ze verwerkt worden, is gewijzigd. Informatie wordt sneller gedeeld en breder verspreid. Miljoenen (erfgoed)boeken zijn via platformen als archive.org, Europeana en Google-books beschikbaar gemaakt. Dit vergroot het bereik van erfgoedcollecties ongelooflijk. De door Google gedigitaliseerde collectie van de UGent – ongeveer 200.000 boeken – krijgt per dag meer dan 250.000 pageviews.

Hoewel de digitale evolutie het leven een pak gemakkelijker schijnt te maken, is anderzijds ook de complexiteit toegenomen. Er ontstond – ook door de sociale media – een ware *information explosion* en zelfs *information overload*.

In die informatie-overload schuilt het gevaar van desinformatie en fake news.⁴ Het is erg eenvoudig om valse berichten of leugenachtige content te laten circuleren en de digitale media worden alsnog niet op dezelfde manier gereguleerd als de klassieke kanalen. Ze vergen daarom een andere attitude om te beoordelen wat 'echt' is. Bovendien bouwen filterende algoritmes een veilige filter bubble of echo chamber, waar gelijkgezinden elkaars wereldbeeld en meningen bevestigen. Het spreekt voor zich dat deze fenomenen de democratie, nationale veiligheid en sociale structuren voor grote uitdagingen plaatsen.

Algoritmen zijn gevaarlijk, stelt topwiskundige Cathy O'Neil. Grote bedrijven bepalen of individuen kansen krijgen of niet. In *Weapons of Math Destruction*⁵ waarschuwt O'Neil voor een blind geloof in big data die mensen kunnen maken of kraken, tot op het individuele niveau. In toenemende mate worden dagdagelijkse beslissingen – waar we school lopen, welke trein we nemen, waar we eten, maar ook: welke studierichting we kiezen, welke dokter we raadplegen ... – niet door onszelf maar door wiskundige modellen gemaakt. En dat is geen garantie op meer rechtvaardigheid gebelken, wel integendeel. Ze roept beleidsmakers op paal en perk te stellen aan ongecontroleerd, fout of manipulerend algoritmegebruik en ze wijst op de verantwoordelijkheid van eenieder om bewust en kritisch om te gaan met digitale media en digitale technologie.

Het ethisch debat is onderdeel geworden van de technologische evolutie. Naarmate computers intelligenter, efficiënter en effectiever worden neemt ook hun impact toe op bijvoorbeeld de werkgelegenheid en de verdeling van de welvaart, maar ook op het menselijk gedrag, op de manier waarop we met elkaar omgaan en de beslissingen die we nemen.

Bij het optimisme over digitalisering in de jaren '90, werden intussen belangrijke kanttekeningen geplaatst. Het was de tijd dat pioniers volop

experimenteerden met de mogelijkheden van een heel open en dynamisch internet. Het veelbelovende technologisch landschap evolueerde geleidelijk naar een agressieve dominante markt met kapitaalcrachtige marktleiders met een machtige globale impact. Het optimisme van de jaren '90 evolueerde volgens sommigen naar een *digital dystopia* ("the internet is broken").⁶

De kritische stemmen over de grootste technologie-reuzen (Apple, Alphabet/Google, Microsoft, Amazon en Facebook) en hun aanpak ontstaan niet zelden in de eigen kringen. Jaron Lanier⁷ is een Amerikaanse componist, schrijver, filosoof en ... computerwetenschapper. Hij wordt beschouwd als één van de grondleggers van virtual reality en was aan de slag bij verschillende opdrachtgevers in Silicon Valley. Net hij breekt een lans voor de militante digitale gebruiker. De digitale mediareuzen worden groot met data die verschaft worden door mensen, die op geen enkele manier vergoed worden voor hun bijdrage aan het waanzinnige kapitaal en de bijhorende macht die de grote bedrijven binnenhalen. Hij vraagt zich af of mensen hun toekomst niet zelf weer in handen moeten nemen, en hoe dat dan kan en moet. Recent bond hij de strijd aan met sociale media en verwijderde hij al zijn persoonlijke accounts.

Dezelfde toon slaat ook Franklin Foer⁸ aan. Zonder de voordelen van sociale media helemaal overboord te gooien, pleit hij voor realiteitszin en verantwoordelijkheidsbesef. De macht van de grote mediareuzen neemt verontrustende vormen aan. Het is tijd om in verzet te komen nu het nog kan. Hij legt de mechanismen van automatisering bloot, voordelen en gevaren, en legt de homogenisering onder een vergrootglas.

Uiteraard zien we ook interessante ontwikkelingen. Digitalisering heeft geleid tot een grotere openbaarheid van informatie en data met een belangrijk aandeel in bewustwording, en golven van financiële correctie en democratisering als gevolg: denk aan de Panama Papers, WikiLeaks, Anonymous, maar ook aan protestacties als de Arabische Lente, Black Lives Matter en Women's March. Zonder social media hadden ze het beoogde effect nooit gehaald. Het publiceren op open platformen zoals Wikipedia/Wikimedia (*wiki loves heritage*)⁹ geeft zowel inzicht in het gebruik van nieuwe distributievormen om de visibiliteit van culturele content te verhogen als in nieuwe vormen van participatie. Digitale platformen groeiden uit tot tools voor de deeleconomie, voor buurtnetwerken en samenwerkingsinitiatieven, maar ook hier alweer niet zonder keerzijde: de deeleconomie kan ook leiden tot precarisering, bijvoorbeeld door het disruptief effect in hotelwezen (Airbnb) of taxidiensten (Uber).

Technologie is nooit neutraal, zegt techniekfilosoof Peter-Paul Verbeek. "Het is geen middel tot een doel. In het ontwerp zitten altijd al normen en waarden vervat, dus maakt het uit wie de technieken van de toekomst

vorm geeft. Nu zitten we eigenlijk gevangen tussen twee modellen: het Amerikaanse, waarin commerciële bedrijven de dienst uitmaken, en het Chinese, waarbij de staat alles controleert. Het is een cruciale uitdaging om - vanuit een democratisch oogpunt - een goede omgang met de systemen te vinden.”¹⁰ De democratische alternatieven zijn niet helemaal afwezig in de op winst beluste markt die Verbeek schetst. Zowel Wikipedia als archive.org zijn Amerikaans én not for profit.

De Oostenrijkse mediakunstenaar en ingenieur Gerfried Stocker nam het woord over cultuur en artificiële intelligentie op de laatste plenaire sessie van de Stuurgroep Cultuur, Erfgoed en Landschappen van de Raad van Europa. Hij stelt dat de huidige digitale transformatie van onze samenleving tot een grote shift in machtsrelaties zal leiden. Wie krijgt de macht over de digitale instrumenten? Hij meent dat dit tot een enorme werkloosheid maar op termijn ook tot meer arbeidsplaatsen zal leiden. De uitdaging in Europa is om onze culturele middelen goed te beheren en ze als een sterkte aan te wenden om nieuwe zaken te ontwikkelen (bv. beheren van bezoekersstromen in musea). Hij hield een sterk pleidooi om te investeren in opleiding en competentieontwikkeling: “Versterk zo creativiteit en participatie: shift van infrastructuur naar gebruik van content.”¹¹

80

Digitale kloven

De digitale kloof (*‘the digital divide’*) is een economische en sociale ongelijkheid met betrekking tot de toegang, het gebruik of de impact van ICT. De term is op maatschappelijk vlak zowel van toepassing op individuen in eenzelfde regio, als op wereldschaal tussen technologisch meer en minder ontwikkelde landen. Ook bij organisaties is er een onderscheid tussen diegenen die competenties en middelen bezitten om data en informatie te gebruiken en deze omzetten in strategische kennis versus organisaties die dit niet doen of kunnen.

Digitaliseringsprocessen versterken de impact van ontwikkelingen in de samenleving en leiden tot een democratisering van informatie en data: het onderscheid tussen kennis die uitsluitend voor experts toegankelijk is en kennis die voor leken bereikbaar is, vervaagt.¹² Maar die democratisering geldt niet voor iedereen. De kloof tussen de personen die socio-economisch voordeel halen uit de opkomst van nieuwe technologieën en zij die er nadeel van ondervinden, dreigt in de toekomst enkel groter te worden.

Recent onderscheidt men niet één maar drie verschillende kloven, namelijk op het vlak van toegang, vaardigheden en attitudes. De eerste kloof betreft het bezit en vooral de toegang tot een computer, het internet,

digitale toepassingen en hardware. De Imec-digimeter brengt sinds 2009 het internet- en technologiegebruik in Vlaanderen in kaart. De onderstaande resultaten zijn gebaseerd op Imec's jaarlijkse enquête onder 2.345 Vlamingen van 15 jaar en ouder.¹³ Hoewel deze kloof de jongste tien jaar in Vlaanderen sterk is afgenomen, beschikken 6% van de Vlamingen in 2017 nog steeds niet over een internetaansluiting en ongeveer 10% bezit geen laptop of desktop in het huishouden. De smartphone is dan weer aan een steile klim bezig: in 2010 had 23,5% Vlamingen een smartphone, in 2017 is dat tot 73,9% gestegen. Het gebruik van 'wearables' blijft nog beperkt, maar verwacht wordt dat dit de komende jaren sterk zal stijgen.

De Europese commissie stelde in een rapport¹⁴ dat de Europese industrie en organisaties mondiaal achterlopen in het benutten van de huidige digitale technologieën. Zo hebben ongeveer 41% van de Europese kleine bedrijven nog geen digitale technologie toegepast inzake mobiliteit, mobile apps, sociale media, cloud, big data analyse en *internet of things* (IoT).

Een tweede kloof bestaat tussen zij die wel of niet beschikken over de nodige digitale vaardigheden om de nieuwe technologieën te gebruiken.

Alexander De Croo, federaal minister van de Digitale Agenda: "De meest noodzakelijke infrastructuur is talent, veel meer dan glasvezel of netwerken. Dat laatste zal de markt zelf wel creëren als de nood er is. Maar talentontwikkeling kan je niet aan de markt overlaten. De overheid moet het juiste klimaat organiseren en voldoende vrijheid en vertrouwen geven."¹⁵

Niet iedereen voelt zich comfortabel bij het gebruik van digitale applicaties. Een aanzienlijk deel van de bevolking beweert zich angstig te voelen over het gebruik van digitale technologie. Ongeveer 30% is bezorgd over het gebruik van technologie, 26,2% vermijdt digitale applicaties omdat de vaardigheden hen ontbreken en 24,4% zegt technologische zaken niet te begrijpen.

Er blijkt een correlatie met leeftijd: hoe ouder, hoe waarschijnlijker de angst voor het gebruik van digitale applicaties. Ongeveer 4 op de 10 Vlamingen boven 65 jaar vinden technologische aangelegenheden moeilijk (42,6%), vermijden technologie die ze niet kennen (41,1%) en vinden technologische terminologie verwarrend (40,8%). In het algemeen voelen 1 op 5 Vlamingen zich bezorgd over sommige aspecten van digitale technologieën (19,5%). Vanaf 65 jaar wordt dit 1 op 3 (34,6%). Daartegenover staat een groep van 55% die nog meer wenst te regelen via het internet.¹⁶

Apestaartjaren¹⁷ is een jaarlijks Vlaams mediawijs congres dat mediagebruik en -bezit bij jongeren in kaart brengt. Het peilt ook naar meningen over privacy, sexting, technostress, nieuwsconsumptie, sharenting en online burgerschap. Jongere generaties zien digitaal doorgaans als een verlengstuk van hun eigen leefwereld: 56% heeft een eigen tablet, 81% sms't, 79% is actief

op Instagram, 82 % gebruikt YouTube. Er is ook bezorgdheid: 40% maakt zich zorgen over de verspreiding van foto's en 54% zag al wel eens pesterij passeren. Opvallend: 57% van de ouders doet aan 'sharenting', dat is het delen van informatie over de kinderen.

De derde kloof, ten slotte, gaat over de discrepantie tussen zij die wel of niet beschikken over een kritische reflex om bewust om te gaan met digitale toepassingen en informatie. Ze zijn zich niet of nauwelijks bewust van de gatekeeping: wie plaatst welke content, waarom? Wie houdt toezicht op het verschijnen van de content, waarom? Hoewel veel jongeren, de zogenaamde *digital natives*, vergroeid zijn met de digitale wereld, missen ze vaak een kritische attitude. Ze zijn vatbaar voor *fake news*, hanteren het web voornamelijk voor chatten, amusementsprogramma's, hebben geen besef van de werking van online advertenties (dat geldt wellicht voor de meerderheid van de gebruikers) of hun eigen digitale kwetsbaarheid. Clo Willaerts schreef een boek over de noodzaak om zich bewust te zijn van het social-media-voyeurisme en de manier om er mee om te gaan. Het boek draagt de suggestieve titel: *Altijd naakt*.¹⁸ Er schuilt zeker een uitdaging in de opdracht om jongeren de competenties aan te reiken op de (digitale) plek waar ze zich bevinden, met motivaties die ze begrijpen en instrumenten die ze hanteren en kunnen integreren. Jon Ronson waarschuwt voor de grote kracht van internet om mensen publiek te vernederen en zelfs persoonlijk of professioneel ten gronde te richten.¹⁹

Er zijn twee heersende theorieën als het gaat over de digitale kloven. Een eerste strekking meent dat de kloof niet zo problematisch is en dat we eerder moeten spreken van voorlopers (de zogenaamde 'early adaptors') en volgers. Na verloop van tijd treedt iedereen toe tot de digitale samenleving en heft de tweedeling zichzelf op. Alexander van Deursen (Universiteit Twente) en Ellen Helsper (London School of Economics) anderzijds, menen dat vooral hoogopgeleiden het internet benutten voor informatie, educatie en hun carrière. Zij profiteren optimaal van het internet om hun doelen te bereiken. Laagopgeleiden daarentegen vertonen vooral een consumptief gebruik: zij gamen, chatten of bekijken YouTube-filmpjes. Op het vlak van vaardigheden en attitudes is bijgevolg geen sprake van normalisering, maar van een blijvende of groeiende kloof.

De vraag blijft of de samenleving gebaat blijft bij steeds meer IT. Permanente kritische reflectie en nuance is hier aan de orde. Hans Schnitzler, journalist, filosoof en cyber-criticus is er heel categoriek over: "*Het probleem is niet zozeer de technologie, als wel de onkunde of onwil er maatschappelijke eisen aan te stellen. Een beetje terugdisrupten kan geen kwaad. Disrupt of word gedisrupt! Dat lijkt me een mooie opdracht voor de cultuurhoeders van vandaag.*"²⁰ Schnitzler ziet het ontstaan van een

nieuw 'digitaal proletariaat'. Industrialisering van de arbeid heeft er plaats gemaakt voor industrialisering van de geest, lichamelijke voor geestelijke uitputting en milieuvervuiling wordt mentale vervuiling.

De invloed van digitale technologie op de cultuur-, jeugd- en mediasector

De digitale transformatie heeft in nagenoeg alle sectoren disruptieve effecten, ook in de cultuur-, jeugd- en mediasector. De impact van digitale technologie verloopt echter gefaseerd. In het begin zijn digitale producten en diensten vooral een vervanging en uitbreiding van analoge, maar digitale technologieën zullen de productie, distributie en beleving van cultuur steeds verder transformeren.

De opmars van digitale technologie veroorzaakt een verschuiving in de relatie tussen cultuurparticipanten, culturele organisaties en (digitale) content/cultureel product. De evoluties met betrekking tot artificiële intelligentie, big data en virtual en augmented reality zullen dit nog versterken.

Digitaal heeft een impact op de artistieke creatie, productie, participatie, beleving en spreiding. In een traditioneel model wordt een cultureel product via een traditioneel kanaal - bijvoorbeeld een museum, cultuurcentrum, bibliotheek, concertzaal, bioscoopzaal - bij de cultuurparticipant gebracht. Digitale technologie haalt dit model onderuit. Culturele content komt centraal te staan en de relaties tussen maker, culturele organisatie en cultuurparticipant en tussen participanten onderling wijzigen structureel en fundamenteel.

Culturele organisaties moeten zich dan ook aanpassen aan de digitale realiteit omdat die een grote impact heeft op de manier waarop gebruikers (cultuurparticipanten, maar ook culturele organisaties of organisaties uit andere domeinen) cultuur consumeren en/of zelf met de content aan de slag gaan. Steeds meer nieuwe actoren spelen in op het veranderend gedrag van de cultuur liefhebbers, denk aan muziek- en videoplatformen die de uitleen van muziek en dvd in de openbare bibliotheek onder druk zetten. Deze nieuwe platformen hebben geen publieke opdracht en volgen hoofdzakelijk een commerciële logica.

Niet in het minst de mediabedrijven – kranten, tijdschriften, tv-zenders en andere - worstelen met de digitale transformatie. De bibliotheeksector zoekt naar betekenis en invulling van wat ze de 'digitale bibliotheek' noemt, terwijl lezers blijven aarzelen om het papieren voor het e-boek te ruilen.

Blijft het digitale er beperkt tot catalogisering en ontlening, of wordt net de laagdrempelige bib een katalysator voor de digitale culturele omwenteling? De concurrentie met commerciële aanbieders neemt toe, grote digitale events beconcurreren kunst- en cultuurcentra met de vaak spectaculaire integratie van immersive en augmented virtual reality. Hoe kunnen ze hun DNA updaten om hier een antwoord op te kunnen bieden?

Het zijn maar enkele voorbeelden van de klassieke rollen en patronen die onder druk van de digitale omwenteling sterk worden gewijzigd. Traditionele intermediaire organisaties - distributeurs, platenmaatschappijen en andere... - verliezen terrein ten voordele van platformen en interfaces als bijvoorbeeld Soundcloud, Spotify, Netflix, Medium, Issuu. De lage drempel en instapkost om te creëren, produceren en verspreiden zorgt voor een ongeziene inflatie van creaties. Maar ook 'klassieke' cultuurtaken als distributie en participatie worden door commerciële actoren opgenomen die niet noodzakelijk een publieke finaliteit hebben, denk aan Google Culture. Digitalisering maakt het mogelijk om digitale content overal, altijd en in verschillende vormen beschikbaar te maken en te verspreiden. Een effect van de digitale opmars is dat wat niet via internet te vinden is, voor velen niet bestaat. Bovendien moet culturele content op leest van de gebruikers worden geschoeid en aangeboden worden op de plaats waar ze gewend zijn die te gaan zoeken. Dat is hoe langer hoe meer online, en lang niet altijd op de website van een culturele organisatie of een gespecialiseerde databank, maar via een extern platform.

Hieraan voegen we toe dat op dit moment veel culturele content digitaal moeilijk vindbaar en ontoegankelijk is. Ze zit verscholen in depots, op harde schijven, in archieven of in het verleden. Kunst wacht in het depot op een volgende tentoonstelling. Een theaterstuk wordt na één seizoen vaak niet meer hernomen en evenmin gecapteerd. Het Vlaamse filmerfgoed is verre van gedigitaliseerd, terwijl zalen niet langer beschikken over analoge afspeelapparatuur. Publicaties die tot het publiek domein behoren, zijn soms onvindbaar. Dat geldt eveneens voor kennis over cultuur: gegevens over bijvoorbeeld evenementen in kunsthuisen en gemeenschapscentra, onderzoeksdata en kennisdatabanken zijn ook vaak moeilijk vindbaar en bereikbaar.

Hoewel reeds inspanningen werden geleverd, blijven inhaalbewegingen absoluut nodig.

Deze evoluties voeden het debat over de intrinsieke taken en waarde van cultuur. En intussen hebben de sectoren grote nood aan ondersteuning om de digitalisering het hoofd te kunnen bieden. Dat kan onder meer door planlastvermindering, het vereenvoudigen van subsidieaanvragen, het (digitaal) optimaliseren van interne processen. De koppeling van data over verschillende overheidsniveaus heen (regionaal, federaal, internationaal)

zou een belangrijke stap voorwaarts betekenen voor de interpretatie van gegevens, de positionering van de eigen ambities en de aanwending van bestaande kennis. Aan ambitie ontbreekt het de sectoren vaak niet, vaak wel aan technische en financiële ondersteuning van de digitaliseringsprocessen.

Het Vlaamse cultuurveld is stilaan bezig aan een digitale inhaalbeweging. De focus ligt daarbij op nieuwe businessmodellen, op het gebruik en linken van data, maar experimenteren met AI en het gebruik van nieuwe belevingstechnologieën (VR) gebeurt nog te weinig. In de media- en filmwereld betekent digitalisering vooral druk op distributie en financiering van content. De toenemende hegemonie van de grote tech-bedrijven zet lokale en kwetsbare content (bijvoorbeeld kortfilms) steeds meer onder druk. Er is weinig ruimte om die voorlopig onopgeloste druk te ontstijgen. De investeringen die nodig zijn overtreffen vaak de 'schaal' van de Vlaamse organisaties. De vraag is hoe die opschaling kan gebeuren en we tegelijk de schaal als voordeel van de kleinere organisaties behouden, een generiek probleem voor alle kleinere werkcontexten over de hele wereld.

Tijdens de hoorzitting over de visienota 'een Vlaams cultuurbeleid in het digitale tijdperk' op 7 juli 2018²¹ gaf Rosemie Callewaert aan dat de Vlaamse cultuursector op het vlak van digitalisering tien jaar achterloopt. Hoe kunnen we ervoor zorgen dat over tien jaar die achterstand weggewerkt is en er een voorsprong opgebouwd wordt? Dit vergt een heel grondig herdenken van het huidige beleid en ondersteuning. Strategische visie- en beleidsontwikkeling vanwege de overheid hieromtrent lijkt steeds noodzakelijker te worden.

Er is nood aan andere modellen en concepten. Volgende punten werden reeds in de vermelde visienota aangehaald en acties dienen uitgewerkt te worden om hieraan tegemoet te komen. Het zijn met andere woorden werven/ateliers waarop het cultuur-, media- en jeugdbeleid zich kan manifesteren:

Een genetwerkte digitale infrastructuur voor creatie, ontsluiting en bewaring

Een beleid dat de transformatie van de cultuursector onder invloed van digitale technologie wil stimuleren, moet zich daarom niet alleen richten op de individuele organisaties maar op het volledige ecosysteem. Onder digitale infrastructuur verstaan we hardware, software en dienstverlening.

De overheid heeft de taak te zorgen voor het eigenaarschap en de duurzame bewaring van digitale culturele data, die open beschikbaar zijn naargelang de mogelijkheden en relevantie. Een belangrijk aandachtspunt is tegelijk om de zorg voor duurzaam eigenaarschap te vertalen in infrastructuur. Duurzaamheidsdenken start immers op het moment van de creatie. De levenscyclus van een digitaal document wordt idealiter bij de aanmaak doordacht. Er is eveneens nood aan een kritische massa digitale content, hiervoor dienen gecoördineerde inhaalbewegingen ingezet te worden.

Organisaties moeten inzetten op kwalitatieve en duurzame bewaringsstrategieën van digitale content op basis van weloverwogen selectie- en archiveringscriteria. Op die manier kan (digitale) content voor de toekomstige generaties beschikbaar en toegankelijk blijven en gaat waardevolle content niet verloren. Digitale culturele content van bijvoorbeeld musea en archieven, kan een tegenwicht bieden aan een devaluatie van onomstotelijke waarheden, omdat zij beschikken over de originele kennisbronnen die 'alternatieve feiten' kunnen ontzenuwen.

Naast een duurzame preservatie moet digitale content eveneens gemakkelijk vindbaar en bruikbaar zijn. Alleen dan kan iedereen deze content optimaal (her)gebruiken. In het digitale domein kan elke stakeholder zowel data-uitgever als (her)gebruiker en producent van (verrijkte) data worden. Hiervoor is een infrastructuur en architectuur nodig die (her)gebruik van data maximaal ondersteunt. De te ontwikkelen infrastructuur en architectuur moeten deze volgende aspecten ondersteunen. Waar mogelijk moet hierbij een open source beleid gevoerd worden zodat softwareproducten die met publieke middelen worden ontwikkeld ook voor de gehele gemeenschap toegankelijk blijven.

Het spreekt voor zich dat hiervoor voldoende middelen – financiën en competenties – voorzien worden, zo niet dreigt het zwarte digitale gat. De noodzakelijke instrumenten vertonen een parallel met de driedeling in de digitale kloof: ook hier dient gefocust te worden op infrastructuur, kennis en vaardigheden. De cultuur-, jeugd- en mediasector dient versterkt te worden door een overkoepelend kader rond digitalisering te ontwikkelen waar organisaties op kunnen inspelen. Het versterken van deze interactie is het uitgangspunt in het digitale culturele ecosysteem. Organisaties bepalen zelf in welke mate ze meestappen in dit verhaal. Het uitgangspunt is echter dat iedereen baat heeft bij deelname aan een digitaal ecosysteem waarin men samen investeert en ook de vruchten daarvan plukt door schaalvoordelen en expertisedeling.

Een balans tussen publieke toegankelijkheid en auteursrechten

Om het maatschappelijk nut te dienen moet digitale content²² – indien mogelijk en met respect voor auteursrecht en privacy – zo veel mogelijk open, bereikbaar en bruikbaar zijn. ‘Open’ definiëren we hier volgens de internationale definitie dat iedereen vrije toegang heeft tot digitale content, deze kan hergebruiken, aanpassen en verder verspreiden voor alle mogelijke doeleinden. Met dit principe sluiten we aan bij de brede internationale Open Knowledge beweging²³ en bij het Vlaamse ‘open data’ beleid.²⁴

Open content kan financierings- en verdienmodellen in de weg staan. Wat gratis is, kan niet meer verkocht worden. Het is echter niet de bedoeling dat we met het open-principe alle financierings- en verdienmodellen onderuit halen. Waar een model een efficiënte manier is om content bij een grote groep gebruikers te brengen, moet dit mogelijk blijven. De vraag of het altijd zinvol en haalbaar is om verdienmodellen te bouwen rond content moet echter steeds gesteld worden. Het verspreiden van content aan een zo ruim mogelijk publiek moet steeds prioritair zijn.

Om het principe van open data op digitale content te kunnen toepassen, is er nood aan een duidelijk kader dat helder aangeeft welke culturele content onder een open dataregeling valt. Het uitgangspunt hierbij is dat digitale content die al tot het publiek domein behoort, in beginsel publiek blijft. Verder dient bepaald te worden wat onder het toepassingsgebied van de regelgeving hergebruik overheidsinformatie (als omzetting van de Europese PSI-richtlijn) valt.

Er is nood aan een financieringskader dat culturele instellingen in staat stelt om een businessmodel te hanteren dat de brede toegang tot culturele content en data niet verstoort. De druk om eigen inkomsten te genereren, mag niet resulteren in een businessmodel dat in de grond financieel (en maatschappelijk) niet rendabel is. Op dit vlak moet er ruimte zijn voor kruisbestuivingen op basis van open data en nieuwe vormen van toegankelijkheid die de ‘transitie’ naar andere verdienmodellen zullen ondersteunen. Digitale innovatie zal hierbij een aanjager zijn die via relevante experimenten het draagvlak voor een dergelijke aanpak zal verhogen.

Ligt hier niet een opdracht om stimulerend op te treden zodat culturele organisaties zich aan de nieuwe realiteit kunnen aanpassen om hun publieke meerwaarde veilig te stellen? De overheid moet de duurzame

—— “Het probleem is technologie, als wel de onkuerschappelijke eisen aan te terugdisrupten kan geen gedisrupt! Dat lijkt me een de cultuurhoeders van va

is niet zozeer de tech-
nde of onwil er maat-
e stellen. Een beetje
kwaad. Disrupt of word
en mooie opdracht voor
andaag.” —

toegankelijkheid, de preservatie en het eigenaarschap van digitale content blijven garanderen.

Creatieve content wordt traditioneel beschermd door auteursrechten en naburige rechten. Zij zorgen ervoor dat auteurs, componisten, artiesten, ontwerpers, filmmakers en andere makers erkenning, geld en bescherming voor hun werken ontvangen. Auteursrechten en naburige rechten belonen creativiteit, stimuleren investeringen in de creatieve sector en zijn dus een belangrijk aspect van de creatieve economie. Ook dat model staat onder druk. Door de gemakkelijke toegang tot het internet is een goede (gratis) kopie van een cultureel product vaak slechts een muisklik ver.

De ontsluiting van audiovisuele media en film kan worden omgezet naar 'verdienmodellen'. De discussie hieromtrent moet worden gevoed, zodat de sector aan de slag gaat met experiment en nieuwe businessmodellen, die mogelijk ook nieuwe opportuniteiten openen. De digitalisering en toegankelijkheid van de Vlaamse filmklassiekers – restauratie, digitalisering en aanbod – kan hierin een plaats vinden. Binnen de media vraagt de geschreven pers om een andere, zeer specifieke benadering, omdat het om erg complexe verdienmodellen gaat.

Op Europees niveau debatteert men momenteel over de scheidingslijn van wat beschermd en afgedwongen moet worden en wat open en beschikbaar moet zijn. De Europese Commissie werkt in het kader van de Eengemaakte Digitale Markt aan de modernisering van de EU-regelgeving voor auteursrecht. In het algemeen wil de Commissie ervoor zorgen dat Europeanen toegang krijgen tot een breed scala aan legale inhoud, waarbij auteurs en andere rechthebbenden beter worden beschermd en een eerlijke vergoeding krijgen. Dit blijft echter een moeilijk debat dat sterk onderhevig is aan lobbywerk van belangengroepen.

Data zijn ook hierin eens te meer de grondstof voor nieuwe waardecreatie. De explosieve golf van big data is toe te schrijven aan het groeiend aantal internetgebruikers, snellere bandbreedte, meer mobiel internetgebruik, meer streamingdiensten, automatisering van (interne) processen en meer zogenaamde machine-naar-machine communicatie zoals slimme meters, sensoren en smartwatches. Mensen, bedrijven en miljoenen apparaten dragen elke dag bij aan de uitdijende datapool. Big data vormen het fundament van de digitale golf waarin we ons bevinden. Alleen enkele grote wereldspelers weten ze te koppelen en verzilveren.

Digitale technologie maakt het ook mogelijk om digitale content aan te wenden voor beleidsvoering, zowel op het niveau van de instelling als van de overheid. Culturele organisaties creëren en beheren procesgegevens over hun producties, collecties, bezoekers en stakeholders. Het koppelen van gegevensbestanden maakt vormen van business intelligence (BI) mogelijk. In

het bijzonder gegevens over het gedrag van de cultuurparticipant zijn voor de cultuursector waardevol voor het beoordelen van publieksbereik en voor directe communicatie met het publiek. Naast gegevens over bereik, blijft er ook steeds meer vraag naar gegevens over de impact van cultuur op de maatschappij en op cultuurparticipanten. De sectoren missen competenties om data aan te wenden om hun werking te optimaliseren. Er is een pak gebruikers- en publieksinformatie in bibliotheken, kunsthuisen, aanbiedersfora, cultuurcentra..., maar de inzichten om te optimaliseren ontbreken.

De sterke positie van de genoemde technologie-reuzen geeft hen echter geen vrijgeleide om zomaar alles te doen. De publieke impact van hun content/dataverzameling en algoritmes moet onderhevig worden gemaakt aan een rechtvaardig level playing field. Andere instellingen worden strenger gereguleerd: banken door bijvoorbeeld verplichte kapitaalbuffers en -garanties. Het is frappant hoe lang technologiebedrijven - die in feite mediabedrijven zijn - onder de radar van overheidsregulering gebleven zijn.²⁵ Zonder enige ingreep van de overheid op de governance, bestaat het risico dat onze democratie stukje bij stukje afbrokkelt. Nieuwe media en communicatienetwerken hebben een publieke verantwoordelijkheid, die zij samen met de overheid mee vorm kunnen geven. Eerlijke informatie verspreiden en vertrouwen creëren wordt een van de uitdagingen voor de toekomst.

Digitale innovatie

Disruptie en transformatie zijn de grote uitdagers van innovatie. De klemtonen en aandachtspunten veranderen snel. Waar het vandaag gaat over VR/AR/MR, AI en blockchain, gaat het morgen wellicht alweer over iets anders. De trendgevoelige en snel wisselende omgeving maakt het voor de jeugd-, cultuur- en mediasector niet eenvoudig om continue innovatie te ontwikkelen, toe te passen en te integreren. Innovatie vergt een experimentele mindset en ruimte en durf om risico te nemen. De Vlaamse overheid kan deze ruimte bieden via investeringen in een goede basisinfrastructuur, het promoten van good practices, stimuleren van cross-sectorale praktijken en door subsidies te verlenen die experiment aanmoedigen. Experimenten moeten lean en agile zijn, en snel corrigeerbaar, en praktijken toepasbaar en opschaalbaar. Cultuurbrede operationalisering kan een van de uitgangspunten zijn.

Cross-sectorale samenwerking leidt tot nieuwe inzichten en ideeën en daagt uit om nieuwe paden te betreden. Een partnerschap is echter meer dan het samen plaatsen van verschillende partijen. De sterkte van een samenwerking ligt in het vinden van een gemeenschappelijke taal en van gemeenschappelijke waarden. Een open dialoog en vertrouwen vormen de

kritische succesfactoren. Er is nood aan het openstellen van de *black boxes*, met het nodige geduld en wellicht ook frustratie. Maar een ondernemende attitude veronderstelt het omarmen van risico. Een ondernemend klimaat zet ook in op efficiëntie- en effectiviteitswinsten. Daarbij vreest innovatie de wissel van traditionele rollen door digitalisatie niet. In het hele vernieuwingsverhaal heeft ook de gebruiker/toeschouwer een plaats. Design thinking herdenkt vanuit gebruikersperspectief.

Samenwerking met het oog op innovatie tussen verschillende domeinen hangt niet alleen van diensten, maar ook van de *goodwill* van politici af, terwijl een geïntegreerd beleid innovatie binnen de Vlaamse overheid alleen maar ten goede komt. Een eerste stap kan alvast gezet worden in het linken van de domeinen van jeugd, cultuur en media. Het is evenwel het opzet om het potentieel ten volle te benutten en aan de hand van innovatie bruggen te leggen met andere maatschappelijke domeinen om zo het potentieel van de sectoren te maximaliseren.

Digitaal hangt sterk samen met cultuur. De verbeeldingskracht en de experimenten van kunstenaars hebben onze digitale wereld mee vorm gegeven. Vaak waren kunstenaars en creatievelingen *early adaptors* in het toepassen en uitrollen van nieuwe technologieën.

Mediawijsheid

Mediawijsheid en digitale geletterdheid zijn aandachtspunten van de Vlaamse Overheid. De beleidsnota Onderwijs 2014-2019 benadrukt het belang van digitale mediawijsheid in de klas, maar de uitdaging wordt in verschillende beleidsdomeinen, ook cultuur opgenomen. Onder meer bibliotheken en sociaal-culturele vormingsinstellingen leveren sinds jaren grote inspanningen om kansengroepen en anderen bij te staan in het bijbenen van de digitale achterstand. In juli 2017 werd het Strategisch Plan Geletterdheid 2017-2024 voorgesteld, waarin ook digitale geletterdheid en de ambitie om de beschreven kloven te dichten, werd opgenomen.

Mediacoach is een opleiding voor professionelen die werken met kinderen, jongeren of volwassenen en die mediawijsheid willen integreren in hun eigen praktijk en organisatie. Het doel is om de nodige competenties op het vlak van mediawijsheid van culturele organisaties aan te scherpen. Het project Mediacoach is momenteel slechts in enkele delen van de cultuursector uitgerold. Het is wenselijk om dit in de toekomst ook uit te rollen over de volledige cultuursector. Concreet voor kunsten kan dit bijvoorbeeld betekenen dat het project onderdelen bevat die uitnodigen tot reflectie over de impact van technologie op onze maatschappij.

- 1 Van Belleghem, S. (2014). *When digital becomes human*. Leuven: Lannoo Campus.
- 2 Luciano Floridi spreekt over nieuwe geloofsgroepen: Singularitarianen en Altheïsten. Zie Warburton, N. (9 mei 2016). *Should we be afraid of AI?* Geraadpleegd uit <https://aeon.co/essays/true-ai-is-both-logically-possible-and-utterly-implausible>
- 3 Een informatiemaatschappij is een samenleving waarin het creëren, verspreiden, gebruiken, integreren en manipuleren van informatie een belangrijke economische, politieke en culturele activiteit is. Het concept van een informatiemaatschappij hangt nauw samen met concepten zoals de kennismaatschappij, liquid modernity (Bauman) of de netwerkmaatschappij (Castells).
- 4 Desinformatie omvat alle vormen van valse, inaccurate, of misleidende informatie ontworpen, gepresenteerd en gepromoot om opzettelijk publieke schade of winst te veroorzaken, zie Europese Commissie. (12 maart 2018). *Final report of the High Level Expert Group on Fake News and Online Disinformation*. Geraadpleegd uit <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/final-report-high-level-expert-group-fake-news-and-online-disinformation>
- 5 O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How big data increases inequality and threatens democracy*. Londen: Penguin Books.
- 6 Fernandez, J. (2010). *Digital Dystopia*. Morrisville: Lulu Press.
- 7 Lanier, J. (2013). *Who owns the future?* New York: Simon & Schuster, Lanier, J. (2018). *Ten arguments for deleting all your social media accounts right now* (First ed.). New York: Henry Holt and Company.
- 8 Mudde, T. (14 oktober 2017). We stevenen af op een megahack waarbij we beseffen hoe kwetsbaar we onszelf maken. *De Volkskrant*. Geraadpleegd uit <https://www.volkskrant.nl/wetenschap/-we-stevenen-af-op-een-megahack-waarbij-we-beseffen-hoe-kwetsbaar-we-onszelf-maken--bb20fc70/>, Foer, F. (2017). *Ontzielde wereld: De existentiële dreiging van Big Tech*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 9 Agentschap onroerend erfgoed. (z.d.). *Wiki Loves Heritage*. Geraadpleegd uit <http://www.europeeserfgoedjaar2018.be/WikiLovesHeritage>
- 10 Tielbeke, J. (17 mei 2018). Lessen van de Luddieten. *De Groene Amsterdammer*. Geraadpleegd uit <https://www.e-pages.dk/degroene-amsterdammer/156article/727413/12/1/render/?token=464adf18-ced37327ec4ce3c06f4b9ea7>
- 11 Zevende jaarlijkse plenaire vergadering van het Steering Committee on Culture, Heritage and Landscape (6-8 juni 2018).
- 12 Huysmans, F., & De Haan, J. (2010). *Alle kanalen staan open: de digitalisering van mediagebruik*. Geraadpleegd uit https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2010/Alle_kanalen_staan_open
- 13 Imec. (z.d.). *Digimeter*. Geraadpleegd uit <https://www.imec-int.com/digimeter>
- 14 European Commission. (10 maart 2016). *Strategic Policy Forum on Digital Entrepreneurship - Accelerating the digital transformation of European industry*. Geraadpleegd uit <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/15856/>
- 15 Alexander De Croo in Verbond van Vlaamse Ondernemingen. (22 mei 2017). E-government - interview met Alexander De Croo. *Reflect*, 13, 38. Geraadpleegd uit https://issuu.com/vbofeb/docs/reflect_lr_nldef
- 16 Cijfers afkomstig uit enquête van de Gezinsbond 2017 afgenomen bij 1.000 Belgen.
- 17 Apestaartjaren. (2018). *Apestaartjaren 2018*. Geraadpleegd uit <https://www.apestaartjaren.be/onderzoek/apestaartjaren-2018>
- 18 Willaerts, C. (2013). *Altijd naakt. Manage je identiteit online*. Tiel: Lannoo.
- 19 Ronson, J. (z.d.). *So You've Been Publicly Shamed*. Geraadpleegd uit <http://www.jonronson.com/shame.html>
- 20 Schnitzler, H. (4 september 2015). *Disrupt of word gedisrupt* [Column]. Tijdens participatiedag 'Nadenken over een digitale agenda voor het lokaal cultuurbeleid'. Kortrijk, Schnitzler, H. (2014). *Het digitale proletariaat*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- 21 Vlaams Parlement. (3 juli 2018). *Verslag van de hoorzitting namens de Commissie voor Cultuur, Jeugd, Sport en Media uitgebracht door Cathy Coudyser over de visienota 'Een Vlaams cultuurbeleid in het digitale tijdperk*. Geraadpleegd uit <http://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1414158>
- 22 Digitale content kan zowel born digital zijn (efemeer) of een digitale versie van analoge content. Het betreft eveneens beschrijvende data (metadata).
- 23 Open content betreft werken van creatieve aard, in de vorm van bijvoorbeeld tekst of beeld. Bij open data ligt de nadruk op publiek beschikbare gegevensverzamelingen – vaak te interpreteren als metadata bij open content. Conform de definitie van open data, zijnde "Open data and content can be freely used, modified, and shared by anyone for any purpose" op Open definition. (z.d.). Geraadpleegd uit <http://opendefinition.org/>.
- 24 Vlaamse Overheid. (z.d.). *Open data*. Geraadpleegd uit <https://overheid.vlaanderen.be/opendata>
- 25 Op Europees niveau zet deze tendens zich in (bv. GDPR-regelgeving, het concurrentiebeleid van Vestager, aanpassing van de fiscaliteit).

5 De burger aanzet: “Power to the people”

*"People long for a sense of community today in the (mistaken) hope that it will give them a shelter from the rising tide of global turmoil (...) In our intensively 'individualizing' and 'individualized' society, human uncertainty is rooted in a deep chasm between the condition of individuality de jure' and the pressure to achieve individuality de facto."*¹

Individualisering of individualisme?

95

Het individu neemt sinds de jaren '80 een prominente plaats in in onze samenleving, en in toenemende mate verandert het de verhoudingen. Traditionele, collectieve en gedeelde banden en relaties worden in vraag gesteld. Mensen hebben meer speelruimte om autonoom beslissingen te nemen en eigen logica's -los van de traditionele, ideologische of religieuze kaders- te ontwikkelen. Zelfexpressie, eigen beleving en identiteitsontwikkeling staan centraal. Deze evolutie lijkt zich de komende jaren door te zetten en zelfs te versnellen. Een belangrijke kanttekening hierbij: traditionele kaders ruimen plaats voor nieuwe vormen van sociale controle via beelden en overtuigingen die nieuwe media, sociale netwerken en reclame ons voorhouden. Mark Elchardus duidt naast nieuwe massamedia en onderwijs, het 'kapitalisme van de begeerte' als derde disciplinerende instelling aan. Hij heeft zelfs het idee dat onze samenleving een grotere mate van gestandaardiseerd gedrag kent dan vroeger. "De subtiliteit van het hedendaagse controlemechanisme is dat externe machten meer dan ooit onze keuzes trachten te sturen en wij ondertussen zelf denken onszelf te verwezenlijken."² De eigen identiteit verhoudt zich natuurlijk altijd tot de ander en de samenleving, nu én in het verleden. Hier ligt een duidelijke rol voor cultuur om in dialoog mee identiteitsvormend te zijn.

Ook de keerzijde van deze individualiseringstrend manifesteert zich nadrukkelijker. De maatschappij wordt gekenmerkt door een grote heterogeniteit van individuen die zich op andere manieren gedragen vanuit diverse waarden en normen. Mensen en gemeenschappen plooiën zich uit een drang naar veiligheid terug op zichzelf, en slagen er -globaal genomen- niet in om op een duurzame manier samen te leven. Isolement, fragmentatie en polarisatie nemen toe. De eenzaamheid is nooit zo hoog geweest; het psychisch welbevinden van de mens, niet in het minst van jongeren, staat zwaar onder druk. De individualiseringstrend zet zich bovendien niet bij alle bevolkingsgroepen in hetzelfde tempo door. Mensen krijgen een grote

verantwoordelijkheid om zelf keuzes te maken, maar dit vergt de nodige materiële, sociale en culturele bagage.³ Experts spreken over de dualisering van de samenleving, waarin steeds meer mensen uit de boot vallen.

De mens wordt intussen in zijn biosfeer als autonoom individu ter discussie gesteld. Steeds meer gaan we inzien dat we op allerlei manieren verbonden zijn met onze omgeving, dat we onderdeel zijn van grotere ecosystemen. Deze systemen genereren op hun manier ook cultuur. We wilden inzetten op zelfredzaamheid, het ultieme individualisme als opperste vorm van emancipatie, maar lieten we ons niet net verstrengelen in steeds fijnmazigere interdependentie, in positieve zin beroepend op solidariteit, in eerder negatieve zin: wat kan de andere voor mij betekenen om mijn doel te bereiken? Hoe kan het systeem ten dienste staan van de mens? En niet vice versa.

Lidmaatschap is niet meer wat het geweest is, we gaan liever alleen bowlen. Of we plooiën terug in onze eigen vereniging, eigen groep, waar we onze eigen zienswaarden versterken. Robert Putnam noemt dit ‘bonding’, het versterkt mensen, maar helpt hen niet over het muurtje te kijken. Daar is ‘bridging’ voor nodig, de stap die gezet moet worden om meningen te nuanceren, verenigingen te verbinden, anderen te leren kennen... Bridging is bepalend voor de leefbaarheid van gemeenschappen. Cultuur kan daar een belangrijke katalysator in zijn. Vele kunst-, cultuur- en jeugdprojecten zijn gemeenschapsvormend en versterken de sociale cohesie. Ze dragen bij om de stap van bonding naar bridging te realiseren.⁴

96

Vrij of willig?

Mensen en groepen organiseren zich om van onderuit een positief antwoord te bieden op complexe maatschappelijke uitdagingen. Ze zoeken samen naar nieuwe samenlevingsmodellen, vanuit een persoonlijke drang naar zingeving. Bij uitstek in het sociaal-cultureel volwassenenwerk en jeugdwerk, maar ook in het ruimere culturele veld, vindt deze verandering bottom-up plaats. Zo'n 232.000 vrijwilligers zijn actief in de cultuursector in Vlaanderen, een 126.000-tal in de jeugdsector. Ze vormen het sociaal kapitaal van onze samenleving.

Het ‘vrijwilligen’ wordt onder invloed van bovenstaande breuklijn door een aantal nieuwe dynamieken gekenmerkt. Veeleer dan zich levenslang te verbinden met bepaalde organisaties, engageren mensen zich vanuit de behoefte om vorm te geven aan hun eigen identiteit, veelal op basis van overtuigingen en waarden die ze delen met anderen: het collectieve realiseert mee de eigen identiteit (*sense of belonging*).⁵ Engagement wordt

sterk geïndividualiseerd, mensen maken bewustere keuzes om doelgericht bij te kunnen dragen aan sociale verandering en aan de eigen ontplooiing. De beleving van het individu komt centraal te staan en keuzes en gedrag worden bepaald vanuit de individuele ervaringswereld. Ze verenigen zich ad hoc, tijdelijk, rond concrete idealen of collectieve belevenissen. Hierdoor ontstaan informele, lossere verbanden en manieren van organiseren.

Door nieuwe digitale ontwikkelingen en sociale media is groepsvorming minder afhankelijk van een gedeelde plaats. Er ontstaan makkelijker nieuwe netwerken of *communities* waarin mensen elkaar (virtueel) vinden. Zeker in stedelijke contexten is er nood aan alternatieve benaderingen voor gemeenschapsvorming. Grote dichtheid, grote diversiteit en een relatief grote aanwezigheid van kansengroepen typeren die stedelijke omgeving.⁶ Deze superdiversiteit, en groepen die fysiek en/of financieel beperkt zijn, moeten weerspiegeld worden in de verscheidenheid van deelname en de manier van verenigen, zowel wat de inhoud als de vorm betreft.

De traditionele, meer hiërarchisch georganiseerde vormen van deelname of vrijwilligerswerk worden ingewisseld voor flexibele, horizontaal georganiseerde en informele verbanden en initiatieven.⁷ Zo groeit er een *connected responsibility* waar ook organisaties, private bedrijven en overheden innovatief moeten mee leren omgaan.⁸

De overheid trekt zich op een aantal domeinen in toenemende mate terug en verwacht van burgers dat ze zelf sociale taken opnemen. In essentie wil vermaatschappelijking mensen met een (zorg)behoefte ondersteunen om een plaats te blijven behouden in de samenleving. Anderzijds draagt dit het risico in zich om burgers/vrijwilligers in te zetten zonder een kader en ondersteuning te bieden, en op die manier het vrijwilligerswerk te instrumentaliseren.⁹ Ook hier merken we een dualiteit op, de participatiemaatschappij vergroot enerzijds de vraag naar engagement en het opzetten van nieuwe initiatieven. Tegelijk blijft het noodzakelijk vrijwilligers niet enkel in functie van samenlevingsnoden in te zetten en voldoende ondersteuning te bieden. Een nieuwe uitholling van het vrijwilligerswerk schuilt in het onbelast bijverdienen door kleine klussen en vrijwilligersinzet.

Door de professionalisering van het vrijwilligerswerk ontstaat een spanningsveld tussen de 'professionele vrijwilligers' en de 'vrijwillige professional'. De ene holt van het ene vrijwilligerswerk naar het andere en wordt er dikwijls, in meer of mindere mate, voor vergoed. De andere leidt en stuurt feitelijke en juridische verenigingen zonder enige verloning. De 'professionele vrijwilliger' ziet het vrijwilligerswerk als een structurele bron van inkomsten die toelaat om zijn levensstandaard in natura of speciën te verbeteren. De nieuwe maatregel rond het statuut vrijetijdswerk of het semi-agogische werk zal hier ongetwijfeld invloed hebben op het vrijwil-

ligerswerk, zeker als er een uitbreiding is over alle sectoren. Ofwel zal een deel van het vrijetijdswerken wegvloeien naar dit statuut ofwel zal het druk zetten op organisaties om het budget voor het vrijwilligerswerk te verhogen. Zuiver vrijwilligerswerk komt de laatste jaren zeker onder druk te staan. De 'vrijwillige professional' runt een organisatie zonder verloning of toch enkel tegen een kostenvergoeding. Hij is een professional in de zuivere zin van het woord want hij heeft de kennis en de vaardigheden verworven doorheen zijn loopbaan om een organisatie in handen te nemen. Dit soort organisaties gaan terug naar de werkwijze van de non-profit sector uit de jaren '60, '70 en '80 toen de socio-culturele sector zich moest beredderen met weinig tot geen subsidies en geen of een beperkt aantal professionals in dienst had. Het niet werken met middelen van de overheid is eerder een filosofische keuze om te willen fungeren als burgerplatform. Er wordt dan eerder gekeken naar crowdsourcing en collectieve private investeringen. Wat betekent vermaatschappelijking van spontane inzet als die betaald moet worden?

Wir sind das Volk!

98

In de toekomst zal hoe dan ook de burger aan zet zijn. De burgersamenleving wordt een niet te onderschatten mobiliserende factor in de samenleving (denk maar aan de georganiseerde hulp aan vluchtelingen, acties met betrekking tot ecologie, mobiliteit ...). Burgerinitiatieven maken het verschil en brengen diepgaande verandering teweeg. Deze nieuwe, tijdelijke netwerken geven aanleiding tot een nieuw soort van groeps- en gemeenschapsvorming. Is het aan organisaties uit het middenveld om nieuwe allianties aan te gaan met deze netwerken en initiatieven?¹⁰ Misschien ontstaat er wel een nieuw middenveld, dat geen historiek met zich meesleept, maar groeit vanuit engagement ten aanzien van maatschappelijke problemen. De vraag is op welke manier we vanuit de (cultuur- en jeugd)overheid nieuwe burgerinitiatieven en dynamieken gaan benaderen. Is het wenselijk het regelgevend kader zodanig aan te passen dat dergelijke initiatieven, zij het ondersteund worden door middenveld-, cultuur- of jeugdorganisaties, zij het zelf voldoende slagkracht krijgen? Of gaat de dynamiek en kracht net verloren als we ze vatten in een strikt juridisch-bureaucratisch kader? Durven we hier op anticiperen?

Het nieuwe decreet sociaal-cultureel werk probeert in te spelen op nieuwe tendensen door meer dynamiek en innovatie binnen te brengen. De oude werksoorten zijn vervangen door een 4-delige benadering: de leerfunctie, de cultuurfunctie, de gemeenschapsvormende functie en de

maatschappelijke bewegingsfunctie. Ontmoeting en ontspanning vormen het gedeelde fundament. Minstens twee functies zijn vrij te combineren, meer mag maar moet niet, de keuze is vrij maar moet maatschappelijk relevant kunnen worden verantwoord.

Ook andere regelgeving besteedt expliciete aandacht aan de actieve rol van de burger. Zowel het Kunstendecreet als het (nieuwe) Cultureelerfgoeddecreet beschouwt participatie als een afzonderlijke functie (een kerntaak, zeg maar).

Binnen het Kunstendecreet hebben professionele kunstorganisaties en kunstenaars expliciet de mogelijkheid om hun inhoudelijke werking of een deel van de werking vorm te geven binnen de functie participatie. De functie participatie vertrekt van de zorg voor het toegankelijk maken en het actief betrekken van diverse publieken aan kunst, het 'deelhebben'. Daarbij gaat aandacht naar meer kwaliteit en grotere intensiteit van het deelnemen en het aanspreken van nieuwe doelgroepen. De betrokkenheid van de doelgroep en de procesmatige benadering zijn even belangrijk als het artistieke resultaat. De participatieve methodes die hiervoor nodig zijn kunnen van sociaal-artistieke of kunsteducatieve aard zijn, maar de functie 'participatie' hoeft zich hier niet toe te beperken.

99

In het Cultureelerfgoeddecreet is het toevoegen van participatie als afzonderlijke functie een van de belangrijkste vernieuwingen in het nieuwe decreet van 2017. Het beschikbaar maken en presenteren van erfgoed was altijd al een belangrijke taak van erfgoedorganisaties. De nieuwe functie richt zich evenwel expliciet op actieve participatie, het actief betrekken van en verantwoordelijkheid geven aan individuen en gemeenschappen. Deze actieve participatie vormde altijd al de basis van het immaterieel-erfgoedbeleid. Het zijn immers de cultureel-erfgoedgemeenschappen, de 'uitvoerders' van de tradities en gebruiken zeg maar, die het erfgoed actualiseren en doorgeven.

Het beleid zet dus zeker stappen om in te spelen op de vernieuwende tendensen in de maatschappij, maar hoe dit moet gebeuren in (eerder statische) regelgeving blijft een zoektocht.¹¹

In de schoot van het brede culturele veld wordt bij uitstek geëxperimenteerd en geïnnoveerd door burgers, middenveldorganisaties en lokale gemeenschappen. De participatie van burgers, middenveld en vrijwilligersorganisaties zorgt voor maatschappelijke innovatie. Tal van organisaties binnen het (sociaal-)culturele en jeugdveld zijn vandaag op zoek naar hoe ze hun impact op maatschappelijke ontwikkelingen kunnen vergroten. In het verleden heeft het culturele veld zich al bewezen in het ontwikkelen van innovatieve antwoorden zoals alternatieve muntsystemen, ruilsystemen, crowdfunding, ... Analisten zien 'delen' -mede versterkt door de financiële en

—— “Een duurzame samenleving is een samenleving waarin economische groei verenigbaar is met planetaire beperkingen en eerlijk verdeeld tussen de burgers.” ——

ecologische crisis en sociale media- als de trend voor de komende jaren.¹² Een ontwikkeling waar onze sectoren een drijvende kracht in moeten blijven.

Actieve jongeren, kunstenaars en creatieve duizendpoten van diverse origines en achtergronden organiseren zich in autonome en organisch groeiende netwerken waar zij op ongedwongen wijze experimenteren met allerlei culture-, kunst- en jeugdwerkvormen. Zij bewegen zich vaak in alternatieve of informele circuits. Ze kennen minder de weg naar officiële instanties of subsidiekanalen om erkenning of financiering te krijgen, of ze willen er gewoon los van staan. Om dit meer in beeld te krijgen moeten we afstappen van de bestaande kaders en meer vertrekken van de noden van het jong divers publiek zelf. Grenzen tussen specifieke domeinen als jeugdwerk, welzijn, artistieke ontwikkeling vervagen en er komen nieuwe innovatieve projecten en organisaties tot stand. Jeugdorganisaties, sociaal-culturele spelers, de media en erfgoedspelers zullen in hun werking en besluitvorming meer stakeholders actiever moeten betrekken door bruggen te bouwen over organisaties heen en af te stappen van het klassieke beeld van de eigen sector.

De velden binnen cultuur, jeugd en media zijn goed uitgerust om een antwoord te bieden op de complexe uitdagingen waar we in de samenleving voor staan en om proactief mee te werken aan een duurzame maatschappelijke vooruitgang. Cultuur is een verbindende factor in de samenleving en zorgt voor sociale cohesie. Een sterk maatschappelijk weefsel helpt mensen het hoofd te bieden aan de grote sociale uitdagingen zoals vergrijzing, individualisering, polarisering, angst en geweld. Verenigingen nemen samen verantwoordelijkheden op en bouwen zo een hecht sociaal weefsel dat breuklijnen tussen bevolkingsgroepen opvangt, dat ervoor zorgt dat kwetsbare individuen niet uit de boot vallen, dat zorgt voor betrokkenheid op elkaar en de wereld. Vanuit de unieke rol die deze sectoren innemen, zijn ze ook het best geplaatst om samenwerking met andere maatschappelijke domeinen (onderwijs, werk, welzijn, ...) te boosten. Hier past wellicht ook een pleidooi voor 'Culture in all policies', naar analogie van 'Health in all policies'.¹³

Duurzaam is niet duur

Sinds Al Gore met zijn film 'An inconvenient Truth' de klimaatverandering onder de aandacht bracht, groeide het milieubewustzijn langzaam uit tot een structurele gedragswijziging. Meer en meer mensen gaan zich verenigen in het streven naar duurzaamheid. Mensen gaan bewuster om met grondstoffen en consumptie. Er ontstaan nieuwe samenwerkingsvormen tussen

burgers, de bedrijfswereld en de overheid in het streven naar duurzame productieprocessen. Er worden lokaal en regionaal allerlei initiatieven genomen om duurzaamheid en klimaatneutraliteit na te streven zoals de opkomst van de deeleconomie en de hersteleconomie, wat dan weer een positieve impact heeft op het tewerkstellingspotentieel. Of zoals Ban Ki-Moon het stelt: "Around the world, climate change is an existential threat - but if we harness the opportunities inherent in addressing climate change, we can reap enormous economic benefits."¹⁴

Vlaanderen Circulair is een inspirator voor de circulaire economie in Vlaanderen waarbij in samenwerking met overheden, bedrijven, middenveld en kenniswereld actie wordt ondernomen om grondstoffen en producten zo hoogwaardig mogelijk te blijven inzetten in de economie. Met haar 'Visie 2050' wil Vlaanderen inzetten op een regio die welvaart en welzijn creëert op een innovatieve duurzame manier om te komen tot een koolstofarme samenleving met een lage ecologische voetafdruk.

Ook op het vlak van cultuur speelt duurzaamheid een steeds grotere rol in het proces van kunstcreatie en het cultureel erfgoed als strategisch middel voor een duurzaam Vlaanderen in Europa. Cultuur als duurzame hoeksteen van Europa bevordert bovendien in een interculturele context de sociale cohesie en solidariteit in tijden van migratie.

De Sustainable Development Goals van de Verenigde Naties¹⁵ zijn de doelstellingen die de wereld zich stelt richting 2030 om aan duurzame ontwikkeling te werken. De 17 hoofddoelstellingen en 169 subdoelstellingen vormen het belangrijkste internationaal duurzaamheidskader voor de komende 15 jaar.

De SDG's zijn een goed voorbeeld van hoe waardepatronen geëvolueerd zijn.

De drie pijlers van duurzame ontwikkeling (sociaal, ecologisch en economisch) worden vervangen door 6 elementen (mensen, planeet, welzijn, partnerschap, rechtvaardigheid en waardigheid).

"Een duurzame samenleving is een samenleving waarin economische groei verenigbaar is met planetaire beperkingen en eerlijk verdeeld tussen de burgers."¹⁶

Het Vlaams Decreet Duurzame Ontwikkeling bepaalt dat Duurzame Ontwikkeling een inclusief, participatief en gecoördineerd proces is. In het regeerakkoord van de Vlaamse regering voor 2014-2019 staat dat Vlaanderen een voortrekker blijft op het vlak van duurzaamheid. In zijn beleidsnota schrijft minister-president Bourgeois: "Ik zal duurzame ontwikkeling als transversaal thema stimuleren en zal daarbij het juiste evenwicht nastreven

tussen sociale, economische en ecologische belangen. Ik zal verder inzetten op een langetermijnvisie, transities en systeeminnovatie."¹⁷ Binnen de Vlaamse overheid zet elke minister zich in voor de uitvoering van duurzame ontwikkeling in zijn of haar beleidsdomein.

Uit deze teksten blijkt al dat duurzaamheid in een beleidscontext een dubbele betekenis heeft: enerzijds gaat het over een beleid dat de duurzaamheid van de samenleving bevordert (evenwicht tussen economie en ecologie, bestrijding van ongelijkheid); anderzijds moet het beleid zelf duurzaam zijn (langetermijnvisie). Het eerste is niet haalbaar zonder het tweede en de reden voor het eerste is al meer dan vijftienvintig jaar geleden vastgesteld: het gaat om de leefbaarheid van de planeet.

Het Vlaams cultuurbeleid pikte de brede betekenis van duurzaamheid op, onder meer vanuit de idee dat lokale verankering en sensibilisering een verschil teweeg kunnen brengen. In 2012 zette LOCUS¹⁸ mee de toon met een ruimere dan infrastructurele interpretatie. Bovenbouwspelers verenigden zich in 'transitienetwerk' Pulse¹⁹ dat kunsten, sociaal-cultureel werk, jeugdwerk en roerend en onroerend erfgoed rond het thema samenbrengt. Pulse sensibiliseert en informeert rond de holistische aanpak van duurzaamheid en ontsluit acties die top-down en bottom-up verzameld worden om te leren, inspireren en motiveren.

Toch zette het cultuurbeleid tot nu toe prioritair in op duurzame infrastructuur en duurzaam energiebeheer. Duurzaamheid werd vooral gezien als een bijdrage tot de klimaattransitie. Voor de toekomst blijft die focus belangrijk maar is hij te eng. Met name zal er een nieuwe focus komen op het cultuurbeleid als bestrijding van ongelijkheid. Dat is niet helemaal nieuw, eerder werd bijvoorbeeld doelgroepenwerking geïntroduceerd om ongelijkheid te bestrijden en participatie te verhogen, beschikbare expertise die in het duurzaamheidsperspectief voluit kan worden ingezet en aangescherpt.

De OESO stelde in 2015 ('In It Together: Why Less Inequality Benefits All') dat "in vele landen maar liefst 40% van de bevolking aan de onderkant van de distributie weinig heeft geprofiteerd van de economische groei. In sommige gevallen hebben lage inkomens zelfs hun inkomens in reële termen zien dalen. Het is die inkomstendaling die sociale en politieke vragen oproept. Wanneer zo'n grote groep in de bevolking zo weinig wint bij economische groei, wordt namelijk de sociale structuur aangetast en verzwakt het vertrouwen in de instellingen."

Cultuurbeleid heeft de mogelijkheid om ongelijkheid te bestrijden, niet alleen door financiële incentives maar vooral door empowerment. Het duurzaamheidsstreven raakt hier de sociaal-maatschappelijke ambitie om met cultuur mensen te versterken²⁰ en kansen te bieden om hun plaats in de

samenleving te vinden en op te nemen. Er is een belangrijke rol weggelegd voor (formele, informele en niet-formele) educatie, zoals UNESCO²¹ expliciet ook aangeeft. Cultuur kan mee de tools aanreiken door debat, sensibilisering en vorming²², door artistieke creatie en creativiteit en door een perspectief te houden op sociale cohesie en actief burgerschap: samen vorm geven aan een duurzame toekomst.

Het duurzaamheidsthema is bij uitstek geschikt om boven domeinen en sectoren uit te stijgen en biedt kansen voor intersectorale en transversale samenwerkingen, die bovenlokale duurzaamheidscoalities kunnen doen ontstaan. Het potentieel van duurzaamheidsdenken moet voluit worden ingezet en aangekaart binnen de cultuursector, die in deze een motor voor verandering kan zijn.

- 1 Bauman, Z. (2011). *Culture in a liquid modern world*. Cambridge: Polity press.
- 2 Mark Elchardus in ten Hooven, M. (13 februari 2013). We leven niet in een geïndividualiseerde samenleving. *De Groene Amsterdammer*. Geraadpleegd uit <https://www.groene.nl/artikel/we-leven-niet-in-een-geindividualiseerde-samenleving>
- 3 Vlaanderen. (2016). *Visie 2050. Een langetermijnstrategie voor Vlaanderen*. Geraadpleegd uit <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detailvisie-2050-een-langetermijnstrategie-voor-vlaanderen>
- 4 Putnam, R. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- 5 Vlaamse Overheid. (22 juni 2013). *Hoe kan de samenleving eruitzien in 2030? Mogelijke scenario's voor de toekomst*. Geraadpleegd uit <https://onderwijs.vlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/Mogelijke%2scenario%27s%20voor%20de%20toekomst.pdf>
- 6 Vlaams Parlement. (17 maart 2017). *Memorie van Toelichting bij het ontwerp van decreet houdende de subsidiëring en erkenning van het sociaal-cultureel volwassenenwerk*. Geraadpleegd uit <http://new.socius.be/wp-content/uploads/2017/10/MemorievanToelichting.pdf>
- 7 Vansteen, A., De Voldere, I., & Berckmoes, T. (in opdracht van De Ambassade, Socius, Forum voor Amateurkunsten. (2013). *Toekomstverkenning: de blik van sociaal-cultureel volwassenenwerk, amateurkunsten en jeugdwerk gericht op 2025*. Geraadpleegd uit https://amateurkunsten.be/files/Toekomstverkenning_eindrapport.pdf
- 8 Vlaamse Overheid. (22 juni 2013). *Hoe kan de samenleving eruitzien in 2030? Mogelijke scenario's voor de toekomst*. Geraadpleegd uit <https://onderwijs.vlaanderen.be/sites/default/files/atoms/files/Mogelijke%20scenario%27s%20voor%20de%20toekomst.pdf>
- 9 Vlaanderen. (juli 2017). *Visie voor het vrijwilligerswerk in Vlaanderen*. <https://www.vlaanderen.be/nl/nbwa-news-message-document/document/09013557801e91ed>
- 10 Demos vzw. (2015). Momenten over democratie, innovatie, erkenning en verschil. *Momenten*, 13. Geraadpleegd uit <https://demos.be/kenniscentrum/publicaties-van-demos/een-anders-perspectief-momenten13-2015-momenten-over-democratie>
- 11 Van Oost, O. (maart 2018). Het participatieve museum: een zone van contact en conflict. Wie kan de stad begrijpen en verklaren? In FARO, *Tijdschrift over cultureel erfgoed*. 38 - 45. Geraadpleegd uit https://issuu.com/faronet/docs/faro_1_2018_lr
- 12 Vansteen, A., De Voldere, I., & Berckmoes, T. (in opdracht van De Ambassade, Socius, Forum voor Amateurkunsten) (2013). *Toekomstverkenning: de blik van sociaal-cultureel volwassenenwerk, amateurkunsten en jeugdwerk gericht op 2025*. Geraadpleegd uit https://amateurkunsten.be/files/Toekomstverkenning_eindrapport.pdf
- 13 Het was overigens een vorige minister van Cultuur die bij zijn collega's in de Vlaamse regering bepleitte: 'iedere Vlaamse minister is een minister van Cultuur'.
- 14 Ban Ki-moon. (4 april 2014). *Secretary-General's lecture at Charles University - "The Czech Republic and the UN: Peace, Development and Human Rights in a Changing World" [as prepared for delivery]*. Geraadpleegd op <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2014-04-04/secretary-generals-lecture-charles-university-czech-republic-and-un>
- 15 UNESCO. (z.d.). *UNESCO and Sustainable Development Goals*. Geraadpleegd uit <https://en.unesco.org/sdgs>
- 16 Europese Commissie. (2016). *Sustainability Now! A European Vision for Sustainability*. Geraadpleegd uit https://ec.europa.eu/epsc/sites/epsc/files/strategic_note_issue_18.pdf
- 17 Vlaamse Regering. (oktober 2014). *Beleidsnota 2014-2019. Algemeen Regeringsbeleid*. Geraadpleegd uit <https://www.vlaanderen.be/nl/publicaties/detail/beleidsnota-2014-2019-algemeen-regeringsbeleid>
- 18 LOCUS. (2012). *Naar een duurzaam lokaal cultuurbeleid*. Geraadpleegd uit https://demos.be/sites/default/files/naar_een_duurzaam_lokaal_cultuurbeleid.pdf
- 19 Pulse Transitienetwerk. (z.d.). Geraadpleegd uit <https://www.pulsenetwerk.be/>
- 20 De kracht van empowerment door cultuur wordt uitgebreider toegelicht in de bijdrage 'superdiversiteit en empowerment'.
- 21 UNESCO. (2015). *Rethinking education. Towards a global common good?* Geraadpleegd uit <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002325/232555e.pdf>
- 22 Socius. (2017). *Duurzaam denken over educatie*. Geraadpleegd uit <https://www.socius.be/duurzaam-denken-over-educatie/>

6 Over nut en noodzaak van cultuur

Verbeelding, creatie en reflectie

Vijftig jaar geleden weerklonk: *l'imagination au pouvoir!* Een gecontesteerde contestatie. Hoe zullen we binnen vijftig jaar terugblikken op vandaag? Waar zit de kracht van de verbeelding nu? In een wereld waar creatie volgens sommigen meer en meer een product wordt van algoritmieken en fantasieloze techniek, waar robots dra ongeëvenaarde muziek zullen componeren en kunst de uiterste grens van reproduceerbaarheid bereikt, lijkt de menselijke verbeelding de duimen te moeten leggen. Wakkert spelen nog creativiteit aan? Op welke manier prikkelt (digitaal) speelgoed nog de verbeelding?

Welke ruimte laten we open voor het onbepaalde, niet ingevulde kijken naar schoonheid, het verwachtingsvol luisteren naar verhalen?

*“Door verhalen leren we onszelf en de anderen kennen.
Ze weerspiegelen op gigantische wijze de uitspraak van de
Latijnse schrijver Terentius in zijn toneelstuk ‘De Zelfkweller’:
Ik ben een mens, en niets menselijks is mij vreemd.”¹*

107

Wie kan zich nog vervelen² en uit verveling het onverwachte scheppen? En waar rest de tijd, de vrijheid om het zalig nietsdoen te *beoefenen*? Zijn we het spelen verleerd of zien we spelen ontdaan van zijn essentie en steeds meer ingezet voor zijn functionaliteit, zijn inzetbaarheid voor de samenleving? Steven Johnson adviseert trendwatchers van technologische en sociale innovatie te kijken naar verklaringen in plezier en vermaak. Innovatie schuilt volgens hem in de manier waarop mensen zichzelf en anderen willen amuseren. Hij schetst de invloed van vernieuwers van de vrije tijd: ontdekkingsreizigers, ondernemers en artiesten die de geschiedenis mee beïnvloedden met luxe artikelen, exotische maaltijden, tavernes, goktafels en magische shows.³

“De verbeelding is de plaats waar kennis kan ontstaan en waar macht wordt uitgeoefend. Verbeelding kun je nooit bezitten, je kunt er enkel aan deelnemen. Het is geen eigenschap van een individu, maar de inzet van collectieve praktijken.”⁴

De kunst van het scheppen, bijvoorbeeld in de *rayon* van (ver)beeldende kunst, gaat over het loslaten van grenzen, het onbegrensde. Willen we mensen blijven vormen en stimuleren, bekwamen om in alle ongedwongenheid te creëren, wars van prestatiedruk of zogeheten verdienmodellen?

De scheppende kunstenaar of de scheppende mens streeft naar erkenning en dwingt zo nodig een statuut af (of: kijkers, lezers, bewonderaars ... en waarom niet: kopers). Zoals een in valse dichotomieën geplaatste of anderszins gecategoriseerde vluchteling op weg naar een heilzame en veilige plek, een menswaardig bestaan, erkenning en ... een bron van inkomsten.⁵

Waar schuilt (h)erkenning van de verbeelding, het spel en het creatieve, wars van de nuttigheid of prestatiedruk? Onderschrijven we nog de nood aan een bijzonder 'statuut' voor de kunstenaar, het creatieve brein? Mogen we pleiten voor het nut van het nutteloze?⁶ We omarmen de zachte kant van de markt (een antagonisme of *contradictio in terminis*?). De dichotomie tussen markt en staat lijkt in dit opzicht een valse voorstelling. De staat (of de overheid) is ook een markt of creëert een (neven)markt, houdt een markt mee levendig.

We maken nog een onderscheid tussen de gesubsidieerde markt en de commerciële of door winst gedreven markt. Ook daar zijn niet steeds harde grenzen te trekken. Klopt het dat de commercieel gedreven sectoren dan eerder andere instrumenten zoeken om 'leefbaar' te zijn, zonder in te boeten op kwaliteit? Of blijven we graag in deze optiek de begrippen hoge en lage cultuur of elitaire en populaire cultuur hanteren?

Wat met kunst als vertroosting? Barbara Raes⁷ gaat met Cafuné op zoek naar raakvlakken met zorg en rituelen, een mooie verbinding die we ook kunnen maken met de *troost van de filosofie*.⁸

Kunst opent de ogen, deblokkeert spanningen en bevrijdt mensen van remmingen, ook in het spreken en doen. Zo kan de interventie van een kunstenaar in zorgomgevingen wonderen verrichten. Zo is de heilzame werking van artistieke interventies in de psychiatrie of in jeugdzorg al meermaals aangetoond. Musea als M HKA, Middelheimmuseum en M Leuven organiseren, in samenwerking met universiteiten, rondleidingen voor dementerenden en hun mantelzorgers. Veel andere erfgoedactoren werken met *reminiscentie-koffers* en herinneringstafels om een gesprek over herinneringen en emoties te stimuleren.

Kunst en erfgoed laten toe om ons te doen begrijpen, om met emoties om te gaan. Het creëert ruimte voor debat en reflectie over moeilijke ethische kwesties, het maakt dingen bespreekbaar, geeft dankzij verrassende invalshoeken ruimte om te exploreren. Beelden en verbeelding geven ademruimte, niet alleen voor de gezonde en kansrijke kinderen, ook voor het kind in de volwassene, in ieder van ons. Cultuur doet verwonderen, en vanuit het schijnbaar ongrijpbare krijgen we steeds meer greep op de werkelijkheid.

Jean-Paul Van Bendegem poneert het belang van het maatschappelijk debat en de gestage achteruitgang ervan. Hij pleit voor een herwaardering van de retorica en verwijst graag naar de beginselen van de redevoering om

het hedendaags debat beter aan te scherpen.⁹ Marc Kregting wijst op het fenomeen van gratuite of enigszins goedkope meningen, wars van inzicht of kennis van zaken en schonk hier het neologisme 'opinismen' aan.¹⁰ We hebben over alles veel meningen of ideeën, maar we vinden of maken geen ruimte meer om daarover op een degelijke manier in debat te gaan. We huilen met de wolven mee, in verstarrende digitale of papieren ruimtes. Er is geen moderatie, geen appel op een democratische oefening. We remediëren dit met allerlei randoplossingen en vervangen vlug vlug een obligaatsuurtje moraal in een van burgerschap en maatschappelijke verantwoordelijkheid doordrongen ethisch réveil. Het opgeheven vingertje nog hoger de lucht in. Ook de kritiek op het zogenaamde populisme neemt veel papier of digitale ruimte in beslag.

Het oude Bildungsideaal is ontdaan van zijn historische grandeur en authenticiteit staat op de helling. Immers: worden, zoals Koenraad Jonckheere poneert, verwondering en beleving niet ook gevoed door de relikwiewaarde van het kunstwerk?¹¹

109

“Als werkelijkheidszin bestaat en niemand zal eraan twijfelen dat die bestaansrecht heeft, dan moet er ook iets bestaan dat je mogelijkhedenzin kunt noemen. Wie die bezit zegt bijvoorbeeld niet: hier is dit of dat gebeurd, zal gebeuren, moet gebeuren, maar hij bedenkt: hier zou, moest of had iets kunnen gebeuren, en als je hem dan van het een of ander uitlegt dat het is zoals het is, dan denkt hij: ach, het zou waarschijnlijk ook anders kunnen zijn. Aldus zou de mogelijkhedenzin welhaast te definiëren zijn als het vermogen om alles te denken wat evengoed zou kunnen zijn, en om aan wat is geen grotere betekenis te hechten dan aan wat niet is. Men ziet dat de gevolgen van dergelijke creatieve aanleg opmerkelijk kunnen zijn, en betreuenswaardig genoeg laten ze niet zelden als verkeerd voorkomen wat de mensen bewonderen en wat ze verbieden als toegestaan, of ook wel beide als niet ter zake doend. Zulke mogelijkhedenmensen leven, zegt men, in een fijner spinsel, in een spinsel van nevel, verbeelding, dromerijen en conjunctieven. Bij kinderen die deze neiging vertonen bant men deze met alle macht uit en tegen hen zegt men dat zulke mensen fantasten, dromers, zwakkelingen en betweters of muggenzifters zijn.”¹²

Is er nog plaats voor zelfstandig denken, verbeelding, intuïtie, opstandigheid en bereidheid om risico's te nemen? De cultuur van de consensus is een product van de almachtige markt.

—— “Cultuur is
niet een verzameling
objecten, maar krijgt
vorm in het handelen
van mensen.” ——

“We leven tegenwoordig in een keurig maar weinig opwindend cultureel milieu waaruit alle gevaarlijke en verontrustende elementen van het artistieke leven zijn verdwenen: zelfstandig denken, verbeelding, integriteit, intuïtie, polemieken, opruiende (ja, echt opruiende) kunstenaarsacties, authenticiteit, soliditeit, opstandigheid en bereidheid om persoonlijk risico's te nemen.”¹³

Cultuur is een vorm van socialisatie. Literatuur, film, beeldende kunsten, architectuur, musea, opera's en galeries zijn terreinen waar de socialisatie zich voltrekt, bij voorkeur in een cultuur van eigenheid en kritisch denken. Maar vergeten we ook niet het plezier van cultuur, het vermaak en genot, de sensaties, het zintuiglijke, spannende, erotiserende. We hoeven niet achter elk artefact betekenis te zoeken. Er is ook niets mis met de beleving an sich. Esthetische ervaringen staan niet noodzakelijk gelijk aan entertainment. Een optreden in een kleine zaal voor een select publiek avant-gardisten kan even goed en diep bevredigen als een massaal bijgewoond festival op drassige weiden. Beide zijn waardevol. Er is verschil in beleving, zo divers als mogelijk. Smaakpatronen, kennisdimensies, appreciaties en deviaties. Over geen ervan een waardeoordeel. En liefst ook geen pedagogisch goedbedoelde raadgeving. Spelen zit ook in het DNA van het jeugdwerk.¹⁴ Kunst omdat het moet? Cultuur is zijn of zen.

We moeten ons hoeden voor escapisme als antipode voor de utopie.¹⁵ Er is een onmiskenbare hang naar directe bevrediging, een voortdurend zoeken naar nieuwe modes en trends, een onstilbare honger (gretigheid), die niet noodzakelijk tot het grootste geluk leidt (of is dat wél nodig, een minister van geluk?).

Cultuur mag niet gereduceerd worden tot ventielzeden, zich eens lekker ontspannen na een zware dagtaak, een obligaat theaterstuk meepikken, een boek verslinden zoals een snelle hap (zie ook: snelleziers in de bib – fast lanes – cultuurtrips à la mode). Moeten we een halt roepen aan de uitdijende commodificering van cultuur, waarbij de intrinsieke waarde dreigt vermalen te worden door commercieel gewin? De hapklare evenementen met all-in arrangementen zijn een interessante commerciële niche, al of niet met feeëriek inhoud, al of niet van zijn welomschreven waarde ontdaan.¹⁶

“Fantasie is niet belangrijk om er iets mee te doen, maar om te begrijpen waar je mee bezig bent. Als je een partituur bekijkt, is dat hetzelfde zoals een aap een rekenkundige bewerking bekijkt. Je ziet van alles, maar er is een dosis voorkennis nodig om het te begrijpen.”¹⁷

Om te begrijpen waar je mee bezig bent moet je durven stilstaan en je afvragen wat je ziet, hoeveel je weet, waar je naartoe wil. Meer nog: stilstaan is vooruitgang. Het is loslaten en vernieuwen. Het is vasthouden en bewust worden. Vanuit de noodzaak om te vertragen in het licht van het hectische tempo van het internettijdperk ontstond de slow life beweging. Al snel volgde slow food, slow travel, slow fashion, slow thinking en ... slow art. Want ook cultuur is de kunst (h)erkennen van het onthaasten. Op 9 april 2018 werd de eerste internationale Slow Art Day gehouden in ruim 200 musea, galerijen en bibliotheken wereldwijd met als doel de kracht te ontleden van het langzaam kijken naar – en het liefhebben van – kunst. Traag kijken naar kunst staat hier centraal. Langer stil blijven staan dan de gemiddelde zeventien seconden die de bezoeker aan een kunstwerk spendeert en de traagheid laten winnen van de vluchtigheid. “Slow art has no manifesto: the artists we will meet did not often communicate with one another,” stelt Arden Reed¹⁸, “But in retrospect, I believe, we can establish the origin of slow art and draw kinships among its expressions.” Reed bestudeert de traagheid in de kunst. Traagheid behoeft niet veel woorden. Ook in woordeloze traagheid is een vorm van communicatie die ons verbindt. Een kunstwerk traag creëren en absorberen in de tijd gaat samen met een intenser gebruik van de zintuigen. Omgaan met kunst op een trage manier wordt een ontdekkingsreis: je voelt de schepping en je gaat er door de tijd heen deel van uitmaken. En zo verwordt de toeschouwer tot schepper van iets nieuws.

112

Het vizier van de Canon

Canon betekent in het Latijn ‘regel’ of ‘maatstaf’. Antoon Van Braembusch definieert in zijn postmodernistisch intertekstueel woordenboek de (culturele) canon als de teksten, auteurs, kunstwerken en gebeurtenissen die als referentiekader beschouwd worden voor een gedeelde cultuur.¹⁹ Toegepast op de culturele canon bestaat dit referentiekader onzes inziens uit alles wat mee vorm geeft aan het beeld dat we hebben van de ‘gedeelde cultuur’ op dit moment. Het gaat dan om de inhoud en de vorm van de cultuurproducten, de specifieke wijze van productie en representatie van de cultuur, de materiële context waarin de presentatie gebeurt, het publiek dat de producten beleeft, de reflectie over het cultureel gebeuren zoals bijvoorbeeld de journalistiek, de cultuureducatie, het economische kader zoals subsidiëring en sponsoring ...

Zonder ‘canon’ zou een discussie over de canon niet mogelijk zijn, noch enige artistieke productie of artistieke reflectie die zich tegen het

canon-denken afzet en, indien succesvol, uitgroeit tot een nieuw stukje canon dat, vaker dan het de bestaande canon vernietigt, de bestaande canon uitbreidt. De tragiek (?) of de essentie (?) van de artistieke en intellectuele avant-garde bestaat erin dat haar reflecties en producties of vergeten worden, of op hun beurt gecanoniseerd.

De vraag wat de moeite is om te bewaren en door te geven, is een eerste stap in de canonisering. De erfgoedzorger speelt hier dagelijks de rol van 'poortwachter' of gatekeeper, daarbij in mindere of in meerdere mate, expliciet of impliciet door erfgoedgemeenschappen ondersteund of kritisch begeleid. Klassiek gaat het daarbij om objecten die als dragers van betekenissen en/of omwille van hun uniciteit of artistieke kwaliteit bewaard moeten blijven. Een volgende stap in de canonisering is de opname in een lijst van erfgoed dat omwille van zijn uitzonderlijkheid bijzondere maatregelen vraagt.

De topstukkenlijst in kader van het 'Topstukkendecreet' weerspiegelt deze praxis. Om beschermd te worden moeten objecten zeldzaam (uniciteitsclaim) en onmisbaar zijn voor de Vlaamse erfgoedgemeenschap. Onmisbaar verwijst naar de kwaliteit van het unieke stuk als object voor wetenschappelijke studie (ijkwaarde en schakelwaarde), naar de bijzondere artistieke kwaliteit of naar de waarde voor het collectieve geheugen.

Onze canon is sterk geworteld in een 20^e-eeuws westers waardenkader gebaseerd op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de basisrechten van de mens, ook wel de grondrechten genoemd.

Het canonieke werk binnen het operarepertoire is bijvoorbeeld het oeuvre van Verdi, Bizet, Mozart, Wagner, Weill, Strauss ... Onder de canon van de Vlaamse literatuur bevinden zich, uiteraard zonder exhaustief te zijn, de boeken van Stijn Streuvels, Hugo Claus, Louis Paul Boon, Hendrik Conscience en Gerard Walschap.

Onder de grote 'canonieke instellingen' verstaan we concreet die grote culturele organisaties die in hoofdzaak het klassieke repertoire in de muziek, opera, theater en beeldende kunst programmeren. Klassieke canoniseringsprocessen gaan altijd uit van een culturele hiërarchie, en juist de cultuursector is zich de afgelopen decennia bijzonder goed bewust van het feit dat dit een actieve constructiearbeid behelst.

Welke activiteit of kunstenaar al of niet tot de canon behoort, blijft een onderwerp van debat en is erg onderhevig aan de tijd, denk aan de pogingen tot 'hercanonisering' van vergeten vrouwelijke kunstenaars.²⁰ Het trekken van de lijn bij de hedendaagse kunst is niet eenvoudig, getuige de hedendaagse beeldende kunstenaar Koen Vanmechelen. Hij is een internationaal erkend conceptueel kunstenaar. In zijn baanbrekend werk behandelt hij thema's als bioculturele diversiteit, hybriditeit en identiteit. De voorbije

jaren werkte Vanmechelen nauw samen met verschillende wetenschappers, wat hem in 2010 een eredoctoraat aan de Universiteit van Hasselt opleverde en in 2013 de Golden Nica Hybrid Art in Linz. Met het Cosmopolitan Chicken Project (CCP) creëerde Vanmechelen een uniek artistiek project waar het kruisen van nationale kippenrassen tot kosmopolitische kippen centraal staat. De meningen over dit werk lopen sterk uiteen. Sommigen noemen Koen Vanmechelen een kunstenaar pur sang waarvan het werk moet worden aanzien als behorende tot de canon van de hedendaagse beeldende kunst. Anderen aanzien het werk eerder als toegepaste kunst of wetenschappelijk onderzoek dat niet behoort tot de zuivere kunsttraditie.

Ook het interessante onroerend erfgoed wordt geïnventariseerd, het belangrijkste wordt beschermd. Deze 'canon' vormt de basis van het beleid en het sleutelen aan draagvlak. In een tendens om dit steeds meer bottom-up te benaderen, duikt het principe van 'multidirectionaliteit' op: anderen dan alleen de overheid bepalen de focus. Hoe voeden we als overheid het debat over wat er al dan niet moet of kan worden 'gecanoniseerd' met voldoende kritische massa? Ook en juist hier biedt een visievorming over de gehele breedte van het erfgoedveld een meerwaarde.

Minder onder de aandacht, maar niet minder interessant, is het debat over de canonisering van het immaterieel erfgoed. Hier wordt de bepaling van de canon sterk gestuurd van onderuit, door de erfgoedactoren zelf. Maar erfgoed is nooit neutraal. Zal het 'dark heritage' niet doodgezwegen worden omdat het een minder fraaie kant van onze geschiedenis toont of moeten we het net in de picture plaatsen om te leren uit het verleden?

Het postmodernistisch denken speelt een belangrijke rol in de discussie over de canon. Kenmerkend voor het postmodernisme is de radicale ontologische en epistemologische twijfel aan waarheid zoals die geclaimd wordt door zichzelf legitimerende systemen, en – romantische – authenticiteit. Het gaat om ongeloof aan en wantrouwen tegenover de grote verhalen die waarheid claimen, zoals gebeurt in religie, politiek, wetenschap en ook de kunst. Postmodernisten uit alle kunstdisciplines mengen oude en nieuwe vormen, en combineren elementen uit de elitecultuur en de populaire cultuur.²¹ In de beeldende kunst resulteert die twijfel vaak in eclecticisme met een flinke dosis *ironie*. De radicale ontologische twijfel heeft alvast in de erfgoedsector weinig aanhangers. Perspectivisme, het feit dat er niet één sluitende waarheid is, daarentegen wel. De radicale ontologische twijfel, waarin iedereen onherroepelijk vast zit in zijn taalspel, en alle waarheidsclaims onbeslisbaar zijn is voor erfgoed problematisch. Dan is alles namelijk even 'waar' en kan je eender wat zeggen en eender welke historische gebeurtenis ontkennen.

Canon onder druk

Zonder exhaustief te zijn en alle referentiekaders van de canonkunst te overschouwen, beschrijven we hier een aantal opvallende elementen en specifieke aspecten die bepalen dat onze heersende Vlaamse culturele canon onder druk komt te staan.

De rollen in het culturele landschap vervagen. Het is steeds minder duidelijk wie kunstenaar, vertoner, curator of publiek is. Wie zender of ontvanger van een culturele boodschap of een cultureel aanbod is, is niet meer zo eenduidig te bepalen. Iedereen kan via het internet heel eenvoudig een aanbod brengen. Deze trend van 'multidirectionaliteit' stelt de gekende werking van culturele organisaties in vraag. Kunstenaars verliezen ook steeds meer hun elitaire positie. Nooit eerder zijn zo veel mensen met kunst bezig geweest als vandaag. Het deskundigenoordeel in de kunst verliest dan ook aan betekenis. Zowel kunstenaars als programmatoren hebben geen unieke positie meer in het culturele gebeuren.²²

Dit heeft veel te maken met het feit dat het kunstonderwijs – de toeleverancier van kunstenaars en cultuurverantwoordelijken – tegenwoordig niet meer aanzien wordt als een noodzakelijke passage om mee deel te nemen aan de productie van kunst en cultuur.

“Cultuur is, gelukkig maar, volatiel en bijzonder onderhevig aan nieuwe invloeden en technologieën. De nieuwe generatie (gekleurde) artiesten is niet langer afhankelijk van de willekeur van cultuurbonzen, recensenten, zelfverklaarde kenners en docenten. Kunst ontwikkelt zich niet langer binnen elitaire opleidingsinstituten maar op straat. Met sociale media als Instagram, Snapchat, YouTube, Facebook en Twitter als voornaamste speeltuigen in handen van de creatieve jeugd van vandaag. Op het wereldwijde web ontstaan vele honderden kleine communicaties, want dit gaat verder dan kunst alleen, die elk op zich keien verleggen in de maatschappelijk dominante stroom. Het is een kwestie van tijd vooraleer die het stroomgebied zullen verleggen.”²³

Opleidingen barsten uit hun voegen en het aantal afstudeerrichtingen groeit. Jaarlijks stijgt het aantal afgestudeerden binnen die kunstopleidingen. De academisering van het kunstonderwijs leidt tot een gestaag groeiend aantal doctors in de kunsten. Daarnaast krijgen allerlei beroepen die zich bewegen tussen kunstcreatie en industriële toepassingen binnen de zogenaamde creatieve sectoren een steeds grotere erkenning. Ook architecten, modeontwerpers, designers ... worden gezien als professionele beoefenaars

van het kunstenaarschap, waardoor de groeiende groep van kunstenaars nog meer uitdijt. Dit ondermijnt het beeld van de uitzonderlijkheid van het kunstenaarschap.

Ook het belevingskader wijzigt zienderogen. Door de versnelde digitalisering van onze samenleving zien we dat de gekende vormen van cultuurbeleving op de wip staan. Tijd en ruimte vervagen, de culturele beleving verschuift van het 'hier en nu' naar een virtuele beleving. Moet je nog live een concert meemaken in een concertzaal om een topbeleving te hebben of verzamel je thuis met vrienden en beleef je het concert via livestreaming met de geperfectioneerde Oculus Rift²⁴ bril op? Een ervaring die meer en meer het *live* gebeuren benadert. Anderzijds werden er nooit eerder zoveel concerten en festivals (zie ook festivalitis²⁵) geprogrammeerd. Live ervaring wordt duidelijk nog geprefereerd, wellicht omwille van de sociale context, ook al is in bepaalde muziekstudio's de muzikale beleving intenser dan in een concertzaal. 40% van de Vlamingen vindt dat *virtual reality* een belangrijk instrument kan worden om media-ervaringen te creëren. Er komen dus nieuwe vormen van cultuurbeleving bij, maar de oude sterven niet. Zo blijft lezen heel stevig een ervaring op papier: de trage opmars van e-books wijst op een blijvende waarde van papieren dragers.

In de erfgoedcontext blijft een vorm van waarachtigheid of authenticiteit essentieel. Wie een museum bezoekt of een archief raadpleegt, verlangt uiteraard dat de objecten en archiefstukken oorspronkelijk zijn en dat minstens duidelijk is wanneer er ingrepen zijn gebeurd. Dit geldt evenzeer voor digitale als analoge objecten en documenten. Dat wil niet zeggen dat de objecten of documenten maar één lezing mogelijk maken of een absolute waarheid vooropstellen. Het aantal mogelijke interpretaties blijft oneindig, maar de interpretaties moeten wel een toets aan het erfgoed kunnen doorstaan. Het garanderen van deze geloofwaardigheid blijft een van de belangrijkste onderscheidende kenmerken van erfgoedorganisaties.

Een ander debat binnen de mogelijkheden van de technologische ontwikkelingen behelst de vraag rond de betekenis van de uniciteit van een kunstwerk. De reproduceerbaarheid van kunstwerken grenst stilaan aan de perfectie. Een bijzonder uitdagend gegeven als we weten dat een belangrijk onderdeel van de waarde bepaald wordt door de uniciteit. We kijken uit naar een tentoonstelling van de top vijftig 'oude meesters' die volledig bestaat uit kopieën. Verschuift de waarde van een kunstwerk niet van het originele kunstwerk naar de scan van het kunstwerk met een precisie van een paar duizend dpi?

Maar kan je een object, dat niet van oorsprong digitaal is, reproduceren zonder te raken aan de uniciteit van het origineel? Een tot op atomair niveau perfecte kopie van het Lam Gods blijft een kopie? Naarmate de drager

als object minder belangrijk is, verhoogt de perfecte reproduceerbaarheid wel: film, tekst (maar niet manuscripten of autografen), klankopnames (maar niet liveoptredens) ...

In deze context is het essay *'Het Kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid'*²⁶ van de Duits-Joodse filosoof en schrijver Walter Benjamin (1892-1940) uiterst actueel. Alhoewel het essay in hoofdzaak vertrekt vanuit de mogelijkheden die de uitvinding van de fotografie in zich houdt, kan het boek ook dienen als reflectiekader voor de reproduceerbaarheid via het printen of plotten.

Het boek gaat uit van de stelling dat kunstwerken altijd al in beperkte mate reproduceerbaar zijn geweest (bijvoorbeeld onder de vorm van afgietsels) maar dat die reproductie sinds de uitvinding van de lithografie een stuk sneller en makkelijker is geworden. Die versnelling is zo ingrijpend dat het niet louter om een kwantitatief, maar ook om een kwalitatief verschil gaat. Met de lithografie was het mogelijk geworden om beelden vrijwel even snel als teksten te reproduceren. De moderne cartoon werd bijvoorbeeld op die manier mogelijk gemaakt. Litho's van satirische afbeeldingen konden in de massamedia nieuwsberichten vergezellen en illustreren. Nog zo'n kwalitatieve sprong komt er met de uitvinding van de fotografie, een tijd later.

De technische reproductie maakte de kopie bovendien meer onafhankelijk van het origineel. De kopie kreeg een soort zelfstandigheid. Ten eerste: fotografische reproductie kan dingen aan het licht brengen, die in het origineel moeilijk zichtbaar waren (bijvoorbeeld via uitvergroting). Ten tweede: fotografische reproductie kan de kopie in heel nieuwe situaties brengen, die voor het origineel ontoegankelijk waren. Voor schilderijen moet je je niet langer naar de kerk of het museum verplaatsen, maar je kunt ze bekijken in de leeszaal van de bibliotheek of in de woonkamer.

Reproductie is niet alleen een enorme winst, maar tegelijk ook een groot verlies. De toegenomen mogelijkheden van de reproductie zetten ook steeds meer in de verf wat aan de reproductie ontsnapt. En dat is, in de woorden van Benjamin, de aura, of 'het hier en nu van het kunstwerk'. Eén van de voornaamste aspecten die je verliest bij reproductie is de oorspronkelijke context van het werk. Tot in de laatmoderne periode wordt bijvoorbeeld veel westerse kunst geproduceerd binnen een religieus (christelijk) kader, en is dan ook bestemd voor zo'n kader, met name een kerk of kapel. Als je de werken via reproductie gaat isoleren uit die context, dan neem je ook een stuk van de appreciatie- of interpretatiemogelijkheden weg. Het gevolg van de opkomst van nieuwe reproductiemogelijkheden is dat er veranderingen optreden in onze wijze van waarnemen zélf. De techniek modificeert onze manier van in de wereld staan.

Binnen het debat van de canon is de uniciteit interessant omdat het een westers kunstbegrip is dat sterk gekoppeld is aan de praxis van het presenteren (live concerten, theatervoorstellingen, tentoonstellingen...) en aan de economische waardering van kunst en cultuur.

De kwaliteit en publieke attractiviteit van bijvoorbeeld een tentoonstelling wordt afgemeten aan de hoeveelheid unieke stukken en de waarde van die stukken. De vraag is of dit in een toekomst van digitalisering en tegen een achtergrond van superdiversiteit van de bevolking – waar in bepaalde culturen een ander cultureel waardenpatroon heerst – als concept nog stand kan houden.

De inhoud en vorm van de canonicultuur staat sinds veertig jaar onder druk. We kunnen spreken van een grote verbreding. Het oude onderscheid tussen 'lage' en 'hoge' cultuur verdwijnt. De wens om te hiërarchiseren wordt niet meer als evident aanzien in de socioculturele theorievorming. Weinigen twijfelen er nog aan dat Bokrijk, K3 en Will Tura (of Gorki als je wil) tot 'onze' cultuur behoren en referentieel zijn.

Het aanbod verbreedt duidelijk en heel wat nieuwe eigentijdse cultuurvormen, zoals de 'urban arts' (hip hop, spoken word, street art/break dance, graffiti, DJ...), maar ook gaming, komen naast de traditionele cultuurvormen te staan. Maatschappelijke transitie zoals globalisering, multiculturaliteit, individualisering zorgen er voor dat een samenleving onmogelijk nog kan gezien worden als een ruimte waarin één homogene cultuur kan bestaan. Het verspreiden van een gemeenschappelijke cultuur – het idee dat in de twintigste eeuw opgang maakte – is niet meer zo vanzelfsprekend. En toch weegt de agenda van de traditionele cultuurbeleving nog zeer sterk door in het huidige maatschappelijk debat en de culturele praxis.

In dat opzicht vormt de band tussen 'gedeelde cultuur' en allochtonen en nieuwkomers in onze samenleving de basis voor een boeiend debat. Uit de cijfers rond diversiteit in Vlaanderen weten we dat in een aantal steden het aandeel van personen van buitenlandse herkomst begin 2016 boven de 50% ligt. Het gaat onder meer om Genk (56%) en Vilvoorde (50%). In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gaat het om 71%.²⁷ Moeten we ons niet de vraag stellen wat deze gemeenschappen als canon (zullen) ervaren? Welke vormen van cultuurbeleving verkiezen zij? Zijn zij warm te maken voor de hedendaagse beeldcultuur die wij nu presenteren in onze tentoonstellingen? Wat is voor hen de gedeelde muziek en in welk soort infrastructuur willen zij samenkomen? Wat moet bewaard worden van het 'nieuwe' erfgoed dat de nieuwkomers meebrengen en hoe kijken zij naar 'ons' erfgoed? Het zijn daarbij natuurlijk niet alleen migratiebewegingen die de eigenheid van het 'Vlaamse' erfgoed problematiseren, de mondialisering doet dat ook al lang. Is rock-'n-roll niet evenzeer Vlaams erfgoed als boombals?

Met andere woorden vertrekken we van het idee dat er één culturele canon is die toegankelijk moet zijn voor iedere burger? Of moet er ook gekeken worden naar de specifieke eigen cultuurbeleving van elk individu zodat vele groepen zich kunnen presenteren in het culturele leven van de samenleving? Waardoor steeds nieuwe cultuurvormen kunnen ontstaan en naast elkaar kunnen bestaan?

Het is een beleidsuitdaging om oog te hebben voor de referentiekaders die vanuit de vernieuwde maatschappelijke context de socio-culturele canon bepalen. Daarom moet sterk ingezet worden op allerlei experimenten die hiermee trachten om te gaan. Het is ook belangrijk om een dynamische onderzoeksruimte te stimuleren.

Complexe landschappen, florerende organisaties

De culturele instelling staat voor de uitdaging om de rollen die ze moet opnemen, te delen met de spelers binnen en buiten de instelling en te zoeken naar haar eigen specifieke positie. Jeugdhuizen en -organisaties, sociaal-culturele organisaties, kunsteninstellingen, de media- en erfgoedspelers ... zullen in hun werking en besluitvorming hun stijgend aantal stakeholders actiever betrekken. Initiatieven zullen meer bottom-up/multi-directioneel gegenereerd worden. Elke organisatie zal anders zijn, een heel eigen parcours uitbouwen en niet meer te vatten zijn in een vast stramien. Een standaard subsidiëring volgens welafgemeten criteria/functies/rollen/disciplines/methodieken/sectoren zal niet meer zo evident zijn. Vandaar de vraag hoe de overheid in de toekomst haar subsidiëringpolitiek zal ontwikkelen.

Al deze ontwikkelingen leiden naar de volgende probleemstelling: hoe gaan we om met het begrip identiteit en eigenheid van een culturele instelling? Pascal Gielen introduceerde in dit verband het begrip 'singulier regiem'²⁸ van een organisatie. Zo haalden instellingen de laatste decennia hun legitimiteit uit hun inhoudelijk verhaal en het daaraan gekoppelde imago. Maar ook uit de wijze waarop ze zich verhielden tegenover het zogenaamde 'collectieve regiem', met name datgene wat door culturele opiniemakers (journalisten, commissieleden van beoordelingscommissies, belangrijke culturele actoren, kunstpausen...) als bepalend wordt aanzien. In de nabije toekomst zal zich vermoedelijk een omslag voordoen. Zo zal een culturele speler steeds nadrukkelijker bestaan door zijn positionering in een totale maatschappelijke context. Met andere woorden: zijn verhouding tot het hele culturele – en bij uitbreiding maatschappelijke – landschap, de media

—— “Door verhalen
anderen kennen. Ze wee-
sche wijze de uitspraak v
Terentius in zijn toneelst
Ik ben een mens, en niet
vreemd.” ——

leren we onszelf en de
r spiegelen op giganti-
van de Latijnse schrijver
tuk 'De Zelf-kweller':
s menselijks is mij

en het vrijetijdsgebeuren, het publiek, de cultureel-erfgoedgemeenschappen, de kunstenaars en vele andere maatschappelijke actoren. Dit vergt een veel complexere en veel rijkere oefening dan wat op dit moment van een culturele instelling gevraagd wordt om gesubsidieerd te worden. Het zal vermoedelijk wel de legitimiteit van de culturele organisaties versterken.

We komen hier op het kruispunt waarbij een actor nog moeilijk te linken is aan specifieke thema's (diversiteit, vergrijzing, vergroening, individualisering ...), sectoren (erfgoed, kunsten, jeugd, media ...) of territorialiteit (lokaal, regionaal, landelijk en internationaal). De evolutie om bijvoorbeeld sociaal-culturele methodieken toe te passen binnen een erfgoedinstelling rond het thema vergrijzing gecombineerd met muziek van een hedendaagse componist is niet meer te stoppen. Deze gemixte benadering vergt andere werkcontexten van de instelling op het vlak van het inhoudelijk uitwerken van de projecten, de kennisopbouw, de personeelsorganisatie, de financiering, de publiekswerking ...

Heel boeiend in dit debat is natuurlijk ook de positie van de grote internationale culturele organisaties zoals musea, operahuizen en stadstheaters. Dit waren de culturele 'powermachines' in de 19de en 20ste eeuw. Ondanks hun grote aantrekkingskracht stellen we in Vlaanderen vandaag vast dat hun wetenschappelijke en canoniserende rol of positie als kenniscentrum steeds meer uitgehold en uitgedund wordt.

Musea waren aanvankelijk de uitgelezen omgevingen om onderzoek rond hun kerncollecties te voeren, maar kunnen zich vandaag steeds moeilijker op deze aanspraak beroepen. Kijken we maar naar de federale musea die wel wetenschappelijke instellingen zijn maar wiens voortrekkersrol, door allerlei contexten, onder druk komt te staan. Het initiatief van de federale regering om de federale wetenschappelijke instellingen beter te verbinden met de universiteiten, om zo hun onderzoekspositie te versterken, is positief maar wijst tegelijk op het groeiend onvermogen om zich als belangrijke onderzoekscentra te positioneren.

Ook het inhoudelijk programma van de grote kunst- en erfgoedinstellingen wordt niet meer gelezen als canoniserend. Zij zijn niet langer in staat te wegen op 'de' cultuur en zeker niet wat als gedeelde cultuur moet ervaren worden. Wie kan anno 2018 nog zeggen dat zijn organisatie 'the place to be' is, in zoverre dit de ambitie was of is? Welk hedendaags museum kan vandaag nog zeggen dat het de belangrijkste kunstenaars brengt of die artiesten die je moet gezien hebben? Welke concertzaal kan beweren dat ze de belangrijkste groepen presenteert? Welke filmproducent kan claimen dat hij 'incontournable' is terwijl er via TV, Youtube en andere kanalen zoveel andere meesterlijke films te zien zijn? Kan men vandaag überhaupt nog pretenderen iets te brengen 'wat je moet gezien hebben', terwijl er via

internet en andere kanalen een aanbod binnen bereik is dat mogelijk nog veel interessanter is? De canonpositie verschuift dan ook eerder naar een discours van reflectief werken en het aangeven van relevante contexten. Zowel op vlak van programmatie als presentatie krijgen grote instituten het moeilijk om een unieke en vernieuwende positie te claimen.

In een interview van Filip Tielens in De Standaard spreekt acteur Benny Claessens over de grote kunsthuzen in Europa: *“Maar die oude generatie doet alles al 100 jaar hetzelfde. Ik wil het anders doen”*. Daarom werkt Claessens in zijn eigen voorstellingen enkel met vrouwen en homo’s, groepen mensen die je te weinig ziet in de hoogste echelons van het kunstbedrijf. En daarom voert hij zo graag thema’s ten tonele die de bestaande normen uitdagen. *“Maar je moet altijd oppassen dat je niet geïnstitutionaliseerd wordt. Dat is vaak zo bij instituten met mannelijke artistieke leiders ...”*²⁹

Hoe moet het dan verder met de grote cultuurhuizen zoals de operahuizen, de grote klassieke musea voor schone kunsten en encyclopedische musea en stadstheaters? Moeten zij niet acteren op een schaalgrootte die toelaat om een belangrijke collectie uit te bouwen, grote tentoonstellingen op te zetten, belangrijke dirigenten en zangers aan te trekken, grote budgetten voor marketing vrij te maken en een internationaal publiek aan te trekken ...? Worden ze met andere woorden niet gedwongen om spektakelproducties te maken en zich te positioneren zodanig dat ze de concurrentie kunnen aangaan met die Europese spelers? Kunnen we in Vlaanderen de budgetten die hiervoor nodig zijn mobiliseren? Sommigen stellen dan ook dat de hele grote disciplinegerichte instellingen niet zullen kunnen overleven door subsidies, maar tot wereldspelers uitgroeien die in hoofdzaak gefinancierd worden vanuit de markt.

Op het vlak van de internationale tentoonstellingswereld kunnen we alvast verwijzen naar de Biënnale van Venetië en de grote succesvolle tentoonstellingen, qua publieke belangstelling althans wat publieksopkomst betreft, van private verzamelaars als Francois Pinault in het Palazzo Grassi en Punta della Dogana en Axel Vervoort in Palazzo Fortuny.

Is het bezit van canonkunst niet bedoeld om zich te centraliseren in kosmopolitische omgevingen op wereldschaal? De geschiedenis herhaalt zich. In het begin van de 19de eeuw werd de Europese kunst opgekocht door rijke, vooral Angelsaksische industriëlen, om ze later in grote encyclopedische musea onder te brengen. Vandaag vloeit de hedendaagse topkunst met sloten naar de Aziatische topklassen. Men tracht er ook het eigen canonieke erfgoed terug te kopen, om hun identiteit vorm te geven via een historisch referentiekader dat ze zoeken in artefacten die overal in de wereld verspreid zijn geraakt. In China wordt spreekwoordelijk dagelijks een museum gebouwd waar al deze werken zullen te zien zijn door onze kleinkinderen.

Uiteraard speelt Vlaanderen in een andere 'league', maar indien we nog instellingen willen die een internationale zichtbaarheid hebben, moeten we dan niet dringend kijken naar contexten waar privékapitaal investeert, met een ondersteunende rol van de overheid? Een samenwerking tussen privé en overheid vergt een totaal andere ingesteldheid. Ook hier moeten we durven lessen trekken uit successen en mislukkingen. We moeten nog meer systemen zoeken waar deze twee werelden niet verder uit elkaar gedreven worden zonder perspectief, maar eerder met elkaar verweven worden. In die zin zouden de grote collecties van Belgische verzamelaars gesteund kunnen worden door de overheid om echt een internationale rol van betekenis te kunnen spelen. Een verhouding van ondersteuning van 1 op 10 door de overheid met een minimum van bijvoorbeeld 100 miljoen aan privéinvesteringen. Maar ook een uitbreiding van de tax shelter naar de erfgoedsector kan een optie zijn. Velen stellen dat het in België niet mogelijk is om belangrijke pps-constructies uit te werken in de culturele sector of om een context van mogelijkheden te creëren waar private en publieke middelen gestroomlijnd worden. In die zin moeten er aparte budgetten komen om grote projecten van 'nationale uitstraling' mogelijk te maken. Cultuur kan hiermee dan ook inzetten op toeristische en economische meerwaardecreatie. In die zin lezen we op 7/10/2018 op de website van het NRC een interessante insteek.

Er wordt gepleit om in de grootsteden per bezoeker één euro verblijfstaking aan te rekenen om de grote museale canonspelers te financieren en hun internationale marktpositie te versterken. In 2017 overnachtten maar liefst 24.511.335 toeristen in Vlaanderen, waarvan het merendeel (9.837.976) verbleef in hotels.³⁰ Hoofdstad Brussel ontving de meeste verblijfgasten, namelijk 3.405.053. Brugge volgt, met maar liefst 2.010.247 overnachtingen, en scoort zo hoger dan het aantal logees in de stad Antwerpen (1.906.635). De top zeven wordt aangevuld door badsteden Koksijde (1.528.932), Oostende (1.286.214), De Haan (1.179.829) en Oost-Vlaamse hoofdstad Gent (1.075.223). Uit deze cijfers blijkt ten eerste het potentieel van de West-Vlaamse provincie, en meer specifiek de kuststrook, om bezoekers met cultuur in aanraking te brengen. Ten tweede leert een kleine berekening ons dat de provinciale hoofdsteden-kunststeden van Vlaanderen via een één-euro-regeling voor verblijfstoerisme een aardige financiële injectie kunnen bieden aan het Vlaamse culturele veld. Met deze middelen kunnen collecties versterkt of infrastructuren geoptimaliseerd worden. Ook investeringen en subsidies in canonorganisaties van de podiumkunstensector kunnen vanuit dit perspectief bekeken worden. Een groot deel van het publiek verwacht blijkbaar ook al niet meer om de klassieke opera's te zien in een operatempel, getuige de succesvolle projecties van opera's in cinemacomplexen, of de productie en

presentatie van operaklassiekers door private marktspelers, onder andere Music Hall, in theaterzalen.

Er ontspint zich een debat over de bouw van een nieuw Operahuis in Antwerpen. Dit is een interessant voorbeeld. De bouw van een nieuw een-op-een-operagebouw van internationale schaal kan tot 500 miljoen euro kosten met een werking van minstens 50 miljoen euro werkingsmiddelen per jaar. In de huidige constellatie van het Vlaamse culturele gebeuren zijn dit hallucinante cijfers maar absoluut noodzakelijk om te komen tot een speler die Europees niveau kan halen.

Een goed voorbeeld vormt Denemarken, een land met een vergelijkbare traditie op het vlak van overheidstussenkomsten in de culturele sector en qua schaal vergelijkbaar met Vlaanderen. De nationale opera in de hoofdstad Kopenhagen werd zowel op vlak van infrastructuur als op vlak van inrichting bijna exclusief gefinancierd door een gulle mecenas.

125

Het wordt ook interessant om na te denken over de verhouding en het evenwilibrium tussen de megaspelers en het brede middenveld in Vlaanderen. Het brede middenveld is een fijnmazige cultuurcontext met een paar honderd kleinschalige culturele spelers. Ze is uniek in de wereld en van een kwalitatief zeer hoogstaand niveau. De dichtheid van deze KMO's met een omzet van 500.000 euro tot 6.000.000 euro is heel hoog. Dit krachtenveld ontwikkelt zich zeer sterk van onderuit. In Nederland spreekt men van de zogenaamde 'basis- en ketenvoorzieningen'. Het gaat hier om een schaal van culturele organisaties in Vlaanderen die zowel qua productie als qua ontwikkeling een grote erkenning hebben op internationaal niveau op het vlak van creatie en reflectie. Zoals in Nederland passen ze 'bij de identiteit en mogelijkheden van de regio's'.³¹ Nergens ter wereld kan je zo veel van dit soort culturele organisaties vinden per capita en per stad met een unieke kwaliteit. Zoals Vlaanderen het land van de KMO's is op economisch vlak, kunnen we ook wereldspelers worden, gespecialiseerd in cultuurproducties van relatief beperkte schaal.

Er ontstaat in deze redenering zoals reeds aangehaald natuurlijk ook een spanningsveld, dat ook blijkt geeft van zeer veel gevaren. We moeten er ons namelijk voor hoeden dat de canonkunst niet helemaal weggeduwd wordt naar grote internationale huizen die eerder privé worden gerund en zich voornamelijk in het buitenland bevinden. Wat doen we dan met het ontwikkelen en de kennis van de eigen canon? Hoe moeten jongeren die leren kennen? Hoe zal onderzoek nog gebeuren en wie zal dit opnemen?

Het media-ecosysteem onder druk

Ook in de mediasector komt dé canonorganisatie bij uitstek, de Vlaamse Radio- en Televisieomroep, onder (internationale) druk te staan, met het gevaar weggespeeld te worden. Kan de VRT nog pretenderen de referentie te zijn voor informatie en een sturende rol spelen als culturele motor? Die ambitie is er bij de VRT alvast. In de beheersovereenkomst 2016-2020 luidt de tweede strategische doelstelling: *“Informatie, cultuur en educatie prioritair: Conform het mediadecreet en haar maatschappelijke opdracht besteedt de VRT prioritair aandacht aan informatie, cultuur en educatie, en dit zowel verbredend als verdiepend. De VRT moet tijdens deze beheersovereenkomst aandacht besteden aan deze prioritaire domeinen en deze invullen op maat van de verwachtingen van de diverse mediagebruikers”*. Dat vertaalt zich in een aantal concrete operationele doelstellingen, zoals:

- elk aanbodmerk brengt een informatieaanbod, aangepast aan de doelgroep van het merk;
- VRT moet met de totaliteit van haar informatieaanbod op weekbasis minstens 75% van de Vlaamse bevolking bereiken;
- VRT Nieuws maakt minstens tien diepgravende onderzoeksjournalistieke reportages per jaar;
- VRT laat de onpartijdigheid van haar aanbod onderzoeken door onafhankelijke deskundigen;
- ...

126

Hoe zal de VRT zich bewegen in de internationale mediaontwikkelingen van de lineaire en niet-lineaire aanbieders? Welke evoluties zien we daar? Wat zullen de grote spelers zoals Netflix en YouTube doen? Wat is een mogelijke rol van een kleine speler als de VRT? Wat zullen de andere Vlaamse (commerciële) zenders doen?

Dagelijks kijken alle Vlamingen samen 16,5 miljoen uur televisie, waarvan 11 miljoen uur in *'primetime'*, het blok tussen 19.30 uur en 22.30 uur, wat voor adverteerders het belangrijkste tijdslot is. Tot voor de commerciële doorbraak van de pc was televisie het enige scherm waarop naar series, films, nieuwsuitzendingen en zo meer werd gekeken.³² Vandaag consumeert de Vlaming audiovisuele content via verschillende schermen: televisietoestellen, laptops, tablets, smartphones ... Voor jongeren is de smartphone vandaag de belangrijkste toegang tot audiovisuele content. Deze nieuwe keuzemogelijkheden hebben gezorgd voor enkele grote trends

die een grotere fragmentatie van tv-consumptie veroorzaken:

- het 'niet-lineair' kijken of kijken 'op aanvraag' (*time shifting* en *on demand*);
- consumptie via meerdere toestellen en op alle plaatsen (*screen shifting viewing* en *place shifting viewing*);
- een verschil in consumptie per leeftijdsgroep;
- fragmentatie van het lineair kijken (toenemend belang van themazenders zoals kinderzenders, kookzenders, sportzenders die achter een betaalmuur verdwijnen ...)

De eerste trend ('*on demand*' kijken) is de meest fundamentele verandering en is een rechtstreeks gevolg van de technologische evolutie en van de overvloed aan nieuwe keuzemogelijkheden voor consumptie van audiovisuele content. De redenen waarom de consument kiest voor deze mogelijkheden zijn velerlei. De belangrijkste reden is comfort: de kijker is niet langer de slaaf van het tv-scherm – maar uiteindelijk wel slaaf van zijn smartphone – en moet niet langer 'op een bepaald tijdstip op een bepaalde plaats' zijn om een bepaald programma te zien. Programma's worden geconsumeerd 'op aanvraag', waar en wanneer de kijker het wil. Een tweede reden is selectie en keuze. Bepaalde populaire (of gehypte zo men wil) content is alleen of eerst op nieuwe platformen te zien, zoals Netflix, wat professionele content betreft (The Crown, House of Cards ...) of op YouTube, wat betreft zogenaamde 'user generated content'. Een derde reden is het fenomeen van '*binge viewing*', meerdere afleveringen van een tv-serie kunnen in één sessie worden bekeken.³³

De populariteit van buitenlandse videodiensten en platformen (YouTube, Facebook, Netflix, binnenkort wellicht ook Amazon), waardoor reclame-inkomsten massaal wegvloeien naar het buitenland, maar ook de groei van niet-lineaire en online kijkvormen, de mogelijkheid om reclame door te spoelen via settopboxen, en het uitgesteld kijken zetten enorme druk op de reclame-inkomsten van de Vlaamse omroepen. Uitgesteld kijken is elke vorm van (her)bekijken van een programma onafhankelijk van het lineaire uitzendtijdstip. Voorbeelden zijn: een live programma pauzeren en later verder bekijken en eventueel door- of terugspoelen, een programma binnen een beperkte periode na de lineaire uitzending (her)bekijken zonder dat hiervoor vooraf een opnameopdracht moet gegeven worden, een programma (her) bekijken nadat de kijker een opdracht tot opname van het programma heeft gegeven. Het CIM (Centrum voor Informatie over de Media) meldde dat in 2016 bij de doelgroep 18- tot 54-jarigen gemiddeld 16,2% van het tv-kijken uitgesteld gebeurde.

Uitstel is geen afstel

De Econopolis-studie 'Doorlichting van het Vlaams Audiovisueel Beleid' uit 2017 toont aan dat Vlaamse fictie populair is bij de Vlamingen. Binnen de top 100 van de meest bekeken programma's volgens CIM zaten er over de periode 2009-2014 gemiddeld veertien fictiereeksen. In Nederland waren dat er slechts zeven. Ondanks de grote populariteit komt het verdienmodel van Vlaamse fictie steeds meer onder druk te staan. De Vlaming beslist steeds vaker zelf wat hij wanneer wil zien. In 2017 verloren de klassieke tv-zenders nog meer grip op de kijker. Econopolis toonde aan dat het uitgesteld kijken steeg in alle genres, wat een blijvende impact heeft op de reclame-inkomsten van de omroepen.

Er bestaan diverse vormen van uitgesteld kijken. Zo kan men uitgesteld kijken via de settop-box met PVR-functie.³⁴ Het aantal dergelijke settopboxen ligt in Vlaanderen zeer hoog. Hierdoor heeft Vlaanderen de landen ingehaald waar de digitalisering en het uitgesteld kijken aanvankelijk al veel verder stonden. Bovendien is ook het gebruiksgemak van deze PVR's zeer hoog (onder meer de mogelijkheid om een reeks in één keer op te nemen die wordt verwerkt in de prijs van het basisabonnement, waardoor de consument zelfs niet hoeft te kiezen of hij die functionaliteit wel wil). Een andere vorm van uitgesteld kijken gebeurt via specifieke diensten van de televisieomroeporganisaties zelf: vtm.be, vrt.nu, Stieve, enz.

In 2017 steeg het aandeel uitgesteld kijken tussen 17 uur en 24 uur bij de doelgroep 18- tot 54-jarigen tot 24% en de eerste maanden van 2018 bedroeg het gemiddeld 26%. Uitgesteld kijken blijft dus stijgen. In primetime, de periode tussen 19.30 uur en 22 uur, wanneer het meeste televisie wordt gekeken, is er zelfs een stijging tot 29% en voor bepaalde programma's ligt dat percentage nog hoger. Uitgesteld kijken beperkt zich niet tot de particuliere televisieomroeporganisaties, ook de programma's van de VRT ontsnappen er niet aan. Op Eén wordt gemiddeld 24% van de Vlaamse series uitgesteld bekeken met uitschieters tot 39%. Voor Canvas is dat gemiddeld 36% met uitschieters tot 44%. Bij een aantal populaire programma's wordt zelfs meer uitgesteld gekeken dan live. Voorbeelden: *Temptation Island* (VIJF): 65%, *Gent West* (VIER): 64%, *Blind Getrouwd* (VTM): 57%. Naar de finale van *De Mol* in 2017 keek meer dan de helft van de 1,13 miljoen kijkers niet live, wat opmerkelijk is voor een programma dat net gemaakt is om zo veel mogelijk live kijkers te trekken. Bij *Callboys* keken twee op de drie kijkers uitgesteld. In de Verenigde Staten wordt gemiddeld 50% uitgesteld gekeken.

Uitgesteld kijken heeft ongetwijfeld geleid tot een toename van het kijkerscomfort. Veel kijkers beschouwen het als een vanzelfsprekendheid.

—— “Fantasie
is niet belangrijk
om er iets mee
te doen, maar
om te begrijpen
waar je mee bezig
bent.” ——

Voor de televisieomroeporganisaties, en dan vooral voor degene die afhankelijk zijn van reclame-inkomsten, is de trend echter problematisch. Bij het uitgesteld kijken is er immers ook een zeer hoog volume *ad-skipping*, het doorspoelen van reclame. In het geval van de finale van *De Mol* in 2017 verdiende de zender VIER aan meer dan 572.000 kijkers geen reclame-inkomsten. Volgens Econopolis wordt meer dan 80% van de televisiereclame doorspoeld bij uitgesteld kijken. Terwijl vroeger alle televisiereclame werd bekeken, is dat nu soms nog slechts 40%. Er zijn schattingen dat het uitgesteld kijken tegen 2022 zelfs 50% van al het televisiekijken zal beslaan. In dat geval komen de inkomsten van de commerciële televisieomroeporganisaties onder zware druk te staan en zal dat ongetwijfeld een grote terugval tot gevolg hebben in investeringen in (eigen) (Vlaamse) producties.

Reklaam of geen faam

Het decreet Signaalintegriteit, een parlementair initiatief met als doelstelling de omroepen meer zeggenschap te geven over hun omroepsignaal en dat ondertussen reeds dateert van 2013, kon niet anticiperen op de actuele impact van uitgesteld kijken en *ad-skipping*.

Met signaalintegriteit kan – althans in theorie – de televisieomroeporganisatie aan een dienstenverdelers de toestemming weigeren om zijn programma's uitgesteld te kunnen bekijken en zo dus ook *ad-skipping* uitsluiten. Maar de televisieomroeporganisaties zijn afhankelijk van de dienstenverdelers om hun signaal door te geven naar de kijker. Indien een televisieomroeporganisatie zonder meer toestemming zou weigeren voor uitgesteld kijken, inclusief de mogelijkheid om programma's en reclame door te spoelen, zou de dienstenverdelers van zijn kant kunnen beslissen om de distributie van het televisiesignaal van de televisieomroeporganisatie op te schorten. Wat ook geen oplossing is want geen signaal betekent dan helemaal geen reclame-inkomsten.

Ad-skipping onmogelijk maken kan technisch wel, maar is zeer duur en vergt enorme investeringen, van zowel de televisieomroeporganisatie maar vooral van de dienstenverdelers. Bij uitgesteld kijken via specifieke diensten van de televisieomroeporganisaties zelf (vtm.be, Stievie, enz.) worden programma's reeds aangeboden waarbij *ad-skipping* onmogelijk is. De lineaire reclameblokken worden dan vervangen door kortere niet-doorspoelbare reclameblokken. Mediaaan meent dat uit onderzoek is gebleken dat de kijker aanvaardt dat in ruil voor gratis kwalitatieve content kortere (en gericht) reclameblokken moeten worden bekeken.

Netflix draaide in 2012 een omzet van 2,7 miljard euro. In 2017 bedroeg dit al 11 miljard euro. Dit is een private onderneming die een veelvoud van de Vlaamse tv-bedrijven haalt. Het investeringsbudget van Netflix voor content voor 2017 bedroeg 8 miljard dollar. Ter vergelijking: de jaarlijkse dotatie van VRT bedraagt ongeveer 276.000.000 euro.

VRT buiten beschouwing gelaten, vormen voor de Vlaamse mediasector de televisie-reclame-inkomsten de belangrijkste, zo niet de enige, inkomstenbron. De Vlaamse private televisieomroepen zijn afhankelijk van grote, mondiale adverteerders. In de top 10 van de grootste adverteerders op Vlaamse omroepen hebben zeven internationale ondernemingen een buitenlands hoofdkwartier. De top 10 van de adverteerders is verantwoordelijk voor een derde van alle tv-reclame-inkomsten. Het Vlaamse tv-landschap is bijgevolg zeer kwetsbaar. Als in een buitenlands hoofdkwartier wordt beslist om 25% van de reclamebudgetten te reserveren voor internet, heeft dat gevolgen voor het Vlaamse media-ecosysteem. Wereldwijd vloeit nu al 80% van alle reclame-inkomsten naar slechts twee spelers: Facebook en Google. Dat steeds meer reclame naar het internet verhuist, heeft onder andere te maken met de grote zwakte van tv: het gebrek aan zogenaamde 'targetting' of doelgerichte reclame.

131

Ook hier en niet finaal: digitaal

Volgens Digimeter, een jaarlijkse studie van het onderzoekscentrum Imec en de UGent bij meer dan 2.300 Vlamingen ouder dan 15 jaar, bekijken bijna 2 op 3 Vlamingen maandelijks video's op YouTube. Bij Vlamingen jonger dan 40 jaar stijgt dit tot 80%. Op dagelijkse basis is YouTube echter niet het meest populaire online videoplatform. Sociale media (37,8%) en nieuwssites (29,6%) lijken dagelijkse bronnen van video's te zijn voor een groter deel van de Vlamingen dan YouTube (20,7%). Nog dit jaar wil Facebook nieuwsuitzendingen maken voor zijn videodienst *Watch*. Facebook zal daarvoor samenwerken met grote Amerikaanse zenders zoals CNN, Univision en Fox News.

De huidige generatie twintigers bestaat volgens de recentste Digimeter voor het eerst enkel uit *digital natives*, zij die nooit iets anders gekend hebben dan digitale dragers. Dat heeft verstrekkende gevolgen voor de klassiekere spelers. Die generatie is niet gehecht aan de televisie, maar

aan de smartphone. Ze komt los van referentiespelers als de krant, televisie en radio. Wat krantenuitgevers enkele jaren geleden ondervonden, speelt nu de televisiezenders parten. Ze moeten hun publiek online volgen en hun aanbod digitaal ontsluiten. Die methode is een evidentie geworden door het succes van streamingdiensten als Netflix en Amazon en het opnemen met de digicorder.

Vlaamse omroepen investeren ook steeds meer in online platforms en mobiele applicaties als alternatieve distributiekanaal, denk maar aan de apps van de commerciële en publieke omroepen, zoals Stievie en vrt.nu. Ongeveer een derde van de Vlamingen maakt hiervan minstens één keer per maand gebruik. De afleveringen en aparte fragmenten van de meeste Vlaamse producties zijn ondertussen ook online te bekijken, via de verschillende apps en sites. Medialaan speelt daar voor het grootste publiek, met 1,9 miljoen geregistreerde accounts. SBS (Vier, Vijf en Zes) en de VRT volgen met 850.000 en 750.000 accounts op enige afstand.

1 Braeckman, J. (2017). *Er was eens, over de mens als vertellende aap*. Confituur.

2 "Tout le malheur des hommes vient d'une seule chose, qui est de ne savoir pas demeurer en repos dans une chambre", Pascal, B. (1992). *Pensées (Classiques Eternels)*. Lonrai: Lattès.

3 Johnson, S. (2016). *Wonderland, How Play made the Modern World*. New York: Riverhead Books.

4 Michel Foucault.

5 Recent raakt het begrip 'transmigrant' ook meer in zwang, zie ook Permentier, L. (28 mei 2018). Transmigrant of transitmigrant? *De Standaard*. Geraadpleegd uit http://www.standaard.be/cnt/dmf20180527_03532584

6 Ordine, N. (2015). *Het nut van het nutteloze: een manifest over kennis, kunst en cultuur*. Bijjveld.

7 Beyond The Spoken. (z.d.). Geraadpleegd uit <http://www.beyondthespoken.eu/>

8 Alain de Botton poogt dit te populariseren via The School of Life.

9 Wat volgens hem niet mag ontbreken in de boekenkast van de moderne redenaar is Quintillianus.

10 Kregting, M. (2017). *De ware marsrichting. Opinismen*. Gent: Het balanceer.

11 Jonckheere, K. (23 februari 2018). Is kunst een kwestie van geloven? *De Standaard*. Geraadpleegd uit http://www.standaard.be/cnt/dmf20180222_03372654

12 Musil, R. (2005). *De Man zonder Eigenschappen*. Pockethuis.

13 Ugrešić, D. (13 september 2017). Op een bankje met Ninotchka. *De Groene Amsterdammer*, 37. Geraadpleegd uit <https://www.groene.nl/artikel/op-een-bankje-met-ninotchka>

14 De Ambrassade beroept zich in zijn missie op het recht van kinderen en jongeren op vrije tijd, spel en ontspanning en cultureel

- en artistieke activiteiten, zie art. 31 in Verdrag inzake de Rechten van het Kind. (20 november 1989). Geraadpleegd op 10 augustus 2018 uit https://www.kinderrechtencommissariaat.be/sites/default/files/bestanden/kinderrechtenverdrag_officiële_nederlandse_vertaling.pdf
- 15** Bauman, Z. (2011). *Culture in a liquid modern world*. Cambridge: Polity press.
- 16** De Witte Raaf. (oktober – november 2017). *Festivalitis in de podiumkunsten (en elders): Een panelgesprek met Pieter De Buysser, Charlotte De Somviele, Guy Gypens, Liv Laveyne en Karel Vanhaesebrouck, gemodereerd door Rudi Laermans en Dirk Pültau*. Geraadpleegd uit <https://www.dewitteraaf.be/artikel/detail/nl/4411>
- 17** Van Immerseel, J. (18 maart 2018). Berg en Dal [Podcast]. Geraadpleegd uit <https://klara.be/pat-donnez-praat-met-jos-van-immerseel>. Van Immerseel verwijst in dat verband ook naar Schubert's beschouwing daarover: 'Oh Fantasie du Unerschöpflicher'.
- 18** Reed, A. (2017). *Slow Art: The Experience of Looking, Sacred Images to James Turrell*. California: University of California Press.
- 19** Van den Braembussche, A. (2007). *Postmodernisme: Een intertekstueel woordenboek*. Budel: Damon.
- 20** Michaelina Wautier, Marthe Donas ...
- 21** Van Bork, G.J., Delabastita, D., van Gorp, H., Verkrujse, P.J., & Vis, G.J. (2012). *Algemeen letterkundig lexicon: postmodernisme*. Geraadpleegd uit https://www.dbnl.org/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02657.php
- 22** Adams, T. (2016-2017). Het deskundigenoordeel in de kunst verliest aan betekenis. *Boekman, 109*. Geraadpleegd uit https://www.boekman.nl/sites/default/files/downloads/free_downloads/boekman/bm109_adams_deskundigenoordeel.pdf
- 23** Fraihi, H. (2017). *Vooruitopia, Verbinding in Verwarring*. Kunstencentrum Vooruit.
- 24** Oculus Rift. (2018). In *Wikipedia*. Geraadpleegd op 12 juni 2018 uit https://nl.wikipedia.org/wiki/Oculus_Rift
- 25** De Witte Raaf. (oktober – november 2017). *Festivalitis in de podiumkunsten (en elders): Een panelgesprek met Pieter De Buysser, Charlotte De Somviele, Guy Gypens, Liv Laveyne en Karel Vanhaesebrouck, gemodereerd door Rudi Laermans en Dirk Pültau*. Geraadpleegd uit <https://www.dewitteraaf.be/artikel/detail/nl/4411>
- 26** Benjamin, W. (2008). *Het kunstwerk in het tijdperk van zijn technische reproduceerbaarheid en andere essays*. Amsterdam: Boom.
- 27** Departement Kanselarij en Bestuur. (2018). *Algemene Omgevingsanalyse voor Vlaanderen. Trends met impact voor Vlaanderen*.
- 28** Gielen, P. (2004). *Kunst in Netwerken – artistieke selecties in de hedendaagse dans en beeldende kunst*. Tiel: Lannoo.
- 29** Tielens, F. (16 juni 2018). Op bezoek bij enfant terrible Benny Claessens in Berlijn.
- De Standaard*. Geraadpleegd uit http://www.standaard.be/cnt/dmf20180615_03565170
- 30** Andere accommodaties zijn onder andere jeugdherbergen, huurappartementen en vakantieparken. Stabtel. (z.d.). *Overnachtingen in 2017 per regio en type van accommodatie (a)*. Geraadpleegd uit <https://stabtel.fgov.be/nl/themas/ondernemingen/horeca-toerisme-en-hotelwezen#panel-13>
- 31** Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Geraadpleegd uit <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2018/03/12/cultuur-in-een-open-samenleving>
- 32** In de bioscoop kon je natuurlijk ook wel naar nieuwsuitzendingen (én propaganda!) kijken tot in de jaren '50.
- 33** 361.000, of 2% van alle Netflix-klanten bekeek alle negen afleveringen van Stranger Things (seizoen twee) op de dag van de release zelf, zie Molla, R. (4 november 2017). 'Stranger Things' is a real hit: 16 million Americans watched its Season Two premiere, according to Nielsen. *Recode*. Geraadpleegd uit <https://www.recode.net/2017/11/4/16606268/stranger-things-season-two-ratings-audience-numbers-nielsen-netflix>
- 34** PVR of personal video recording is een functionaliteit naast drie andere: SVOD (subscription), TVOD (transactional) AVOD (Advertising), zie Video on demand. (2018). In *Wikipedia*. Geraadpleegd uit https://en.wikipedia.org/wiki/Video_on_demand

7 De culturele organisatie en het nieuwe werken

‘The liquid organisation’

Bedrijven en organisaties ontsnappen niet aan de wetmatigheden van de tijd en trachten er zo goed mogelijk op te reageren en te anticiperen. Dat betekent in tijden van disruptie vaak ook: experiment en ‘gedwongen’ verandering. Zygmunt Bauman is socioloog en filosoof, maar vooral ook expert in organisatieontwikkeling. Hij beschrijft onder meer hoe organisaties en bedrijven steeds meer evolueren van een strak gemanagede organisatiestructuur naar een steeds meer ‘vloeibare’, minder grijpbare, ‘efemere’ entiteit.¹ Onzekerheid voedt experiment, kwetsbaarheid wordt een sterkte, niets is zeker in disruptie tijden.

Alle trends in acht genomen zien we dat bepaalde culturele omgevingen zich ontwikkelen naar een ‘liquide’ werkomgeving met niet-materiële werkstructuren. Deze niet-materiële werkstructuren kunnen bekeken worden vanuit verschillende perspectieven. We behandelen in dit kader enkele belangrijke aspecten: de werkorganisatie, de infrastructuur en de mogelijke impact op een cultuurbeleid.

Als we de ‘liquid organisation’ in extreme vorm beschouwen en bekijken vanuit de werkorganisatie, kunnen we bijvoorbeeld denken aan een kunstorganisatie bestaande uit slechts een zeer beperkte staf gericht op netwerking maar vooral op contentontwikkeling. Deze cultuurwerkers gaan dan met de stakeholders uit de culturele ruimte allianties zoeken en hebben een gebouw ter beschikking waarin heel veel mogelijk is. Men kan hierbij zeer breed gaan op het vlak van de programmatie. Men heeft een flexibele ruimte waarin alles mogelijk is, zowel voor beginnende artiesten als voor grotere commerciële spelers. Men kan deze ruimte beschouwen als een moderne agora of een forum² met allerlei soorten sociaal-culturele projecten waar de hele samenleving haar gading in kan vinden. Voor een dergelijk project zet je best geen programmatorische structuur op maar creëer je eerder een sociaal-culturele omgeving in een symboolgebouw. De infrastructurale context drukt, afhankelijk van de technische mogelijkheden en de schaal van de middelen, een stedelijke, regionale, Vlaamse of internationale ambitie uit. Anderzijds zullen ook de culturele spelers zich mogelijk verhouden tot elkaar via de ‘liquid organisation’, waar ze uiteraard zelf deel van uitmaken. Zo’n gebouw kan een ‘landmark’ zijn, een plaats van democratie, symbolisch voor een stad of andere lokaliteit.

De ‘liquid organisation’ is een voortrekker om culturele organisaties te dematerialiseren tot een geheel dat samen met het publiek naar verbinding zoekt. Organisaties zijn eerder ‘contentgericht’ zonder vaste gebouwen en met een kleiner personeelsbestand. Naast een ‘grotere’ infrastructuur kunnen

ook kleinere zeer gespecialiseerde structurele contexten bestaan. Het kan bijvoorbeeld gaan om experimentele labs, studio's en kunstenaarswerkplaatsen.

Air Berlin Alexanderplatz ondersteunt kunstenaarsresidenties door ze een sleutel te geven tot een netwerk, hun werking is minder gekoppeld aan het concept van de materiële creatieve hub.³

Infrastructuur wordt in een welbepaalde geografische context vanuit een totaliteit bekeken, niet vanuit de particulariteit van een organisatie. Het publiek wordt benaderd vanuit zijn behoeftes en niet vanuit een specifieke organisatie met een specifiek verhaal rond een discipline of kunstvorm. In deze gedeelde omgevingen wordt aandacht besteed aan 'nestwarmte', ruimte voor groepsvorming. In het jeugd- en kinderrechtenbeleid spreken we van 'doordacht' medegebruik, dit is: flexibel omgaan met de bestemming van diverse ruimtes en functies van infrastructuur, maar specifiek gebruik toelaten waar nodig, en vooral vertrekken vanuit inspraak en participatie van gebruikers in de planning.

In de bedrijfswereld ziet men deze ontwikkelingen ook: "Organisaties zelf worden vloeibaarder, komen en gaan. De evolutie naar een verkorting van de levensduur van een organisatie leidt er ook toe dat *life time employment* wellicht tot het verleden behoort."⁴ Men ziet in dat organisaties dematerialiseren en dat *assets* minder cruciaal zijn om toegevoegde waarde te realiseren. Bedrijven van de toekomst moeten volgens Van Geest en Ismael inzetten op onder andere volgende parameters: staff on demand, community en crowd, algorithmes, leveraged assets, engagement en interfaces.⁵ Zij baseren zich hierbij op de businessmodellen van de succesvolste bedrijven van vandaag zoals Airbnb, Netflix, Wase, Amazon....

Puur theoretisch, maar uiterst interessant als denkoefening kan men dit bijvoorbeeld toepassen op beeldende kunstorganisaties en musea. Een museum hoeft geen vaste uitvalsbasis meer te hebben. Alles kan gedigitaliseerd worden en het accent moet liggen op narratologie en contentontwikkeling. Narratologie en narratieven kan je koppelen aan specifieke contexten die zeer wisselend kunnen zijn. Verhalen kunnen verbonden worden aan objecten, maar die objecten zijn op hun beurt best niet verbonden aan 'vaste plekken' maar aan meerwaarde gedreven of symbolische plaatsen (zogenaamde '*lieux de memoire*'). Fiona Cameron gaat in 'The liquid museum' sterk in op het loskoppelen van artefacten en werking.⁶ Moeten we – daarop verder bouwend – de gedachte aan een 'Collectie Vlaanderen' niet opnieuw van stal halen en de belangrijke kunst centraliseren en beschikbaar stellen voor de organisaties die er iets mee willen doen? In een context van globalisering moeten we blijvend reflecteren over de rol van lokale spelers

met een eigen, beperkte collectie. Moeten deze kleine erfgoedspelers alle huidige gedefinieerde decretale functies vervullen: herkennen en verzamelen, behouden en borgen, presenteren en toeleiden en participeren? Een benadering vanuit een culturele ruimte met meerdere spelers kan ervoor zorgen dat deze verschillende functies gespreid worden over verschillende spelers. Kan de bibliotheek niet de publieksfunctie vervullen en een sterke regionale erfgoedspeler het verwervings- en collectiewerk beheren? Deze kleine erfgoedspelers kunnen zich dan focussen op onderzoek en contentontwikkeling en zich verbinden aan lokale verhalen. Hun personeelsprofiel is dan ook afgestemd op deze opdracht.

Verder stellen we ons dan ook de vraag of elke stad in Vlaanderen nog eens de zoveelste podiumkunstenzaal, zoals bijvoorbeeld een theaterzaal naast een concertzaal en een kunstencentrum, moet bouwen? En als ze het al doen, dienen ze dat ook te doen voor elke speler die nood heeft aan infrastructuur al dan niet multi-inzetbaar? Een pop- en rockcentrum kan beschikken over een kleinere infrastructuur voor haar specifieke en gespecialiseerde programma's of noden zoals repetitieruimtes, opnamestudio's, kleine presentatieplekken voor try-out en opkomend talent ... Voor grotere publiekstrekkingen gaat men naar de 'liquid structuur'. Zo hebben we in een centrumstad in Vlaanderen geen cultuurcentrum, kunstencentrum, muziek- en concertzaal, theateraccommodatie ... meer naast elkaar maar één infrastructuur naast kleinere zeer gespecialiseerde infrastructuren. Voor elke stad is dat anders en kan dit volgens de historische en culturele context bekeken worden. Maar in alle geval kan dit wel leiden tot optimalisatie op vele terreinen. De liquid structure zal een verzamelpunt zijn van allerlei activiteiten en functies (bijvoorbeeld presentatieruimte voor diverse disciplines, congrescentrum, feest en fuifruimte, filmzaal, eerstelijns depot- en archieftruimte ...) en dat vooral gericht op synergieën. Tegelijkertijd is er een neiging depots net te decentraliseren, los van publieksruimtes, omwille van de specifieke eisen en geen nood aan centrale ligging (met hoge kostprijs).

Nu de cultuurcentra voor de uitdaging staan om hun huidige rol als zalencentrum voor kunst- en cultuurproducties en het lokale verenigingsleven te herdenken en hun belang te tonen aan hun respectievelijke broodheren⁷, kunnen ze mogelijk inspiratie vinden in het model van de *liquid organisation*, zowel op vlak van de invulling van hun infrastructuur, hun organisatiestructuur en culturele betekenis. Een interessante piste is een positie tussen publieke en private ruimte, waarbij de cultuurcentra-infrastructuren als 'tussenruimte' een ontmoetingsplek zijn voor diverse publieken en tegelijk maatschappelijke thema's naar binnen trekken en vanuit hun eigen artistieke accenten en profiel programma's lanceren.⁸ Samen met andere sectororganisaties zou de overheid dit debat kunnen voeden. De

cultuurcentra worden in een aantal gemeenten en steden ook uitgedaagd door de nieuwe bibliotheken die zich meer en meer een profiel aanmeten als ontmoetingsplek en (creatieve) ruimte.

De gedachtegang rond de 'liquid organisation' (LO) kan een leidraad vormen bij de verdere uitbouw van het culturele discours rond de ontwikkeling van organisaties en infrastructuren.

Van de LO kunnen we ons redelijk makkelijk inbeelden welke impact dit heeft op de werkwijze van de organisatie en de infrastructurale context waarbij de begrippen wendbaarheid, beweeglijkheid, lichte structuren, contentgeoriënteerd, bottom-up ... centraal staan. Maar hoe ontplooit de LO zich dan in het culturele werkveld. Hoe moeten deze organisaties ondersteund worden door de overheid en hoe verhouden ze zich tot elkaar op het vlak van de inhoudelijke werking? Welk model voor beheer en eigenaarschap kan gehanteerd worden?

Om betrokkenheid en participatie te verhogen is er nood aan een nieuw leiderschapsmodel. Een model dat meer mogelijkheden biedt om deel te nemen aan het creatie- en productieproces, het besluitvormingsproces opent en dialoog tussen gebruikers en niet-gebruikers stimuleert. Dit vereist een verandering van governance en organisatiestructuur.⁹

Naarmate organisaties meer richting liquid organisations evolueren, gaan de waarden en missie en visie hoogstwaarschijnlijk ook variëren. Er ligt namelijk meer focus op projectwerking in dergelijke netwerkorganisaties en waar losse items komen en gaan, zal ook het leiderschap variëren. Leiderschap zal meer een vloeiend, flexibel traject vergen waarbij het zich voortdurend aanpast aan de situatie en omgevingsfactoren.

Het is duidelijk dat we hier praten over een weg van geleidelijkheid en veel trial and error. Een LO zal noch op korte noch op middellange termijn het bestaande brede veld en de culturele instellingen vervangen. Wel zullen zich geleidelijk aan nieuwe werkwijzen aandienen die 'beweeglijk' en 'lean' zijn waarbij de overheid bereid en in staat moet zijn om een antwoord te bieden op specifieke vragen voor ondersteuning.

Om de discussie te openen is het begrip 'de sociaal-culturele ruimte' een goed startpunt. Onder sociaal-culturele ruimte verstaan we een ecosysteem van sociaal-culturele actoren, structureel georganiseerd of eerder feitelijk, in een ruimtelijke context, die zelf bepalen welk aanbod, productie, belevingsmogelijkheid ... er ontwikkeld wordt.

Deze sociaal-culturele ruimte ontwikkelt zich in een reële spatiale ruimte die historisch gegroeid en definieerbaar is. Dit kan een stad, een intergemeentelijk samenwerkingsverband, regio of Vlaanderen zijn. Zo'n organisatie groeit bottom-up en kan van overheidswege ondersteund worden. Een toekomstig verhaal van de LO's sluit aan bij een groeiend besef

van de sociaal-culturele ruimtes en een betere afstemming met elkaar. Deze afstemming gebeurt door enerzijds vrijwillige samenwerking maar kan ook georkestreerd worden op alle aspecten van de organisatie: programmering, publiekswerking, infrastructuur, onderzoek ... Door die afstemming ontwikkel je een context met meer cross-disciplinaire mogelijkheden en vermengingen van functies tussen organisaties. Moet elke culturele organisatie aan publiekswerking doen? Kan dat niet gebeuren door een conglomeraat van aan elkaar gelinkte organisaties?

De LO's zijn op zich geen los zand maar ze zijn uiteraard ook juridisch verankerd. In het kader van de nieuwe ontwikkelingen rond het fiscaal-juridisch kader van de organisaties praten we hier over organisaties met een sociaal oogmerk die al dan niet commerciële activiteiten kunnen uitoefenen. Commercialiteit is op zich geen breekpunt voor subsidies, wel hun maatschappelijk doel.

Opnieuw ga je bij de LO's minder uit van de versterking van de identiteit van organisaties, maar eerder van positionering. Om een sterke organisatie te ontwikkelen hoef je dan helemaal zelf geen infrastructuur te hebben maar kan je werken via een lichte werkcontext zonder een technische dienst, publiekswerking ... Het ideale ontwikkelscenario, binnen de huidige structurele subsidiecontexten van de diverse decreten, is nog te dikwijls gekoppeld aan groei op het vlak van een soortelijk gewicht dat bestaat uit de infrastructurele context, aantal medewerkers en bezoekers en de schaal van het aanbod. Niet op samenwerking, positionering, impact op de samenleving, lichtheid en wendbaarheid ... Dit vergt een ander beeld van een florissante organisatie en is eerder gebaseerd op gedeeld eigenaarschap als beheermodel. Fusies en verregaande samenwerkingen tussen verschillende spelers worden een uitdaging en moeten vanuit dit perspectief gestimuleerd worden.

Er kan dan ook gepleit worden om de komende jaren te experimenteren met het toewijzen van culturele opdrachten via open calls en lichte structuren. Individuen met creatieve ideeën krijgen dan meer mogelijkheden om toe te treden tot het jeugd-, media-, erfgoed-, kunsten- en sociaal-culturele veld. Deze kleine wendbare contexten hebben niet de finaliteit om structureel gesubsidieerd te worden, wat ertoe moet leiden dat we veel meer mogelijkheden hebben voor een permanente vernieuwing van het landschap. Hoe we dit soort organisaties meten op hun merites vergt de komende jaren nog veel denk- en experimenteerwerk.

—— “Organisaties zelf worden vloeibaarder, komen en gaan. De evolutie naar een verkorting van de levensduur van een organisatie leidt er ook toe dat life time employment wellicht tot het verleden behoort.” ——

Arbeidsmarkt en Cultuur, Jeugd en Media¹⁰

De arbeidsmarkt is onderwerp van veel onderzoek dat zowel territoriaal gebonden als ideologisch gekleurd is. De Angelsaksische en Amerikaanse prognoses en vaak doemscenario's corresponderen niet met de continentale verwachtingen. De polemiek maakt de discussie over de toekomstige arbeidsmarkt net boeiend. En waar bevinden zich de culturele en creatieve professionals in dit verhaal?

De arbeidsmarkt in 2018 is het resultaat van veel evoluties van de voorbije decennia. Terugblikken op het verleden geeft inzicht in waar we beland zijn en geeft duiding welke 21ste-eeuwse skills broodnodig zijn.

De Vlaamse arbeidsmarkt is de voorbije 25 jaar op veel vlakken ingrijpend veranderd. Dat blijkt uit onderzoek van Luc Sels van 2017. We zoemen even in op een aantal belangrijke vaststellingen.

De activiteitsgraad is in Vlaanderen stelselmatig gestegen tot 70% in 2015 en dat is vooral aan de vrouwen te danken. Ook de demografie is grondig gewijzigd. De levensverwachting van wie in 2015 geboren werd, is langer dan ooit tevoren. De arbeidsparticipatie van vrouwen is sterk toegenomen maar dat is eerder te situeren in de deeltijdarbeid, wat maakt dat het traditionele rollenpatroon nog steeds overeind blijft. Vrouwen die deeltijds werken doen dat omwille van de combinatie met de zorg voor kinderen of andere afhankelijken. Het aanbod om gebruik te maken van andere mogelijkheden om werk en privé te combineren, is ook gegroeid. Deeltijdarbeid komt dan weer vaker voor bij laaggeschoolden.

De scholarisatie is de voorbije decennia ferm gestegen en jongeren zijn ook meer en meer hoger geschoold waardoor ze een latere intrede maken op de arbeidsmarkt. Dat resulteert onvermijdelijk in een lagere activiteitsgraad. 50-plussers kennen dan weer een latere uittrede uit de arbeidsmarkt en hun werkzaamheidsgraad toont een U-vormig verloop sinds de jaren '80. Tussen 1985 en 1990 daalde de werkzaamheid maar dat stabiliseerde zich begin de jaren '90.

De gemiddelde loopbaananciënniteit is verrassend stabiel. Veel loopbaanonderzoeken voorspellen al jaren een groeiende loopbaandynamiek. maar de gemiddelde jobanciënniteit in Vlaanderen is verrassend stabiel. Dat loopbanen flexibeler worden, is voor België maar in heel beperkte mate het geval. Zelfs bij jongere werknemers is, zo merkt Luc Sels op, nog geen mentaliteitswijziging vast te stellen. Op de Vlaamse arbeidsmarkt is er eveneens sprake van een verschuiving in de sectorale verdeling van de

werkgelegenheid. Dat heeft enerzijds te maken met de desindustrialisering en de opgang van de diensteneconomie. Ook binnen de beroepenstructuur is een wijziging vast te stellen, namelijk het belang van hooggekwalificeerde jobs neemt systematisch toe ten nadele van middengekwalificeerde jobs.¹¹

Technologie, digitalisering, jobs en 21st century skills

Het hedendaagse debat over digitalisering wordt beheerst door een eenzijdige focus op massale jobdestructie maar ondanks alle onheilsscenario's blijft de tewerkstelling in Vlaanderen gestaag stijgen en het aantal niet-werkenden dalen. Een andere polarisering in het debat is dat er in binaire termen gesproken wordt over de impact van digitalisering (een job is veilig of zal verdwijnen) terwijl er sprake is van complementariteit en daarin schuilt net het potentieel.

De digitalisering op zich is niet de enige factor die op dit moment speelt. Er zijn veel factoren die de snelheid van de technologische vooruitgang kunnen afremmen, bijvoorbeeld trage ingebruikname omwille van hoge kostprijs of de groeiprognoze van onze economie. Er is op dit moment zelfs geen gedeelde mening over de vraag of we voor een stagnatie dan wel een economische groei staan. Een ding is zeker: een debat over de maatschappelijke gevolgen van technologie is broodnodig omdat het een debat is over sociale ongelijkheid en in welke mate we dat dulden. We moeten immers nadenken over waar we de grens willen trekken en welke arbeid in menselijke handen gehouden moet worden om welke reden dan ook. Binnen dat debat is een focus op de mogelijkheden van complementariteit broodnodig. In dat verband zou op dit moment moeten gedebatteerd worden over onderwijs, opleiding en vaardigheden van de toekomst in relatie tot complementariteit. Momenteel worden enkel de bedreigingen benoemd maar de opportuniteiten worden te weinig omarmd.

142

Loopbanen, arbeidsrelaties en 21ste-eeuwse trends

De visie over het verloop van loopbanen is de voorbije twee decennia grondig veranderd. Getuige daarvan onder meer de inperkingen van overheidsregulering, het neoliberalisme, de opkomst van het individualisme en ook het

afkalven van de macht van de vakbonden. Bedrijven moeten flexibel zijn en zich aanpassen aan veranderende markten en dat heeft ook de behoefte aan flexibele arbeidsinzet gestimuleerd. Externe arbeidsmobiliteit lijkt de nieuwe standaard. Tegen die achtergrond is de zogenaamde flexicurity ontstaan, namelijk het samengaan van flexibiliteit en security.

Tegen die achtergrond valt ook de opkomst van de deeleconomie en de freelance of de gig economy te situeren met de Uberisering van arbeidsrelaties. In de Verenigde Staten is zelfs sprake van een heuse freelance economy met een typologie van freelancers namelijk *independent contractors* (die als zelfstandigen projecten opnemen), *moonlighters* (die naast een traditionele job in bijberoep als freelancer werken), *diversified workers* (die verschillende inkomstenstromen combineren met een mix van minijobs en freelance), *temporary workers* (die op tijdelijke basis een afgebakend project uitvoeren voor één klant) en *freelance workers* (die een eigen bedrijfje hebben en vaak ook een beroep doen op andere freelancers). In Europa is er vooralsnog geen of weinig onderzoek om die trend te bevestigen of te ontkennen.

Arbeidsrelaties zijn anno 2018 vooralsnog stabiel in tegenstelling tot de tendensen in de Angelsakische landen. Het meervoudig werkgeverschap dat voor culturele en creatieve professionals een realiteit is, is nog geen norm in Vlaanderen, noch nomadische loopbanen en ongebonden werkers. In Vlaanderen is de jobanciënniteit de voorbije twee decennia slechts lichtjes afgenomen en er is evenmin een trend naar meer jobmobiliteit. Een doorsnee loopbaan in Vlaanderen is bijgevolg vandaag nog opmerkelijk stabiel en helemaal niet zo ongebonden.

Grote organisaties hebben zelfs hun interne arbeidsmarkt herontdekt. Ze zetten weer in op interne werving van personeel.

Dat loopbanen langer worden, impliceert dat de houdbaarheid van kwalificaties verkort. Zeker in een samenleving waar de robotisering en digitalisering betaalde arbeid bedreigen. Dat is vandaag al de realiteit en kan snel uitgroeien tot een nieuw sociaal risico.

De trend tot uittrede op latere leeftijd duwt ons met de neus op loopbaanlang leren. Dat wordt doorgaans in het publieke debat vergeten omwille van de roep om werkbaar werk. De ontwikkeling van een tweede carrière binnen de loopbaan blijft tot op heden nog een uitzondering. Dat is iets dat in de Culturele en Creatieve Sectoren (CCS) al een realiteit is.

De demografische ontwikkeling zorgt heden al voor een spanning door de vertraging van de bevolkingsgroei en de vergrijzing. Dat, in combinatie met een latere intrede op de arbeidsmarkt, laat al serieus voelen in welke richting dat gaat evolueren.

Individualisering is niet zomaar een gril maar een verantwoordelijkheid. Een loopbaan is niet langer een vastliggend traject bij één werkgever

en dan is het logisch dat burgers zelf instaan voor het vormgeven van hun carrière door actief te zoeken naar nieuwe kansen. Dat is een te verantwoordende en gezonde reactie. Die evolutie ontslaat de werkgever, de sociale partners en de overheid niet van hun verantwoordelijkheid.

De typologie die hoger geschetst werd van freelancers in de Verenigde Staten is onverkort toepasbaar op culturele en creatieve professionals. De kleine spelers zijn vaak zelfstandigen of micro- of nano-organisaties die noodgedwongen als freelancer van het ene project naar het andere stappen en dit moeten combineren met andere opdrachten buiten de CCS om een inkomen te verwerven. Die multi-jobholding maakt dat kunstenaars, creatieven en culturele professionals geen lineaire loopbanen hebben zoals nog steeds gangbaar binnen de reguliere economie.

Het gebrek aan potentieel tot duurzame carrièrevorming maakt deze professionals kwetsbaar. Onderzoek naar hun sociaaleconomische positie toont aan dat de jobsatisfactie weliswaar hoog ligt maar de inkomsten heel laag. Uitval – vooral onder het vrouwelijke deel van de CCS-populatie – is groot.

Professionals in de Culturele en Creatieve Sectoren verdienen een volwaardige plek op de arbeidsmarkt. Ook hun potentieel verdient meer waardering. Wie creativiteit brengt, reikt nieuwe ideeën aan. Wie people skills heeft, is essentieel voor de (toekomstige) arbeidsmarkt.

In de toekomst zullen CCS professionals die vindingrijkheid blijven aanreiken maar hun positie blijft precair. Freelance multi-jobholding blijft voor reguliere arbeidsloopbanen nog steeds niet de norm ook al zal die werkvorm geleidelijk aan wel toenemen. Sociale bescherming blijft voor die laag nog steeds broodnodig.

Is it really money that matters?

Cultuur kan ook tot economische innovatie bijdragen. Meer nog, economische innovatie groeit vaak bottom-up in het cultuurveld omdat de drang tot creëren de cruciale driver is en dat wars van verdienmodellen. In de cultuursector worden klassieke economische premissen en modellen in vraag gesteld en wordt met innovatieve alternatieven geëxperimenteerd. Daarvan getuigen zeker alternatieve technieken, zoals crowdfunding, die ontstaan zijn toen de reguliere financiële instellingen zich terugtrokken uit de cultuursector wegens te risicovol. Sindsdien is uitgebreid aangetoond dat de cultuursector niet risicovoller is dan de traditionele economie maar dat

financiële instellingen onvoldoende vertrouwd zijn met de verdienmodellen in de cultuursector. Inmiddels is crowdfunding stevig ingeburgerd als vast onderdeel binnen de gangbare financieringsmix en lijkt de openbare opinie al lang het ontstaan en de herkomst van crowdfunding vergeten te zijn.

Naast crowdfunding zijn nog tal van blijken van innovatieve economische technieken in de cultuursector. Denken we maar aan alternatieve currencies en de social impact bonds. Steeds zijn ze erop gericht een grotere betrokkenheid bij de gebruikers te creëren. Spontaan gaat de cultuursector na hoe publiek en gebruikers kunnen ingeschakeld worden. Ook op dat vlak zijn ze heel innovatief zonder de term user-driven innovation in de mond te nemen. Deze vorm van innovatie kan heel sterk materieel gericht zijn maar heeft ook een immense immateriële component. Denken we maar aan crowdsourcing waar het lang niet steeds om geld draait, maar om niet-monetaire inbreng.

Innovatiebarrières in de Culturele en Creatieve Sectoren (CCS)

145

Er is al veel inkt gevloeid over de nood aan innovatie. Niemand twijfelt eraan dat innovatie in onze economie en samenleving nodig is. En voor de CCS is dat niet anders.

Eind mei 2018 vond een groot debat plaats in het kader van het ArtLab¹² evenement *Territories, Culture, Innovation 2018* in Milaan ter voorbereiding van de *Innovation Summit* die in oktober 2018 door the ARTS+¹³ in Frankfurt zal plaatsvinden. Het internationale gezelschap boog zich over de structurele innovatiebarrières in de CCS.¹⁴ De groep experts identificeerde tien barrières die maken dat de CCS vaak niet uit de startblokken geraken.

Een eerste grote barrière is de grote fragmentatie in de CCS door het groot aantal van micro- en nanospelers die zelf met moeilijke precare arbeidsomstandigheden geconfronteerd worden. Zij moeten het opnemen tegen de zogenaamde *platformization* en monopolisering van nieuwe intermediairen die veelal grote big tech bedrijven zijn.

Een tweede grote barrière is de sterke silovorming binnen zowel de CCS zelf, andere bedrijfstakken en binnen politieke structuren. De term CCS is voornamelijk een top-down gebeuren. De realiteit toont vaak dat er geen gedeelde visie is over wie tot dat geheel behoort ondanks de definiëring die onder impuls van de Europese Commissie geformuleerd werd. De sector zelf ziet zich

niet steeds als een economische tak. Hier laat de sector veel kansen liggen.

Een derde barrière is de schaarste aan investeringen en subsidies voor innovatie wegens een gebrek aan credibiliteit, aantrekkingskracht en scalability. Dat maakt dat de CCS in tegenstelling tot pakweg ICT, zelf voor investeringen moet zorgen in plaats van externe investeerders aan te trekken. Daardoor wordt een groot potentieel niet aangeboord.

Een vierde barrière is te vinden in de typische eigenschappen van de CCS, namelijk immateriële vaste activa, bijvoorbeeld intellectual property en people-centered activa die op diensten gebaseerd zijn. Die traditionele manier van werken via diensten maakt dat de scale-up die bijvoorbeeld binnen de tech gepromoot wordt, hier moeilijk te realiseren is.

De vijfde barrière is te vinden in de heersende mindset binnen de CCS die eerder conservatieve en defensieve businessmodellen ontwikkelt en in stand houdt. De CCS heeft geen traditie om gezamenlijk op te treden of om samen te werken op macroniveau. Er is weinig bereidheid of ervaring tot 'think big'.

Een zesde barrière heeft te maken met een hoge graad van regulering in de CCS wegens het grote publieke engagement van overheden met regulitis als gevolg. En opvallend is dat, ondanks de hoge graad van gesubsidieerd zijn, er nauwelijks een CCS-specifiek innovatie-instrument is en dat zowel op nationaal, regionaal als op Europees niveau.

Een zevende barrière is te wijten aan te beperkte technische en ondernemingsskills in tegenstelling tot de bijzonder sterke sociale skills en de kritische attitude. Enerzijds heeft dat te maken met een gebrek aan training en vorming maar anderzijds heeft de CCS het moeilijk om IT en andere professionals zoals ingenieurs, juristen en data-analysten aan te trekken van buiten de sector door een gebrek aan middelen maar ook door een gebrek aan aantrekkingskracht en imago.

Een achtste barrière situeert zich op het niveau van de veranderende waardeketen en de nood aan nieuwe waardecreatie en verdienmodellen. Binnen de CCS bestaan de verdienmodellen vooral uit betalende content of diensten. Diensten in de CCS kunnen vaak niet geautomatiseerd worden en in digitale omgevingen moeten zij opboksen tegen gemonopoliseerde platforms. De mogelijkheden tot upscaling zijn sowieso heel beperkt en internationalisering blijft een uitdaging. Verdienmodellen gebaseerd op publieke financiering leiden onder afnemende budgetten.

Een negende barrière ligt in de dualiteit tussen commercieel en niet-commercieel. Die differentiatie wordt wel nog steeds in stand gehouden door grote spelers uit het veld. Dit is vaak een politiek in stand gehouden dualiteit die ook in het steuninstrumentarium doorgevoerd wordt. De praktijk leert echter dat dit onderscheid moeilijk houdbaar is. Tekenend is

de hervorming van de federale vennootschaps- en vzw-wetgeving tot een verenigingswetgeving. Het maatschappelijk doel – financiële winstdeling is maatschappelijke meerwaarde – is nog enkel de onderscheidende factor.

Een tiende barrière heeft te maken met de mondiale context waarin cultuur en creativiteit opereren waardoor zij nood hebben aan een internationale benadering en dat niet enkel vanuit een economisch perspectief maar ook vanuit een creatief perspectief. Een groot deel van de opbrengsten komt immers van internationale activiteiten. De CCS denkt en opereert wel internationaal maar de overheden denken en opereren lokaal en niet globaal. Door een gebrek aan domeinoverschrijdend werken in Vlaanderen tussen economie en innovatie enerzijds en cultuur anderzijds wordt bijvoorbeeld de meerwaarde van de verbinding van de hubs voor jonge ondernemers en de werkplaatsen voor kunstenaars weinig tot niet benut.

Naar een innovatieve cultuuroverheid

147

Een innovatieve overheid neemt opnieuw een cruciale rol op in de maatschappij en binnen het ecosysteem waarin culturele spelers actief zijn. Belangrijk hierbij is de kracht van cultuur actief uit te dragen en op duurzame wijze steun te verlenen aan alles wat onze maatschappij innovatief en inclusief maakt. Daarbij dragen wij *'de kracht van het kleine'* hoog in het vaandel.

In de toekomst wordt de cultuuroverheid een niet te verwaarlozen bruggenbouwer en dat zowel naar andere beleidsdomeinen als naar andere sectoren toe. De toekomstige cultuuroverheid maakt de dynamiek, eigenheid en het potentieel van cultureel ondernemerschap bekend in andere sectoren en in andere beleidsdomeinen. Zo maakt ze het potentieel van innovatie van de cultuursector bekend ver buiten de cultuursector zelf en legt ze duurzame verbanden. Als bruggenbouwer wil de cultuuroverheid respect afdwingen voor not for profit cultureel ondernemerschap en cultureel leiderschap en aantonen dat de economische waarde van het kleine ook aanzienlijk is. Een longitudinale mapping van de cultuursector zal de economische en de kwalitatieve impact aantonen en ondersteunen.

De cultuuroverheid streeft ernaar het duale karakter tussen not for profit- en for profit-ondernemen op te heffen door ervoor te ijveren het ondernemings- en innovatie-instrumentarium open te stellen voor not for profit-spelers en niet-technologische innovatie. Zo krijgt niet-economisch gedreven innovatie optimale kansen.

De cultuuroverheid wil een publieke innovator zijn en wil aan een duurzaam integraal steuninstrumentarium bouwen dat cultureel ondernemerschap in brede zin steunt en daarmee ook de zelfredzaamheid van alle spelers op lange termijn.

Binnen het steuninstrumentarium wordt systematisch cross-sectorale samenwerking gestimuleerd als katalysator voor innovatie. Daarbij wordt niet enkel op technisch gedreven innovatie gefocust, maar ook op immateriële innovatie die broodnodig is voor een innovatieve, creatieve en inclusieve maatschappij. Binnen het instrumentarium besteedt de cultuuroverheid uitdrukkelijk aandacht aan het ondernemingspotentieel van de tussenlaag van creative hubs.

Als cultuuroverheid zullen we ook aan innovatie-beleidsmaking doen door in dialoog te gaan met onze doelgroep en in co-creatie user-driven beleidsmaatregelen uit te bouwen die erop gericht zijn materiële en immateriële impact te ressorteren.

1 Bauman, Z. (2018). *Vloeibare tijden. Leven in een eeuw van onzekerheid*. Utrecht: Uitgeverij Klement.

2 Naar het Forum Romanum als hart van de Romeinse samenleving.

3 Air Berlin Alexanderplatz. (z.d.) *About*. Geraadpleegd uit <http://airberlinalexanderplatz.de/ueber/>

4 Ducheyne, D., Vander Sijpe, F., Anseel, F., & Vossaert, L. (2018). *Personaliseren van werk: Mythes en feiten* (Tweede druk ed.). Leuven: ACCO.

5 Ismail, S., & van Gees, J. (2015). *Exponentiële Organisaties*. Amsterdam/Antwerpen: Business Contact.

6 Cameron, F. (2015). *The liquid museum: New institutional ontologies for a complex uncertain world*. Hoboken: John Wiley and sons.

7 Visienota VVC. (2018). *Blijspel of tragedie? Een toekomst voor de Vlaamse Cultuurcentra*. Geraadpleegd uit <http://hallocultuur.be/wp-content/uploads/2018/01/180109-Digitale-Brochure01-Finaal.pdf>

8 Universiteit Gent. (2013). *LCI Verkennend onderzoek met betrekking tot de toekomst van de lokale culturele infrastructuur*. Geraadpleegd uit http://www.sociaalcultureel.be/doc/Doc_LOKAAL/2015/LCI%20eindrapport%2020130213.pdf

9 Jennings, N., & Jones, H. (2014). *A cultural leadership reader*. Geraadpleegd uit http://www.co-creatives.co.uk/wp-content/uploads/2014/12/a_cultural_leadership_reader_201007051349381.pdf

10 Sels, L., Vansteenkiste, S., & Knipprath, H. (2017). *Toekomstverkenningen arbeidsmarkt 2050* (Vol. 2017). Steunpunt Werk, HIVA - KU Leuven; Leuven.

11 Zie ook de bijdrage van Bas Ter Weel aan het Debat '(r)evolution@work' (13 juni 2018). Geraadpleegd uit <https://www.foundationpv.be/-r-evolution-worknl>

12 Europese Unie. (z.d.). *ArtLab Territories, Culture, Innovation*. Geraadpleegd uit <https://artlab.fitzcarraldo.it/en/artlab-18/milano>

13 The Arts+ is de nog jonge spin-off van de traditionele Frankfurter Buchmesse die focust op innovatie in relatie tot de content die verhandeld wordt tijdens de beurs. Experts en beleidsmakers komen er mee debatteren over innovatie tijdens de jaarlijkse Innovation Summit.

14 De focus van debat was cultural heritage maar de bevindingen zijn voor de hele culturele en creatieve sector (CCS) toepasbaar.

—— “De cultuur-
overheid wil een pu-
blieke innovator zijn en
wil aan een duurzaam
integraal steuninstru-
mentarium bouwen
dat cultureel onder-
nemerschap in brede
zin steunt en daarmee
ook de zelfredzaam-
heid van alle spelers
op lange termijn.” ——

(Departement Cultuur, Jeugd en Media)

Three

to

150

tango

Ik ben er gewoon, en ongewoon. Overal zou je me kunnen zien, horen of voelen. Ik word opgehemeld, genegeerd of miskend. Verdrongen ook, door gewauwel of door harde feiten, door wetenschappelijke analyses. Door statistiek. Terwijl mijn realiteit niet te vatten is.

Onmogelijk leed, wankele hoop, grenzeloze vreugde, onstilbare pijn, schoonheid, humor, ontroering... De lijst is lang van wie ik ben en wat ik brengen kan. Mijn oneindige complexiteit heeft nood aan een andere kijk. Een reflectieve crusade, zo wordt gezegd in de inleiding van deze publicatie. Dat is hard nodig in tijden van snelle veranderingen, ontwrichtingen en paradigmaverschuivingen om stil te staan bij de vraag: waar ga ik naartoe?

Sometimes, what you're looking for is already there.

(Aretha Franklin)

Nu, wie ik ben? Ik, dat zijn wij: cultuur, jeugd en media. Een ménage à trois dat in alle domeinen van de maatschappij huist. Cultuur manifesteert zich immers overal. In culturele centra, theaters, musea, concertzalen, galleries en bibliotheken, maar ook in jeugdhuizen, in klaslokalen, in garages, in kroegen en kerken, in bedrijven, in media, op straat, in conflictzones...

De jeugd die is er, haast als de kippen bij. In de begroting, de defensie, de sport of de zorg,... noem maar op. Al worden ze vaak over het hoofd gezien, niemand kan om het adagium heen: de jeugd is de toekomst. En dan zijn er nog de media. Hun macht kan je zelfs voelen, tot onze smaakpapillen toe.¹

Laat me even simplificeren om duidelijk te zijn en overdrijven om te overtuigen. Cultuur, jeugd en media. Trois, dat is in dit geval gelijk aan *tout*, en dat wisten jullie bij het departement CJM als geen ander. Vandaar jullie caleidoscopische kijk. Drie is alles, en dus met geen logica te vatten. En toch grijpen jullie een wetmatigheid aan, een fotografische regel, om scherp te kunnen reflecteren. In dit boek wordt namelijk ingezoomd om te vergroten. Vlakken van en met cultuur, jeugd en media worden verbreed door een diafragma te verkleinen.

De close up hebben we nu in handen. Jullie pennen zijn als telelenzen van papier. De reflecties zijn geenszins flou maar vloeibaarheid. Deze term komt vaak terug, als ware het een kernwoord. Liquide, als gesmeerd en niet massief. Cultuur, jeugd en media zijn veelvlakken. Hun effecten, waardigheid en winst kennen veel spill-overs die meer zijn dan een boekhoudkundige optelsom. Dit trio doet wat met een mens. Moeilijk te definiëren in een hoeveelheid en dat is lastig in tijden van meetbaarheid.

Niettemin, laten we er een cijfer bij nemen. In een aantal steden ligt het aandeel van personen van buitenlandse herkomst begin 2016 boven de

50%. Het gaat onder meer om Genk (56%) en Vilvoorde (50%). In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest gaat het om 71%. De vraag bij de opsomming van deze cijfers in deze publicatie wordt parmantig gesteld. Wat zullen zij als canon ervaren? Welke vormen van cultuurbeleving kiezen zij?

Zij.

Ik, dat worden al eens wij en zij. En laat het mij ook zo stellen: als drie alles is, dan is vier oneindig. Een vierde speler die cultuur, jeugd en media als geen ander kan ondersteunen, is ongetwijfeld onderwijs. Stel dat Vlaanderen een grote luchthaven is, dan is er één gateway waar iedereen langs moet. Maar dan ook iedereen. Die doorgang is de school. De kennis en ervaringen die je er opdoet zijn tickets voor het leven waarmee je kan vliegen, zweven of crashen. Heerlijk hoog of lelijk op de *patotter* vallen. We kennen het allemaal, dat is nu eenmaal naar school gaan: bewegen. Klinkt zeer liquide, niet?

Het onderwijs, vooral het lager onderwijs, is allicht de enige maatschappelijke speler die een ware afspiegeling is van onze samenleving. Maar diversiteit in doelstellingen en leerplannen is nog altijd een gebrek. Wat we voor de klas zien en brengen, sluit nog veel te weinig aan bij de belevingswereld van kinderen van buitenlandse herkomst. Daar kan cultuur en mediawijsheid een rol in spelen opdat zij niet langer zij zijn.

Even terugspoelen. Een kleine zij, dat was ook ik als kind van Marokkaanse migranten. Tijdens mijn schooljaren heb ik niets meegekregen van de Arabische wereld. Wat ik daarover meekreeg, kwam van thuis uit. Geschiedenis, filosofie, literatuur, taal. Iedere zondagochtend werd de naald op de plaat gezet om die rigoureuus te laten zakken op een langspeelplaat van de Arabische diva Oum Kalthoum. Maar de namiddag bood nog veel meer, een staalkaart van belangrijke filosofen in het Arabisch. Los van de religieuze inhoud leerde ik de poëtische kracht van de koran, rijmend proza met verzen zonder vast metrum. De klinkerrijm die nagalmt als een hart dat nooit stopt met kloppen, zoals mijn liefde voor dichter Nizar Qabanni voor immer is. De Syrische dichter van de liefde sprak niet over het hart. Eigenlijk was zijn hart niet meer het zijne sinds de dag dat zijn zus zelfmoord pleegde. Ze mocht niet trouwen met de man van wie ze hield en dus beroofde ze zich van het leven. Maar ze stierf niet helemaal. Ze werd de muze van haar broer. Nizar schreef dan ook steevast: ik ben een vrouw, ik ben een vrouw. Zijn gedicht *I have no power* blijft me bij de keel grijpen, een brok van letters. *You are the queen of anarchy, of madness, of belonging to no one. Stay that way.*

Blijf zo.

Dat geldt ook voor het onderwijs, dat blijft onveranderd eurocentrisch gericht. Helaas. Onze culturele canon ook. De media en hun aanbod

en redacties evenzeer, terwijl de jeugd in al zijn afkomsten in volle beweging is. CJM is een dans met drie, echter uit de maat. Twee doen de slow, de derde stampet met de voeten. Ondeugend snel.

Dus. In deze *ménage à trois* wordt het bedje gespreid door onderwijs. Laten we ook in de fysieke ruimte daar meer overlappingsen vinden. Ik denk zeer concreet aan de naschoolse opvang waar je het gebruik van tijd, ruimte en doelgroep kan optimaliseren. In de naschoolse opvang kan je onder meer mediawijsheid en cultuur brengen. Er is daar een perfect snijpunt mogelijk wetende dat dit extra werklast vergt voor het schoolteam, cultuurverenigingen en culturele centra. Als het lukt en je maakt daar een sterke werking van dan heb je meerdere win-wins: voor de school, de redacties, het cultuurcentrum, de kinderen én de ouders die misschien ook nog iets meepikken van het culturele aanbod en de mediawijsheid als ze hun kind oppikken. Misschien trek je ouders en leerlingen zo mee naar het culturele aanbod en geef je hen lessen hoe wijs om te gaan met media. Er is na de laatste schoolbel immers veel infrastructuur en kennis van verschillende domeinen die elkaar kunnen versterken. „Er is nog veel meer mogelijk, ondanks de verschillende werelden die onderwijs en cultuur zijn en de andere talen die ze spreken. Ik vind het een plicht dat een leerkracht, en zeker een schooldirecteur, de voornaam kent van de mensen van het cultuurcentrum en dat ze regelmatig contact hebben.”, zegt onderzoeksexpert Lode Vermeersch.²

Wisselwerkingen, kruisbestuivingen over domeingrenzen heen. Het is nodig. Net als verwevenheid tussen etnisch-culturele minderheden (soms in meerderheid). Een meerderheid van minderheden, hoe moeten we daarmee omgaan? Dat beleid valt deels onder het modieuze maar aan devaluatie onderhevige containerbegrip diversiteit. Inmiddels verworpen tot een industrie op zich.

Maar aan de diversiteitswinkel is nog heel wat werk, en voornamelijk in de journalistiek. In feite is het straf dat de eerste conclusies over te witte redacties al dateren van 2005. Maar er is op 13 jaar amper iets veranderd. En in de kunst blijven ook vrouwen een kneusje. De kunstensector pretendeert wel progressief te zijn, maar voor vrouwen is er vrijwel geen plaats³. Dat hard werken ‘rond’ diversiteit beperkt zich niet zelden tot een eenmalig zelfbevredigingsbeleid. Ik hoor te vaak: ‘we hebben het geprobeerd, maar we krijgen ze niet mee’. Maar wat heb je geprobeerd? Een diversiteitscontract van tijdelijke duur dat uiteindelijk verdampt in niets, net goed voor een cijfer in personeelsverslagen? Een wollig seminar uitgevoerd door een duur consultancybureau? Een top-down diversiteitsbeleid? Het tiende telefoontje plegen op zoek naar een allochtone vrouw als panellid, als afspiegeling van de maatschappij?

—— “Some-
times, what
you’re looking
for is already
there.” ——

(Aretha Franklin)

Die poging tot afspiegeling in media, cultuur en andere debatsectoren blijft na vele niet duurzame pogingen veelal een vitrine. De winkel is wit, de boekhouder en zaakvoerder is man. En al de rest is van hetzelfde hout gesneden: naar progressie hangende hoogopgeleiden. Echter, is een diploma altijd nodig? Ik heb er in Europese steden en daarbuiten velen gesproken, straatjongeren, drop outs van school, jongeren die flirten met de criminaliteit of zich al wisten te promoveren tot boef. Skills, om het in HR-termen te zeggen, hebben ze. Van taalvaardigheden tot netwerkvorming, ze beoefenen ze soms geheim en illegaal nog wel. En dan denk ik, als we die (straat) competenties eens beginnen te valoriseren. Neem pakweg een jongere met een drugsverleden. Kunnen wie die niet naar een straatacademie sturen? Een leerplek voor maatschappelijk kwetsbare jongeren. Een straatacademie kan inspelen op onbenutte kansen en werkervaringen verzilveren die op een non conformistische manier werden opgedaan. Voor de klas staan docenten die specifiek gerekruteerd worden op hun anti-autoritaire en open geest. Je kan hen zelfs in tandem laten werken met mensen uit het jeugdwerk om een goede en gedragen verbinding op te bouwen met die jongeren. Zo stijgt de zelfwaarde, leert de jongere opnieuw in zichzelf geloven en kan hij of zij de stap maken naar een opleiding of job. Wie weet nog wel in de media of cultuur. Maar dan knelt alsnog het schoentje. Immers, het is geweten, jobs in de culturele en media sector zijn niet zelden precair. Tijdelijke contracten, onderbetaalde opdrachten en een zwak sociaal statuut van zelfstandigen zijn een blijvend fenomeen. Laten we even inzoomen op de multi-jobbers, vaak freelancers, zoals eerder in de tekst beschreven als maatschappelijke trend.

Volgens een studie van de Sociaal-Economische Raad Vlaanderen (SERV) stijgt het aantal freelancers snel. In Vlaanderen werken nu ongeveer 120.000 mensen freelance, vooral in de communicatie, consultancy en in de culturele sector. Dat aantal is tussen 2004 en 2013 met 53% gestegen. Onder de freelancers ligt 4 op 10 wakker over hun sociaal statuut. De inkomensonzekerheid bij ziekte of het plots terugvallen van de omzet wegen duidelijk zwaar op freelancers. Niettemin groeit hun aantal. En dat is een indicatie. „Tijd voor actie dus. Mensen horen hun leven niet te plannen in functie van de structuren, de structuren horen er te zijn in functie van de mensen.”, zegt economiefilosof Rogier De Langhe⁴. Er is duidelijk nood aan een aangepast wettelijk kader en belastingsysteem om freelancers en multi-jobbers beter te beschermen. “Ze worden vaak verplicht om te oefenen omdat de bestaande structuren geen oplossing bieden voor de praktijk”, aldus professor Pascal Gielen⁵.

Er ontstaat aldus een grijze zone tussen de fiscale plooiën. Freelancers dreigen doorgaans foefelaars te worden willen ze niet gebukt gaan

onder een nieuw precariaat. Flexibele werkers met een zeker startkapitaal hebben een voorsprong of lui die koketteren met de schijn van armoede. De bobo's voor wie met minder rondkomen hip staat. Maar voor maatschappelijk kwetsbaren is armoede geen hippe levensstijl. Ze hebben geen zin in korte banen, lage inkomens en weinig sociale zekerheid. Zaken waar zowel de mediasector als de culturele sector in uitblinken.

Als jonge regioreporter op freelancebasis zag ik vaak zwarte sneeuw. Ik zette door omdat ik een zwak heb voor zaken die me tegelijkertijd irriteren en intrigeren. De journalistiek is daar de geknipte job voor. Ik tufte met mijn oud Renaultje soms naar vergeten buurten en volkswijken. En daar zag ik ze al eens hangen: jongeren. Verdrongen, genegeerd, miskend. In jullie publicatie krijgen ze volop ruimte. Ruimte, ruimte!, zo wordt er geschreeuwd. De bevolking neemt toe maar de ruimte wordt klein. Openbare ruimte speelt een belangrijke rol voor maatschappelijk kwetsbare jongeren. Zij ervaren een culturele kloof tussen hun leefwereld en de maatschappelijke instellingen die vrije tijdsbestedingen aanbieden.

Instelling dus. Wat in is, is voor sommigen uit. Ze geraken er niet in. Uit desinteresse, beetje onwil misschien. Geen durf, gemengd met een beetje schroom voor te high brow, elite. Chic. Duur. Niets voor jongeren dus, van eender welke pluimage.

Wat we nodig hebben is een In-stelling met een Out-stelling, een instelling die een aanpak heeft om uit te pakken want vaak zijn cultuurcentra nog te eenzijdig aanbodgericht in hun communicatie. Zo van, kom jij maar naar mij. Als we toch liquide tijden tegemoet gaan, laat ons dan ook naar hen stappen, naar de jeugd. „Het Paleis gaat bijvoorbeeld de straat en het plein op, trekt met de Lijnbus naar locatievoorstellingen. Ze trekken gastregisseurs aan, maken thematische voorstellingen, werken met jongeren die niet noodzakelijk professionele acteurs zijn.”, zegt academicus Dirk Geldof.⁶ Een stap verder is de jeugd betrekken bij de programmatie. Pedagoog Pedro De Bruyckere⁷ stelt voor om jongeren de kans en een flink budget te geven om zelf een weekend te programmeren. Met een kortere deadline, overzienbaar en inplanbaar. „Bijvoorbeeld: je krijgt twee weken om met dit geld iets te doen. (...) lange engagementen lukken niet meer: jongeren willen wel, maar ze kunnen niet.”

Het wordt een mantra: willen maar niet kunnen. Op de arbeidsmarkt hebben ze daar iets op gevonden. Er is toch sprake van loopbaancoaching of loopbaanbegeleiding om mensen te ondersteunen in hun zoektocht naar aangepast werk, naar een job die aansluit bij hun talenten, interesses en vaardigheden of als ondersteuning om te leren omgaan met werkstress. De Vlaamse Overheid heeft loopbaanbegeleiding mogelijk gemaakt voor iedere werknemer, en terecht. Waarom beginnen we niet met cultuurbegeleiding

voor iedere jongere. Een nieuw cc: cultuurcoaching, om jongeren te ondersteunen in hun zoektocht naar cultuurbeleving en kunstuiting. Een externe coach die je bijstaat om stil te staan bij wat onontbeerlijk nutteloos is. Of liever zoals Herman De Coninck het verwoordde over poëzie: *deze wereld wordt verpest door utilitarisme, als iets niet winstgevend is, deugt het niet. Dus leve het nutteloze. Waartoe dient een wandeling in het bos? Hoeveel is dat waard? Wat mag zo'n bos kosten? Hoeveel kost stilte? Ik zei dus, precies de nutteloosheid van poëzie is een protest tegen al wat in deze wereld aan de orde is. Dit is een maatschappij van het hebben. Poëzie behoort tot het rijk van het zijn.*

Om te Zijn mag cultuurcoaching er niet voor even zijn. We willen geen masturbatiepolitiek. Zo van, zie je wel, we hebben dat toch maar gedaan. Duurzame inzetbaarheid is ook hier een must. Het vormt de poten van het bedje dat gespreid wordt door het onderwijs, en waarop ze met hun drieën verstrengeld liggen. CJM heten ze, en ze zijn het ABC van de samenleving. De do, re, mi van al-les. Juist ja, àlles. And remember, it takes three to tango.

HIND FRAIHI

1 De macht van de media, direct of indirect, is een echte macht die ons beïnvloedt, die ons gedrag, onze smaak en waarschijnlijk zelfs onze gedachten verandert. Deze macht geeft de mediamensen een verantwoordelijkheid die te vergelijken valt met die van de politiek of de religie. Op hun wijze dragen zij bij tot het vormen van een menselijke samenleving. Hun eerste zorg zou het welzijn van de gemeenschap moeten zijn." De Dalai Lama en Renuka Singh (samenstelling), *De weg tot rust. Dagelijkse meditaties*. Uitgeverij BZZTÔH

2 Scheuren in Cultuur. Prikkelende inzichten over lokaal cultuurbeleid in Vlaanderen. Uitgeverij Politeia. 2018

3 De Standaard. 'Weinig vrouwen op het podium? Minder subsidies', Eveline Vergauwen. 8 maart 2017

4 De Morgen. Het statuut van zelfstandige is zo precair dat mensen liever opgesloten zitten in een gouden kooitje, Rogier De Langhe. 22 juni 2016.

5 Apache. Freelancers: in feite buiten de zichzelf uit', Kaja Verbeke/Stef Arends. 11 april 2017

6 Scheuren in Cultuur. Prikkelende inzichten over lokaal cultuurbeleid in Vlaanderen. Uitgeverij Politeia. 2018

7 Scheuren in Cultuur. Prikkelende inzichten over lokaal cultuurbeleid in Vlaanderen. Uitgeverij Politeia. 2018

colofon

HOOFDREDACTIE

Luc Delrue
Bart Dierick

EINDREDACTIE

Anna Nauwelaerts
Valerie Ansoms

SCHRIJFONDERSTEUNING

Hilde De Brandt

REDACTIE

Mieke Ackx
An Adriaenssen
Yanick Bos
Uschi Cop
Katrien Devroe
Gerda Van Roelen
Greta De Metsenaere
Filip Libin
Ann Vandenbussche
Peter Jolling
Hans Van Der Linden
Carolien Van Loon
Rafaël Huybrechts
Janne Vermeesch
Rita De Graeve
Pascal Verschuere
Lyne Viskens
Marijke Verdoodt
Koen Desmaretz
Joost Van Haelst
Anne-Sofie Verheyen
Elien Gillaerts
Veerle Keuppens
Lieven Boelaert
Jan Vanhee
Liesbet Servranckx
Petri Hezemans
Benedicte Roose
Joke Meeus
Wouter Brauns
Brigitte Myle
Leen Driesen
Johan Boucique

VORMGEVING

Tim Bisschop
www.timbisschop.be

DRUKKERIJ

die Keure, Brugge

BINDER

die Keure, Brugge

D/2018/3241/216

Uitgegeven door
de Vlaamse Overheid
© Vlaamse Overheid
Departement Cultuur,
Jeugd en Media 2018
www.cjasm.be

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

